Marcel Proust

Combray

GOSPODINU GASTONU CALMETTEU
ovo svjedočanstvo
duboke i nježne harnosti
MARCEL PROUST

I.

Dugo sam vremena lijegao rano. Pokatkad bi mi se oči tako brzo sklapale, čim bi se svijeća ugasila, da nisam imao kad reći sam sebi: »Tonem u san.« Nakon pola sata probudila bi me pomisao da je vrijeme da zaspim; htio sam odložiti knjigu za koju sam mislio da je još držim u ruci, i utrnuti svjetlo; spavajući, neprestano sam razmišljao o onome što sam bio netom pročitao, ali se to razmišljanje kretalo u pomalo neobičnu smjeru; činilo mi se da sam ja sâm ono o čemu govori djelo: crkva, kvartet, suparništvo između Franje Prvog i Karla Petog. To bi uvjerenje potrajalo još nekoliko časaka nakon buđenja; nije mi vrijeđalo razum, ali mi je zastiralo oči poput mrene i priječilo me da se uvjerim da svijeća više ne gori. Zatim je to uvjerenje bivalo sve mutnije, kao što se nakon metempsihoze1 zamućuju misli iz prethodnog života; odvajao sam se od sadržaja knjige, nisam se morao baviti njime ako nisam htio; istodobno sam opet progledao i začudio se što je oko mene tama, blaga tama koja mi godi očima, a možda još više duhu, kojeg se doimlje kao nešto bezrazložno, nepojmljivo, kao nešto doista nejasno. Pitao sam se koliko je sati; čuo sam zviždanje vlakova što je dopiralo iz veće ili manje daljine, poput cvrkuta ptice u šumi, ističući udaljenosti i predočujući mu širine pustog polja kojim putnik hita prema idućoj postaji; kratki put kojim putuje ostat će mu urezan u pamet zbog uzbuđenja koje ga obuzima na nepoznatim mjestima, pri neobičnim postupcima, za nedavnog razgovora i opraštanja što ga još prate u noćnoj tišini, zbog uživanja u skorašnjem povratku.

Nježno sam privijao obraze uz lijepe obraze jastuka, pune i svježe kao što su obrazi u djetinjstvu. Upalio bih žigicu da pogledam na sat. Domalo će ponoć. To je trenutak kad se bolesnik, koji je morao krenuti na put i odsjesti u nekom nepoznatom hotelu, budi od napadaja bolesti i raduje se što ispod vrata zapaža prugu danjeg

svjetla. Kakve li sreće, već je jutro! Za koji čas ustat će posluga, moći će pozvoniti i netko će mu priteći u pomoć. Nada u skoro olakšanje ulijeva mu hrabrost da i dalje trpi. Evo, upravo je začuo nečije korake; koraci se primiču, a zatim opet udaljuju. Pruga danjeg svjetla ispod vrata nestaje. Ponoć je; ugasili su plin; posljednji je sluga otišao i sad će trebati svu noć trpjeti bez lijeka.

Ponovo bih usnuo i gdjekad se probudio samo na tren, tek toliko da čujem organsko pucketanje drvenine, da otvorim oči i ugledam kaleidoskop mraka, da pri trenutačnom blijesku svijesti oćutim san, u koji bijaše uronjeno pokućstvo, soba, sve ono čega sam ja bio tek sićušan djelić i u neosjetljivosti kojega ću se uskoro vratiti. Ili bih se pak u snu bez po muke našao u davno iščezlim godinama ranijeg života, pa bi me iznova obuzele dječje strepnje kao što je bojazan da će me stari stric uhvatiti za uvojke, a tog je strahovanja nestalo tek onog dana – tada je započelo novo doba u mom životu – kad su mi odrezali uvojke. U snu sam zaboravio na taj događaj, ali bih ga se sjetio čim bih se probudio izmičući rukama staroga strica. Međutim, prije nego što bih se vratio u svijet snova, iz opreza bih obložio glavu jastukom.

Gdjekad bi mi se od nezgodna položaja bedra u snu rodila neka žena, baš kao što se Eva rodila iz rebra Adamova. Kako je nastala od užitka koji sam okusio, pomislio bih da mi ga ona i pruža. Tijelo mi je u njezinu tijelu osjetilo vlastitu toplinu i poželjelo da se spoji s njom, pa bih se probudio. Uz tu ženu koju sam ostavio prije svega nekoliko trenutaka, činili su mi se svi drugi ljudi daleki; obraz mi je bio još topao od njezinih poljubaca a tijelo umorno od težine njezina stasa. Ako je bila slična nekoj ženi koju sam poznavao u životu, kao što se kadšto događalo, sav bih se predao jednom cilju: da je ponovo pronađem, kao oni koji odlaze na put da vide žuđeni grad svojim očima te zamišljaju da se u zbilji može okusiti draž sna. Uspomena je malo-pomalo blijedjela dok ne bih zaboravio djevojku iz sna.

Kad čovjek spava, on zapravo drži na niti oko sebe sate, poredak godina i svjetova. Čim se probudi, instinktivno im se obraća i u tren oka očitava na kojoj se točci zemlje nalazi, i vrijeme što je proteklo do buđenja: ali se njihov raspored može izmiješati, poremetiti. Ako ga san shrva pred jutro, nakon nesanice, dok je čitao, u položaju

znatno različitom od onoga u kojem obično spava, dovoljno je da digne ruku kako bi se zaklonio od sunca, pa da u prvi mah nakon buđenja ne zna više koje je doba dana, i da pomisli da je tek maloprije legao. Ako zaspi u još neudobnijem i različitijem položaju, primjerice sjedeći u naslonjaču nakon večere, ispremiješani svjetovi potpuno će se pobrkati, čarobni naslonjač odnijet će ga silnom brzinom na put kroz vrijeme i prostor, a u času kad otvori oči, pomislit će da je legao prije više mjeseci u nekom drugom kraju. Ali dovoljno je bilo da mi u vlastitoj postelji san bude dubok i da mi popusti duševna napetost pa da posve smetnem s uma mjesto na kojem sam zaspao; kad bih se usred noći probudio ne znajući više gdje se nalazim, nisam više u prvi mah znao ni tko sam; samo sam imao iskonski osjećaj postojanja kakav možda treperi u dnu životinjskog bića; bio sam goliji od pećinskog čovjeka; a tad bi mi sjećanje – još ne sjećanje na mjesto gdje se nalazim, nego na neka mjesta gdje sam nekad stanovao i gdje sam sve mogao biti – priteklo u pomoć odnekud odozgo da me izvuče iz ništavila iz kojeg se ne bih mogao izvući; u hipu bih prevalio stoljeća civilizacije, i tek bi tada mutna, letimična slika petrolejki i košulja s posuvraćenim ovratnikom malo-pomalo iznova složila prvobitne crte moga *ja*.

Možda je nepokretnost stvari oko nas nametnuta tim stvarima našim uvjerenjem da su to doista one, a ne neke druge, nepokretnošću naše predodžbe o njima. Kad god bih se tako probudio a duh mi se uzalud naprezao ne bih li doznao gdje sam, sve se oko mene vrtjelo u tami, predmeti, krajevi, godine.

Tijelo bi mi bilo još odviše ukočeno da se pokrene, pa bi po obliku svog umora nastojalo pogoditi položaj udova i po tome zaključiti na kojoj su strani zid, pojedini komadi pokućstva, te tako rekonstruirati i odrediti prebivalište u kojem se nalazi. Njegovo pamćenje, pamćenje njegovih rebara, koljena, ramena, predočavalo mu je redom više soba u kojima je spavalo, a dotle su se oko njega u mraku kovitlali nevidljivi zidovi mijenjajući mjesta prema obliku zamišljene sobe. Još prije nego što bi mi um, krzmajući na pragu vremenâ i oblikâ te povezujući okolnosti, prepoznao stan, ono bi se – moje tijelo – prisjetilo kakav je u svakom od njih krevet, gdje su vrata, kako svjetlo pada kroz prozore, gdje je hodnik, a prisjetilo bi se i misli

kojom sam se bavio tonući u san, i koja mi se vratila čim sam se probudio. Ukočeni mi je kuk nastojao odrediti svoj položaj pa je, primjerice, zamišljao da sam okrenut prema zidu u velikoj postelji s baldahinom, a istog bih časa rekao sam sebi: »Gle, ipak sam na kraju zaspao iako mama nije došla da me pozdravi« – bio sam na selu kod djeda, koji je umro prije mnogo godina; moje tijelo, bok na kojem sam ležao, ti vjerni čuvari prošlosti koju moj um ne bi nikad smio zaboraviti, podsjećali su me na plamen noćne svjetiljke od češkog kristala u obliku urne obješene lančićima o strop, na kamin od sijenskog mramora u mojoj spavaćoj sobi u Combrayu, kod djeda i bake, iz onih dalekih dana za koje sam u tom času mislio da pripadaju sadašnjosti, i koje točno ne razaznajem, ali ću ih bolje vidjeti uskoro, čim se potpuno razbudim.

Potom bi se javilo sjećanje na neki novi položaj; zid se protezao na drugu stranu: bio sam u svojoj sobi kod gospođe de Saint-Loup, na selu; Bože! već je najmanje deset sati, zacijelo su već povečerali! Mora da sam nakon povratka iz šetnje s gospođom de Saint-Loup previše produljio svoj uobičajeni popodnevni počinak prije nego što se odjenem za večeru. Jer, prošlo je mnogo godina od Combraya kad sam i za najkasnijih povrataka gledao kako sunce na zalasku obasjava rumenilom okno moga prozora. Posve se drukčije živi u Tansonvilleu kod gospođe de Saint-Loup, drukčije uživam izlazeći samo noću, šetajući na mjesečini onim istim puteljcima na kojima sam se nekoć igrao na suncu; a sobu, u kojoj sam zaspao umjesto da se odjenem za večeru, vidim izdaleka na povratku osvijetljenu plamenom svjetiljke, jedinim svjetionikom u noći.

Ta vrtoglava i zbrkana sjećanja nisu nikad trajala dulje od nekoliko sekundi; često moja kratkotrajna neizvjesnost o mjestu na kojem se nalazim nije jasno lučila te različite pretpostavke koje su je prouzročile, kao što gledajući konja kako trči ne odvajamo one uzastopne položaje jedne od drugih koje nam pokazuje film. Međutim, iznova bih u duhu ugledao čas jednu, čas drugu od tih soba u kojima sam stanovao u životu, i na kraju bi mi se za dugog snatrenja nakon spavanja izredale sve pred očima: zimske sobe u kojima sam, kad bih legao, zario glavu u gnijezdo savijeno od najrazličitijih predmeta, od ugla jastuka, vrha pokrivača, kraja šala,

ruba postelje i jednog broja *Débats roses*1, koje sam na kraju povezao kao što rade ptice, privijajući se neprestano uz njih; sobe u kojima sam za hladna vremena uživao u osjećanju izdvojenosti od vanjskog svijeta (kao čigra koja gnijezdo vije ispod zemlje, u njenoj toplini) i u kojoj je vatra u kaminu gorjela cijelu noć pa sam spavao kao da sam zaogrnut debelim ogrtačem od toplog i zadimljenog zraka, osvijetljenog blijescima ugaraka što se razgaraju, u svojevrsnom neopipljivom alkovenu, toploj spilji izdubenoj u krilu same sobe, u žarkoj i pokretnoj zoni toplinskih obrisa, provjetrivanoj dahovima što su mi osvježavali lice iz ohladnjelih kutova, iz dijelova oko prozora ili nešto udaljenijih od ognjišta; sjećao sam se ljetnih soba u kojima sam se rado stapao s mlakom noći, u kojima mjesečina, naslonjena na odškrinute kapke, baca svoje čarobne ljestve do podnožja postelje, u kojima se spava gotovo kao pod vedrim nebom, poput ptice sjenice koju povjetarac njiše na vrhu zrake; katkad bih se prisjetio sobe u stilu Luja XIV. koja bijaše tako vedra da čak ni prve večeri nisam bio u njoj previše nesretan, a stupići koji ovlaš podupiru strop ugibali su se vrlo dražesno pokazujući i određujući mjesto postelji; gdjekad bih se, naprotiv, prisjetio sobice visoka stropa, izgrađene u obliku piramide u visini od dvije etaže i djelomice obložene mahagonijem, u kojoj sam od prvog trenutka bio duševno zatrovan nepoznatim mirisom indijske pirike, osvjedočen o neprijateljstvu ljubičastih zastora i drzovita nehaja ure njihalice što je visoko gore klepetala kao da me i nema; sobe u kojoj je čudnovato i nemilosrdno zrcalo na četverouglastim nogama ukoso zakrčivalo jedan od kutova sobe i u blagu puninu mog uobičajenog vidnog polja urezivalo svoj nepredviđeni položaj; sobe u kojoj je moj um, naprežući se satima da se pokrene, da se vine uvis ne bi li točno predočio sebi oblik sobe i sve do vrha ispunio njezin orijaški lijevak, izdržao mnogo teških noći dok sam ležao izvaljen u postelji, uzdignuta pogleda, naćuljenih ušiju, raširenih nosnica i nemirna srca, sve dok navika nije izmijenila boju zastora, ušutkala uru njihalicu, umilostivila ukošeno i okrutno zrcalo, zabašurila, ako ne i posve rastjerala, miris indijske pirike, i znatno snizila prividnu visinu stropa. Navika! onako moćna da štošta vješto sredi ali i vrlo spora, isprva nam ostavlja duh tjedne i tjedne u provizornim prilikama, ali nam je

unatoč svemu duh sretan kad je već stekne, jer bez navike, samo svojim vlastitim sredstvima, ne bi bio kadar učiniti stan pogodnim za stanovanje.

Dakako da sam bio već posve budan, tijelo mi se po posljednji put prevrnulo a dobri je anđeo izvjesnosti sve oko mene zaustavio, strpao me pod pokrivače, u moju sobu, i u mraku postavio na približno prava mjesta komodu, pisaći stol, kamin, prozor što gleda na ulicu i oboja vrata. Ali što mi je vrijedilo što sam sad znao da nisam u prebivalištima, o kojima mi neizvjesnost u trenutku buđenja, ako nije baš predočila jasnu sliku, a ono me bar navela da povjerujem da sam u njima, pa mi se pamćenje pokrenulo; obično više nisam pokušavao odmah ponovo zaspati; najveći bih dio noći proveo prisjećajući se našeg nekadašnjeg života u Combrayu kod stare tetke, u Balbecu, u Parizu, u DonciEresu, u Veneciji, pa i drugdje, prisjećao sam se mjestâ i osoba koje sam ondje upoznao, onoga što sam od njih vidio, i što sam o njima čuo.

U Combrayu je moja spavaća soba svakog dana, već rano pred večer, mnogo prije nego što ću leći u postelju i mirno bdjeti, daleko od majke i bake, bivala stalni i bolni predmet mojih misli. Da bi me zabavili nečim onih večeri kad su držali da sam odviše snužden, sjetili su se da mi dadu laternu magicu1 kojom bi mi prije večere pokrili svjetiljku; tad bi ona, po uzoru na prve graditelje i staklarske majstore iz doba gotike, zamjenjivala neprozirnu tamu zidova neopipljivim preljevima, nadnaravnim šarenim priviđenjima, koja su oslikavala legende kao na kakvom treperavom i trenutačnom crkvenom prozoru. Ali time bi moja žalost samo porasla jer je već sama promjena rasvjete dokidala moju naviklost na tu sobu, naviklost kojoj sam imao zahvaliti, uz muku što moram leći u postelju, i to što mi je soba postala podnošljiva. Sad je više nisam mogao prepoznati pa sam bio uznemiren, kao da sam u hotelskoj sobi ili u planinarskoj kući, kamo sam prvi put stigao vlakom.

Golo2 je isprekidanim koracima svoga konja, s užasnim naumom u srcu, izlazio iz trokutasta šumarka koji je baršunastim tamnim zelenilom zaodjenuo obronak brežuljka, te je prilazio, ljuljajući se na konju, dvorcu sirote Genoveve Brabantske. Dvorac je bio presječen

krivuljom, koja je zapravo bila rub jednog od ovalnih stakala smještenih u okvir umetnut u žljebove laterne. Vidio se tek dio dvorca, a ispred njega se sterala tratina na kojoj je snatrila Genoveva, potpasana plavim pojasom. Dvorac i tratina bijahu žuti, ali nisam morao čekati da ih vidim kako bih razaznao njihovu boju jer mi ju je još prije stakala u okviru jasno predočila zlatnosmeđa milozvučnost imena Brabant. Golo bi načas stao da turobno sasluša reklamne poruke što ih je moja stara tetka čitala naglas i koje je on po svoj prilici dobro razumio prilagođujući svoje držanje, poslušno ali i pomalo dostojanstveno, sadržaju teksta; zatim bi produžio dalje istim onim isprekidanim konjskim koracima. Ništa nije moglo zaustaviti to njegovo polagano jahanje. Kad bih pomaknuo laternu, vidio bih Golova konja kako i dalje napreduje po zastorima na prozoru, kako se nadimlje od njihovih nabora i silazi u njihove udubine. Samo je Golo imao isto tako vrhunaravne sposobnosti kao i njegov konj, svladavao je sve materijalne zapreke, sve predmete koji su mu stajali na putu, služeći se njima kao okosnicom i primajući ih u sebe, bilo da je to kvaka na vratima kojoj bi se učas prilagodio i pobjednički isplovio sa svojim crvenim haljetkom ili s blijedim, vječito jednako plemenitim i sjetnim licem, na kojem nije bilo ni traga od zbunjenosti zbog takvog lomljenja hrptenjače.

Dakako da sam nalazio i čari u tim briljantnim projekcijama iz kojih je kanda izbijala merovingijska povijest i koje su mi donosile odbljeske tako davne prošlosti. Ipak, ne mogu iskazati, koliko je nelagode u meni izazivao taj upad tajanstva i ljepote u sobu koju sam već bio svu ispunio svojim *ja* tako te nisam morao svraćati na nju pozornost više nego na sama sebe. Kad je napokon prestao taj opojni utjecaj navike, počele su me opet obuzimati tužne misli i osjećaji. Kvaka na vratima moje sobe razlikovala se za mene od svih drugih kvaka na svijetu po tome što se otvarala kanda sama od sebe, baš kao da je ne moram ni okrenuti, toliko sam je nesvjesno pritiskao, a sad je, eto, poslužila Golu kao astralno tijelo. I zato, čim bi pozvonili za večeru, otišao bih brže-bolje u blagovaonicu, u kojoj je velika viseća svjetiljka, koja nije znala za Gola ni za Modrobradog, ali je poznavala moje roditelje i pečenu govedinu, bacala svjetlo svake večeri, pa bih pao u naručje mami, koja mi bijaše još draža

zbog nevolja Genoveve Brabantske, a Golovi zločini nagonili bi me da još strože ispitam svoju savjest.

Na žalost, odmah nakon večere morao sam napustiti mamu koja bi ostala razgovarati s ostalima u vrtu, ako je bilo lijepo vrijeme, ili u malom salonu u koji bi se svi povukli ako je bilo loše vrijeme. Svi osim bake koja je smatrala da je »na selu šteta ostati u zatvorenoj prostoriji« i koja je vodila beskrajne razgovore s ocem u one dane kad je padala kiša i kad me otac slao u sobu čitati umjesto da ostanem vani. – Ovako nikad neće bit snažan ni odlučan – tužno bi rekla baka – a ovom je malom potrebno i te kako mnogo snage i volje. – Otac bi samo slegao ramenima i pogledao na barometar jer je volio meteorologiju, a majka bi ga promatrala raznježeno i smjerno, pazeći da ne podiže buku i da ga ne gleda odviše uporno kako ne bi razotkrila tajnu njegove nadmoći. Ali je zato baka po svakom vremenu, čak i kad je kiša lijevala a Françoise trkom nosila u kuću skupocjene pletene naslonjače da ne pokisnu, ostajala u opustjelom vrtu šibanom kišom i zabacivala sijede raskuštrane uvojke ne bi li čelom što bolje upila blagotvornu kišu i vjetar. – Konačno se može disati! – govorila je i trčkarala baka po raskvašenim stazama, koje je, za njen ukus, novi vrtlar odviše simetrično projektirao jer nije imao osjećaja za prirodu, a otac ga je ipak od samog jutra zapitkivao hoće li se vrijeme proljepšati – trčkarala je svojim sitnim, poletnim i naglim koracima, koje su više određivala razna uzbuđenja što ih je u njenoj duši izazivala opijenost nevremenom, vjera u moć higijene, moj glupi odgoj i simetričnost vrtova, negoli njoj nepoznata želja da ne uprlja svoju poput šljive modru suknju blatnim mrljama što su joj dopirale toliko visoko da je to njenoj sobarici uvijek zadavalo brige i dovodilo je u očaj.

Kad bi se baka tako rastrčala po vrtu nakon večere, ipak smo je mogli nečim skloniti da se vrati u kuću – u trenutku kad bi je kružni put njene šetnje kao kukca opet doveo na svjetlo iz malog salona gdje su se za kartaškim stolom točila žestoka pića – stara bi joj tetka doviknula: – Bathilde! dođi, muž ti pije konjak! – I doista, bockajući je (baka je u obitelj mog oca unijela toliko različit duh da su se svi s njom šalili i zadirkivali je), stara bi tetka mom djedu, koji nije smio piti žestoka pića, davala koju kapljicu. Tad bi sirota baka ušla u kuću

i usrdno zamolila muža da ne pije konjak; on bi se ljutio i ipak ispijao gutljaj, a baka bi se, žalosna i obeshrabrena, vraćala, ali nasmiješena jer je bila tako ponizna srca i blage ćudi da se njena ljubav spram drugih i ono malo koliko je držala do sebe i svojih muka, pretapalo u njenu pogledu u smiješak, u kojem je, nasuprot onom što se obično vidi na licima mnogih ljudi, bilo samo podrugljivosti na svoj račun, a prema svima nama taj je smiješak izražavao želju da nas izljubi, jer nije mogla gledati one koje je voljela a da ih strastveno ne pomiluje pogledom. Te muke koje joj je zadavala stara tetka, taj prizor bakinih uzaludnih molbi i njene unaprijed skršene slabosti kad bi bezuspješno pokušavala lišiti djeda čašice pića – sve su to bile stvari na koje se čovjek s vremenom toliko navikne da ih gleda nasmijan, štoviše, odlučno i veselo pristaje uz mučitelja kako bi sam sebe uvjerio da to i nije nikakvo mučenje; ali mene je tada sve to ispunjalo takvim užasom da bih bio najradije istukao staru tetku. Međutim, čim bih čuo: – Bathilde, dođi, muž ti pije konjak! – po kukavičluku sam već bio odrastao čovjek pa sam se ponašao kako se svi ponašamo kad odrastemo i nađemo se pred patnjom i nepravdom: nisam ih htio gledati; odlazio sam jecajući u potkrovlje, u sobicu pokraj učionice, u kojoj je mirisalo na peruniku, a osjećao se i miris crnog ribizla što je nikao vani između zidnog kamenja i pružao rascvjetanu granu prema poluotvorenom prozoru. Ta je sobica služila jednoj drugoj, posebnijoj i vulgarnijoj svrsi, a iz nje je obdan pucao pogled sve do kule u Roussainville-le-Pinu, te mi je često bila utočište, jamačno zato što sam se jedino u njoj smio zaključati i baviti se onim svojim poslovima koji su zahtijevali apsolutnu samoću: čitanje, snatrenje, plakanje i blud. Na žalost, nisam imao pojma da baku za njenih neprestanih šetnji popodne i navečer, mnogo više nego muževa neznatna odstupanja od propisane dijete, žaloste i zabrinjavaju moja slaba volja, krhko zdravlje i neizvjesna budućnost, da o svemu tome razmišlja dok hoda gore-dolje podigavši prema nebu svoje lijepo lice smeđih i naboranih obraza, koji su s godinama postali gotovo sljezove boje, kao oranica u jesen, i koje bi, kad bi izlazila, zastrla napol podignutim velom, te na kojima se, bilo zbog hladnoće ili zbog neke tužne misli, uvijek sušila gdjekoja nehotična suza.

Dok bih odlazio uza stube na spavanje, jedina mi je utjeha bila što će mama, kad već budem u postelji, doći da me poljubi. Ali taj je pozdrav bio toliko kratak, ona je zatim toliko brzo odlazila niza stube, da je onaj trenutak kad bih je čuo kako se uspinje i kako se potom hodnikom iza dvostrukih vrata primiče lagano šuškanje njene vrtne haljine od plavog muslina, na kojoj vise rojte od spletene slame, bio za me prepun boli. On je naviještao onaj idući trenutak kad će me ostaviti, kad će opet otići niza stube. Stoga sam na kraju želio da taj pozdrav koji sam toliko volio uslijedi što kasnije, da se produlji ono vrijeme do mamina dolaska. Gdjekad bih već nakon poljupca, kad je otvarala vrata da ode, poželio da je zovnem natrag, da joj kažem: »Poljubi me još jedanput!« ali znao sam da bi se umah naljutila, jer je ustupak koji mi je činila zbog moje snuždenosti i uzbuđenja dolazeći da me poljubi, donoseći mi taj poljubac mira, ljutio oca koji je te obrede smatrao besmislenim, pa je zacijelo prije željela da me pokuša odviknuti od te potrebe, od te navike, nego da mi dopusti da se naučim još i na to da je molim za još jedan poljubac kad je već na pragu. Čim bih pak vidio da sam je rasrdio, izgubio bih sav onaj mir koji mi je donijela čas prije, sagnuvši nad moju postelju svoje voljeno lice, pružajući mi ga kao hostiju za pričest, iz koje će moje usne primiti vjeru u njenu pravu prisutnost i sposobnost da zaspim. Ipak, te večeri kad je mama ostajala tako kratko u mojoj sobi bile su još divne prema onima kad smo na večeri imali goste pa mi nije dolazila pozdraviti me. Ti su se gosti obično svodili na gospodina Swanna, koji je, uz gdjekojeg stranog čovjeka na proputovanju, gotovo jedini dolazio k nama, u Combrayu, ponekad da kao naš susjed večera s nama (što se rjeđe događalo nakon njegove nesretne ženidbe, jer moji roditelji nisu željeli primiti u kuću i njegovu ženu), a ponekad je dolazio nenajavljen, poslije večere. Onih večeri kad ne bismo, sjedeći oko željeznog stola, ispod velikog kestena pred kućom, začuli iz dna vrta prodorno i kričavo veliko zvonce koje je svojim nepresušnim i ledenim, željeznim klepetom salijetalo, zaglušivalo sve ukućane što su ulazili »bez zvonjenja«, nego dvostruko, bojažljivo titranje oblog i žućkastog zvonca za strance, svi bi se istog časa upitali: »Dolazi netko, tko bi to mogao biti?« iako se znalo da to može biti samo gospodin Swann; stara bi

tetka progovorila glasno, da nas upozori svojim primjerom, glasom za koji se trudila da bude prirodan, i rekla nam neka ne šapućemo; jer nema ničeg uvredljivijeg za osobu koja dolazi i koja to šaputanje shvaća kao da se upravo govori o njoj; tad bi baku poslali u izviđanje, a ona je svagda bila sretna kad bi joj se pružila prilika da još jednom prođe kroz vrt i da usput krišom iščupa koji podupirač za ruže ne bi li im vratila nešto prirodnosti, kao što majka rukom raskuštrava sinu kosu koju je brijač odviše zalizao.

A mi bismo svi ostali dotle čekati vijesti koje će nam baka donijeti o neprijatelju, kao da očekujemo ne znam koliko napadača. Uskoro bi zatim djed rekao: – To je Swannov glas. – I doista, samo smo ga po glasu prepoznavali, u vrtu smo ostavljali slabo svjetlo da ne privučemo komarce, pa smo mu teško mogli razabrati lice kukasta nosa, zelenih očiju ispod visoka čela okružena plavom, gotovo riđom kosom počešljanom A la Bressant.1 Ja bih neopazice otišao javiti posluzi da nam donesu voćnih sokova; do toga je bilo posebno stalo baki koja je smatrala pristojnijim da se to ne čini samo u iznimnim prigodama, kad nam dođu gosti. Iako je gospodin Swann bio mnogo mlađi od mog djeda, bio mu je vrlo privržen zato što je djed bio jedan od najboljih prijatelja njegova oca, izvanredna ali osebujna čovjeka, kojem je često, čini se, dostajala i najmanja sitnica da izgubi volju za nešto ili promijeni tok misli. Svake sam godine višeput slušao djeda kako za stolom prepričava uvijek iste anegdote o tome kako se gospodin Swann stariji držao kad mu je umirala žena uz koju je danonoćno bdio. Moj ga djed nije u to vrijeme dugo vidio pa je dojurio do njega na posjed Swannovih u okolici Combraya, i uspio ga nagovoriti da ne prisustvuje polaganju žene u lijes i izvesti ga načas, onako uplakana, iz pokojničine sobe. Prošetali su se po perivoju u kojem je bilo nešto sunca. Iznenada gospodin Swann uhvati mog djeda ispod ruke i uzvikne: Ah, stari moj prijatelju, kako je lijepo što se možemo prošetati zajedno po ovom krasnom vremenu! Zar nije divno sve ovo drveće, ovaj glog i ovo moje jezero, na kojem mi, još nikad niste čestitali? A vi izgledate kao da su vam sve lađe potonule. Osjećate li kako vjetrić pirka? Ah, recite vi što god hoćete, ali život je ipak lijep, dragi moj Amédée! – Odjednom se sjeti svoje mrtve žene i, misleći valjda kako bi bilo suviše kompliciranо da istražuje kako se

u ovakvu trenutku mogao prepustiti radosti, zadovoljio se da kretnjom, koja mu bijaše svojstvena kad god bi mu se u pameti javilo kakvo teško pitanje, prijeđe rukom preko čela, pa obrisa oči i stakla svoga cvikera. Ipak se nikad nije utješio nakon ženine smrti, a u one dvije godine koliko ju je nadživio, govorio je ponekad mom djedu: – Čudno je kako često mislim na svoju sirotu ženu, ali nikad ne mogu dugo misliti na nju. – »Često ali pomalo, kao onaj siroti stari Swann,« to je postala jedna od omiljenih poštapalica mog djeda, koji ju je izricao u najrazličnijim prigodama. Bio bih još možda zaključio da je Swannov otac bio pravo čudovište da djed, koga sam smatrao najboljim sucem, čije su mudre izreke bile za me pravorijek sudačke mudrosti i poslije mi često pomagale da oslobodim krivnje ono što sam bio sklon osuditi, nije isto tako često uzvikivao:

– Ma šta? Bio je to čovjek zlatna srca!

Mnogo godina, napose prije ženidbe, gospodin Swann mladi dolazio je često u posjet u Combray mojoj staroj tetki, djedu i baki, koji nisu ni slutili da on više ne živi u onom društvu s kojim se družila njegova obitelj, nego da mi tako reći inkognito, što mu je omogućavalo prezime Swann, primamo u svoju kuću – potpuno bezazleno, kao pošteni hotelijeri kod kojih, a da i ne znaju, stanuje neki zloglasni razbojnik – jednog od najotmjenijih članova Jockey-kluba, ponajboljeg prijatelja grofa od Pariza i princa od Walesa, jednog od najomiljenijih članova visokog društva u četvrti Saint-Germain.

Naše neznanje o tom Swannovu sjajnom mondenom životu potjecalo je očito dijelom iz njegova suzdržljiva i diskretna karaktera, ali i odatle što je tadašnje građanstvo imalo o visokom društvu pomalo hindusku predodžbu smatrajući da se ono sastoji od zatvorenih kasta, u kojima svatko od samog rođenja zauzima ono mjesto koje imaju i njegovi roditelji, i odakle ga nitko, osim u slučaju neke iznimne karijere ili neočekivane ženidbe, ne može izvući i uvesti u neku višu kastu. Gospodin Swann stariji bio je bankovni službenik, pa je i Swann mlađi morao do kraja života ostati pripadnik te kaste, u kojoj se imutak, kao u kakvoj kategoriji poreznih obveznika, kreće između tog i tog prihoda. Znalo se s kim se družio njegov otac, pa se znalo i s kim se on druži, s kojim je osobama »u stanju« održavati

veze. Ako je imao i drugih poznanstava, bili su to mladenački odnosi pred kojima su stari obiteljski prijatelji, kakvi su bili moji roditelji, utoliko dobrohotnije zatvarali oči što nas je on, izgubivši roditelje, i dalje redovito posjećivao; ali su po svoj prilici nama nepoznati ljudi s kojima se viđao spadali među one koje se on ne bi usudio pozdraviti da ih je susreo kad je bio s nama u društvu. Da je tko pošto-poto htio odrediti društveni koeficijent koji bi odgovarao samo Swannu osobno, za razliku od svih drugih činovničkih sinova podjednakog imovnog stanja kakvog su bili njegovi roditelji, taj bi njegov koeficijent bio nešto niži zato što se vrlo jednostavno vladao i što je oduvijek imao »čudnu sklonost« za starinske predmete i slike, pa je i stanovao u nekom starom dvorcu, gdje je gomilao zbirke i gdje ga je baka žarko željela posjetiti, ali se taj dvorac nalazio na Orléanskom keju, u četvrti za koju je moja stara tetka držala da nije dostojna stanovanja. – A razumijete li se vi barem u te stvari? Pitam vas to za vaše dobro, jer će vam inače trgovci podvaliti bilo kakvu mazariju – govorila mu je moja stara tetka. Ona zapravo nije uopće vjerovala u njegovu stručnost i nije imala osobito mišljenje čak ni o intelektualnim sposobnostima čovjeka koji u razgovoru zazire od ozbiljnih tema i previše pazi na točnost, ne samo kad bi nam davao kuhinjske recepte zalazeći u najsitnije pojedinosti, nego čak i onda kad bi bakine sestre povele razgovor o umjetnosti. Kad bi tražile od njega da se izjasni, da iskaže divljenje nekoj slici, on bi gotovo nepristojno šutio, a raspričao bi se o muzeju u kojem se ta slika nalazi, ili o godini kad je naslikana, ili o drugim materijalnim podacima. Ali obično bi se zadovoljavao da nas zabavi pričanjem svaki put nove zgode koju je doživio s ljudima iz sredine koju poznajemo, s ljekarnikom u Combrayu, s našom kuharicom, s našim kočijašem. Dakako da se moja stara tetka smijala tim pričama, iako nije bilo posve jasno da li se smije smiješnoj ulozi koju je Swann odigrao u tim događajima ili duhovitosti koju je pokazivao u pripovijedanju: – Moglo bi se reći, gospodine Swann, da ste vi zbilja smiješan svat! – Kako je ona jedina u našoj porodici bila pomalo vulgarna, trudila bi se istaknuti pred stranim osobama, kad bi se povela riječ o Swannu, da bi on mogao, kad bi htio, stanovati i na Haussmannovu bulevaru ili u Aveniji de l'Opéra, da je on sin

gospodina Swanna koji mu je zacijelo ostavio četiri-pet milijuna franaka, ali da je to naprosto njegov hir. Hir, koji je ona, uostalom, mislila da je isto tako zabavan i drugima pa bi ga u Parizu, kad bi joj gospodin Swann na Novu godinu donio vrećicu ušećerena kestenja, neizostavno priupitala, ako je bilo i drugih gostiju: – A vi, gospodine Swann, još uvijek stanujete kraj onog vinarskog skladišta da biste bili sigurni da nećete zakasniti kad putujete vlakom u Lyon? – Pa bi krajičkom oka pogledala preko cvikera ostale goste.

Ali da je tko baki rekao da taj Swann, koji je kao sin staroga Swanna bio potpuno »kvalificiran« da ga primaju u kuću svi »bolji građani«, najugledniji pariški bilježnici i odvjetnici (privilegij koji je on kanda malo zanemario), vodi tako reći u potaji posve drukčiji život, da u Parizu, kad ode od nas rekavši nam da ide spavati, kreće na drugu stranu čim zamakne za ugao, pa odlazi u salon koji nikad nije vidio ni jedan burzovni posrednik ili njegov ortak, staroj bi se tetki to učinilo toliko neobično koliko bi možda nekoj drugoj, naobraženoj gospođi da osobno poznaje Aristeja, o kome bi doznala da će nakon razgovora s njom uroniti u krilo Tetidina kraljevstva, u carstvo uskraćeno očima smrtnikâ, gdje ga, prema Vergiliju, dočekuju raskriljenih ruku; ili, da ostanemo kod slike koja bi njoj vjerojatnije pala na pamet, jer ju je vidjela naslikanu na našim tanjurićima za kolačiće u Combrayu, da je kod nje na večeri bio Ali-baba koji će, kad ostane sam, ući u podzemnu spilju koja sva blista od neslućena blaga.

Kad nas je jednom u Parizu posjetio poslije večere ispričavajući se što je u fraku, a Françoise je nakon njegova odlaska rekla da je od kočijaša čula da je večerao »kod neke princeze« – stara je tetka vedro i podrugljivo pripomenula: – Da, kod neke princeze iz polusvijeta! – sliježući ramenima i ne podižući očiju sa svoga pletiva.

Stara je tetka uopće postupala s njim pomalo s visoka. Kako je vjerovala da njemu naši pozivi svakako laskaju, bilo joj je posve prirodno što on ljeti nikad ne dolazi k nama bez košarice bresaka ili jagoda iz svoga vrta, i što nam sa svakog putovanja u Italiju donosi fotografije likovnih remek-djela.

Gotovo se nimalo nisu ustručavali poslati po njega čim bi zatrebali recept za kakav poseban umak ili salatu od ananasa za svečane

večere na koje njega nisu pozivali, držeći da nije dostatno ugledan da ga predstave stranim osobama koje su prvi put dolazile k nama. Katkad bi se poveo razgovor o članovima francuske kraljevske kuće, o »ljudima koje nećemo nikad upoznati ni vi ni ja, a neće nam to ni faliti, zar ne?« – kao što je govorila stara tetka Swannu, koji je možda u džepu upravo nosio Twickenhamovo pismo; tražili su od njega da gura klavir i okreće stranice kad bi bakina sestra uvečer pjevala, postupajući s tim čovjekom, koji je drugdje bio i te kako tražen, osorno u svojoj bezazlenosti, kao dijete koje se isto tako neoprezno igra nekom skupocjenom figuricom iz zbirke kao i bilo kakvom jeftinom igračkom. Nedvojbeno je onaj Swann koga su istodobno poznavali mnogi ljudi iz ekskluzivnih klubova bio posve različit od onoga koga je izmislila moja stara tetka, i koga bi ona navečer, pošto bi zvonce dva puta neodlučno odjeknulo, prožela i oživila svim onim što je znala o obitelji Swann, onu mutnu i nejasnu osobu koja se, uz bakinu pratnju, ocrtavala na tamnoj pozadini i koju smo prepoznavali samo po glasu. Ali čak i u najbeznačajnijim stvarima u životu, mi nismo čvrsto sazdana cjelina koja je istovjetno za svakoga i koju svatko može, ako želi upoznati, kao kakav ugovor ili oporuku; naša je društvena ličnost tvorevina tuđih mišljenja. Čak i tako jednostavan čin kao što je »posjet osobi koju poznajemo« djelomice je intelektualan čin. Tjelesnu pojavu stvorenja koje vidimo ispunjavamo svim podacima koje o njoj znamo, i u cjelokupnom liku koji sebi predočujemo ti podaci zacijelo zauzimaju najveći dio. Oni na kraju tako savršeno napušu obraze tog lika, tako vjerno i točno ocrtavaju liniju nosa, tako se dobro izmiješaju da iznijansiraju zvučnost glasa kao da je ona tek proziran omotač, da svaki put kad vidimo to lice i čujemo taj glas, ponovo otkrivamo i slušamo ono što o njima znamo. Dakako da u onom liku Swana koga su moji roditelji stvorili u sebi nije zbog njihova neznanja bilo mnogih pojedinosti iz njegova mondenog života, zbog kojih su neke druge osobe, kad su bile s njim u društvu, vidjele da na njegovu licu prevladava otmjenost što se zaustavlja na kukastom nosu kao na svojoj prirodnoj granici, ali zato su moji roditelji mogli na to lice, onako lišeno svoga prestiža, prazno i prostrano, u dnu obescijenjenih očiju, u mutnu i blagu talogu – polusjećanja, poluzaborava – nagomilati

dokone sate provedene s njim nakon naših tjednih večera, oko kartaškog stola ili u vrtu, u ono vrijeme kad smo živjeli životom dobrih susjeda na ladanju. Vanjski je omotač našega prijatelja bio toliko pretrpan tim našim znanjem, kao i nekim uspomenama na njegove roditelje, da je taj drugi Swann postao tako kompletno i živo stvorenje te mi se čini da napuštam jednu osobu i prelazim na drugu, različitu, kad u sjećanju prelazim s onog Swanna koga sam tek poslije dobro upoznao na ovoga prvog Swanna – tog prvog Swanna, u kojem nalazim dražesne zablude svoje mladosti i koji, uostalom, manje nalikuje na onog drugog nego na osobe koje sam poznavao u isto vrijeme, kao da je naš život muzej u kojem svi portreti iz jednog doba imaju isti obiteljski izgled i isti osnovni ton – na onoga prvog Swanna prožetog dokolicom i namirisanog mirisom golemog kestena, košarica s jagodama i lista velike salate.

Međutim, kad je baka jednog dana otišla zamoliti za neku uslugu jednu damu koju je upoznala u Sacré Coeuru1 (a s kojom zbog našeg shvaćanja o kastama nije htjela i dalje održavati odnose, usprkos uzajamnim simpatijama), rekla joj je ta ista gospođa de Villeparisis, koja je pripadala slavnoj porodici Bouillon: – Čini mi se da vi dobro poznajete gospodina Swanna a on je velik prijatelj mojih nećaka de Laumesa. – Baka se vratila iz posjeta oduševljena kućom koja gleda na perivoje i koju joj je gospođa de Villeparisis preporučila da je unajmi, a isto je tako bila ushićena i nekim prslučarom i njegovom kćerkom koji su imali radionicu u dvorištu, pa je svratila k njima da joj na brzinu pokrpaju suknju koju je bila zaderala na stubištu. Baki su se ti ljudi neobično svidjeli, rekla je da je mala prava perla a da je prslučar izvanredan čovjek, najotmjeniji čovjek koga je ikad srela u životu. Jer za nju je otmjenost bila posve neovisna o društvenu položaju. Oduševljavala se jednim prslučarovim odgovorom i rekla mami: – Ni Madame Sévigné2 ne bi to ljepše kazala! – ali je zato o nećaku gospođe de Villeparisis, s kojim se upoznala kod nje, ustvrdila: – Ah, kćeri moja, kako je to prosječan čovjek!

Međutim, spominjanje Swanna u tom razgovoru nije podiglo Swanna u očima stare tetke, nego je samo smanjilo ugled gospođe de Villeparisis. Reklo bi se da je ugled, koji je na temelju bakina

uvjeravanja u nas uživala, gospođa de Villparisis, njoj nametao dužnost da ne učini ništa čime bi smanjila svoje dostojanstvo, o koje se ogriješila spoznajom da postoji Swann i time što je dopustila svojim rođacima da se druže s njim. – Kako? Ona poznaje Swanna? A tvrdila si da je u rodu s maršalom MacMahonom! – Čini se da se to mišljenje rodbine o Swannovim poznanstvima još više učvrstilo njegovom ženidbom sa ženom iz najgoreg društva, gotovo kokotom, koju on, uostalom, nikad nije ni pokušao predstaviti nam, nego nam je i dalje dolazio sâm u posjete, iako sve rjeđe i rjeđe. Vjerovali su da se on upoznao s njom u onoj, njima nepoznatoj sredini u koju je obično zalazio, pa su držali da po njoj mogu suditi i o toj sredini.

Ali djed je jednom pročitao u novinama da je gospodin Swann jedan od najredovitijih gostiju na nedjeljnim objedima kod vojvode de X... čiji su otac i stric bili ugledni državnici za vladavine Luja-Filipa. Djed je pak bio željan doznati sve, pa i najmanje sitnice, koje su mu mogle pomoći da pronikne u privatni život ljudi kao što je Molé, kao što je vojvoda Pasquier ili vojvoda de Broglie. Bio je ushićen kad je doznao da se Swann druži s ljudima koji su ih poznavali. Stara je tetka, naprotiv, protumačila tu novost u nepovoljnom smislu za Swanna: netko tko teži za društvenim vezama izvan kaste u kojoj je rođen, izvan svoje društvene »klase«, gubi bez pardona pravo da ostane u svojoj klasi. Njoj se činilo da se čovjek na taj način odjednom odriče plodova svih onih lijepih veza s ljudima na visokim položajima koje su dalekovidne obitelji časno njegovale i čuvale za svoje potomke (stara je tetka čak prekinula vezu sa sinom jednog našeg prijatelja, bilježnika, zato što se oženio jednom plemkinjom i tako se, po njezinu mišljenju, srozao s uvaženog položaja bilježničkog sina na položaj onih avanturista, bivših sobara ili konjušarskih momaka, o kojima se priča da kraljice katkad obuzme prema njima prolazna slabost). Pokudila je djedovu nakanu da se sutradan navečer, kad Swann dođe k nama na večeru, raspita kod njega o tim njegovim prijateljima koje smo netom bili otkrili. S druge strane, obje bakine sestre, stare frajle koje su bile plemenite naravi kao i ona, ali nisu imale njezina duha, izjavile su da im nije jasno kakvo bi zadovoljstvo njihov svak mogao naći u razgovoru o takvim budalaštinama. Bijahu to osobe uzvišenih težnji koje baš zbog toga

nisu bile kadre zanimati se za ono što se zove tračanje, pa čak ni kad je riječ o nekoj povijesnoj zanimljivosti; općenito ih nije interesiralo ništa što nije bilo u neposrednoj vezi s nekim estetskim ili kreposnim predmetom. Ravnodušnost njihova duha prema svemu što se čini da se manje ili više tiče mondenog života bijaše tolika da je njihovo osjetilo sluha – koje je na kraju shvatilo da trenutačno ničemu ne služi kad bi za večerom razgovor zadobio frivolan ili samo prizeman ton, bez nade da bi ga te dvije stare gospođice mogle skrenuti na njima drage teme – tada slalo na počinak svoje prijamne organe i prepuštalo ih stvarnom početku atrofije. Ako bi djedu tad zatrebalo da privuče njihovu pozornost, morao bi posegnuti za onim tjelesnim upozorenjima kojima se služe liječnici za duševne bolesti u općenju s bolesno rastresenim pacijentima: udario bi u više navrata oštricom noža po čaši i istodobno ih naglo zovnuo glasom i pogledom, pribjegavajući onim istim žestokim sredstvima koje psihijatri često prenose i u svoje svakidašnje odnose sa zdravim ljudima, bilo iz profesionalne navike, bilo zato što misle da smo svi pomalo ludi.

Nešto su se više zainteresirale tek uoči onog dana kad nam je Swann imao doći na večeru i kad je njima osobno poslao sanduk vina iz Astija, a tetka se, držeći u rukama najnoviji broj novina Figaro gdje su uz naslov jedne slike s Corotove izložbe stajale ove riječi: »Iz zbirke gospodina Charlesa Swanna«, obratila nama ovako: – Jeste li vidjeli da je Swann doživio čast da bude u *Figarou*? – Baka joj je otpovrnula: – Pa ja sam vam uvijek govorila da on ima dobar ukus.

– Dakako da si nam to *ti* govorila, čim je riječ o nekom drugom mišljenju, a ne o *našem* – odbrusi joj stara tetka, koja je znala da se baka nikad ne slaže s njom, a kako nije bila sigurna da uvijek njoj dajemo za pravo, htjela je od nas izmamiti zajedničku osudu bakinih mišljenja i silom usuglasiti naša mišljenja sa svojima. Ali mi smo svi šutjeli. Kako su pak bakine sestre pokazale namjeru da porazgovaraju sa Swannom o toj vijesti u *Figarou*, stara ih je tetka odvratila od toga. Kad god bi ona kod drugih zapazila neku, pa i najmanju, prednost koje ona nema, uvjerila bi samu sebe da to i nije nikakva prednost, nego nedostatak, pa bi ih žalila, da im ne bi morala zavidjeti. – Mislim da mu ne biste time ugodile, jer znam da bi bar meni bilo vrlo neugodno kad bih vidjela svoje ime ovako

uvredljivo otisnuto u novinama, i ne bi mi nimalo polaskalo kad bi mi još tko i govorio o tome. – Uostalom, nije se previše trudila odvratiti sestre moje bake od njihova nauma, jer su one, grozeći se vulgarnosti, toliko daleko dotjerale u vještini da dovitljivim zaobilaženjem prikriju svaku osobnu aluziju da aluziju često ne bi zapazio ni onaj komu je bila upućena. Što se moje majke tiče, ona je mislila samo na to kako da nagovori oca da porazgovara sa Swannom, ne o njegovoj ženi nego o kćeri, koju je Swann obožavao i radi koje je navodno na kraju pristao na tu ženidbu. – Mogao bi mu kazati samo jednu riječ, pitati ga kako je ona. – Ali otac se naljutio na nju i rekao joj:

– Ma ni govora! Što ti pada na pamet! To bi bilo smiješno.

Ipak, samo je meni Swannov dolazak postao predmet bolnih razmišljanja. Jer onih večeri kad su nam gosti dolazili na večeru, ili samo gospodin Swann, mama me nije posjećivala u sobi. Večerao sam tada prije ostalih i izlazio da sjednem za stol; smio sam ostati sve do osam sati, kad sam se morao popeti na kat. Onaj dragocjeni i krhki poljubac koji mi je mama običao poklanjala kad sam već bio u postelji i tonuo u san, morao sam prenijeti iz blagovaonice u svoju sobu i čuvati ga za sve vrijeme dok sam se razodijevao, da se ne izgubi njegova slast, da se ne raspline i ne ishlapi njegova hlapljiva vrijednost, a upravo sam ga tih večeri, kad bih ga morao primiti opreznije i obzirnije, morao oteti naglo, pred svima, nemajući čak ni vremena ni prisebnosti da unesem u sve što činim onu pozornost manijaka koji se trudi, zatvarajući vrata, da ne misli ni na što drugo kako bi mogao, u času kad mu se vrati bolesna nesigurnost, pobjednički joj suprotstaviti sjećanje na trenutak kad je vrata doista zatvorio.

Svi smo bili u vrtu kad je zvonce dva puta neodlučno zazvonilo. Iako smo znali da je to Swann, upitno smo se zgledali i poslali baku u izviđanje.

– Ne zaboravite mu jasno zahvaliti na vinu, znate i same da je izvrsno i da je sanduk povelik – preporuči djed svojim svastikama.

– Nemojte sad opet šaputati! – reče stara tetka. – Pomislite samo kako je lijepo doći u kuću u kojoj svi šapuću!

– Ah, evo nam gospodina Swanna! Baš ćemo ga pitati što misli kakvo će sutra biti vrijeme – reče otac. Majka je mislila da bi jedna jedina njezina riječ dostajala da izbriše sve one boli što ih je naša obitelj nanijela Swannu nakon njegove ženidbe. Pošlo joj je za rukom da ga načas odvede na stranu. Ali ja pođoh za njom; nisam je nikako mogao pustiti da se udalji makar i korak od mene, jer mi je neprestano bilo na umu da ću je uskoro morati ostaviti u blagovaonici i popeti se u svoju sobu, bez utjehe, kao svake večeri, da će doći za mnom da me poljubi.

– Molim vas, gospodine Swanne – reče mu majka – pričajte mi malo o svojoj kćeri; sigurna sam da i ona već ima smisla za lijepe predmete kao i njezin otac.

Ali uto im priđe djed i reče:

– Ma hajde, sjedite s nama svima pod verandu! – Majka je stoga morala prekinuti razgovor, ali je iz te prisile uspjela izvući još jednu tankoćutnu misao, kao što dobre pjesnike tiranija rime prisiljava da sroče najljepše stihove.

– Porazgovarat ćemo još o njoj kad ostanemo sami – potiho će ona Swannu. – Samo vas jedna majka može shvatiti. Uvjerena sam da tako misli i njezina majka. – Svi smo posjedali oko željeznog stola. Najradije bih bio da ne moram misliti na tjeskobne sate koje ću večeras proživljavati u svojoj sobi, a da neću moći oka sklopiti; uvjeravao sam sama sebe da oni nisu uopće važni jer ih se sutra ujutro neću više sjećati, nastojao sam misliti na budućnost vjerujući da će te misli biti most kojim ću prijeći preko ponora koji me plaši. Ali mi je duh bio toliko napet od briga, izobličen, kao i pogled koji sam upirao u majku, tako da u njega nije mogao prodrijeti nikakav dojam izvana. Misli su doduše ulazile u nj ali samo pod uvjetom da vani ostave svaki element ljepote, ili makar i smiješnosti, koji bi me mogao dirnuti ili rastresti. Kao što bolesnik, zahvaljujući anestetiku, potpuno svjesno prati operaciju koju na njemu vrše, ali ništa ne osjeća, tako sam i ja mogao u sebi kazivati stihove koje sam volio, ili promatrati djeda kako se trudi razgovarati sa Swannom o vojvodi d'Audiffret-Pasquieru, a da me stihovi nisu nimalo uzbuđivali, niti me djedov trud uveseljavao. Uostalom, bijaše to uzaludan trud. Čim bi djed postavio Swannu pitanje o tom govorniku, jedna bi se od

bakinih sestara, kojoj je ovo pitanje odjeknulo u ušima kao duboka ali neumjesna šutnja koju valja prekinuti, obratila drugoj riječima:

– Zamisli, Céline, upoznala sam se s jednom švedskom učiteljicom koja mi je iznijela izvanredno zanimljive pojedinosti o zadrugama u skandinavskim zemljama. Bilo bi dobro da nam dođe jednom na večeru.

Sestra Flora joj odgovori:

– Ma naravno, ali nisam ni ja gubila vrijeme. Kod gospodina Vinteuila upoznala sam jednog starog učenjaka koji dobro poznaje Maubanta, i kojem je Maubant objasnio do u tančine kako priprema neku ulogu. Nevjerojatno zanimljivo! Nisam ni znala da je on susjed gospodina Vinteuila, a vrlo je ljubazan.

– Nema samo gospodin Vinteuil ljubazne susjede – uzvikne tetka Céline glasom koji je od plašljivosti zazvučao bučno, a zbog promišljene svrhe neprirodno, bacajući na Swanna pogled koji je ona smatrala značajnim. Istodobno je i teta Flora, koja je shvatila da je Céline tim riječima zahvalila Swannu na vinu iz Astija, isto tako pogledala Swanna s izrazom zahvalnosti izmiješane s ironijom, bilo da je jednostavno htjela istaknuti duhovitu dosjetku svoje sestre, bilo da je zavidjela Swannu što ju je nadahnuo, bilo da se nije mogla svladati da mu se ne naruga, jer je držala da se osjeća kao da sjedi na optuženičkoj klupi.

– Mislim da ćemo uspjeti da ga dovedemo k nama na večeru – nastavi Flora. – Kad ga tko navede da priča o Maubantu, ili o gospođi Materna, satima govori bez prestanka.

– To mora biti divno – uzdahne djed, čijem je duhu priroda, na žalost, isto toliko uskratila sposobnost da se živo zanima za švedske zadruge koliko i za Maubantovo spremanje uloga, kao što je zaboravila duhu bakinih sestara udijeliti ono zrnce soli koje je čovjeku potrebno da osjeti slast u pripovijedanju o intimnom životu Moléa ili grofa od Pariza.

– Vidite – obrati se Swann mom djedu – ovo što ću vam sad kazati ima više veze s onim što ste me pitali nego što bi se reklo, jer se stanje u mnogo čemu nije baš promijenilo. Jutros sam u Saint-Simonu ponovo pročitao nešto što će vas sigurno zanimati. To je u onom svesku u kojem govori o vremenu kad je bio ambasador u

Španjolskoj; nije to baš najbolji dio, teško da je nešto više od dnevnika, ali je u najmanju izvrsno napisan dnevnik, po čemu se već razlikuje od onih dosadnih dnevnih novina koje mislimo da moramo čitati i ujutro i navečer.

– Ja se ne slažem s vama, ima dana kad i te kako uživam u čitanju novina... – presiječe ga tetka Flora u riječi da bi pokazala da je pročitala rečenicu o Swannovu Corotu u *Figarou*.

– Kad pišu o stvarima ili ljudima koji nas zanimaju! – dopuni je tetka Céline.

– Nemam ništa protiv – začuđeno će Swann. – Ono što ja zamjeram novinama, to je da nas svakog dana upozoravaju na beznačajne stvari, a svega tri-četiri puta u životu naiđemo na knjige u kojima možemo pročitati nešto bitno. Kad već svakog jutra tako grozničavo trgamo omot s novina, trebalo bi ipak nešto promijeniti i tiskati u njima ne znam ni sam što, recimo... Pascalove *Misli*! – Ovo posljednje izgovori izrazito ironično, da ne bi djelovalo suviše učeno. – A onda bismo u knjizi s pozlaćenim obrezom koju otvaramo jedanput u deset godina – nadoda izražavajući onaj prezir spram otmjenih stvari koji gdjekad hine ljudi iz otmjenog društva – pročitali da je grčka kraljica doputovala u Cannes, ili da je princeza de Leon priredila krabuljni ples. Tada bi opet bila uspostavljena prava ravnoteža. – Ali uskoro požali što se upustio da čak i neozbiljno govori o ozbiljnim stvarima pa podrugljivo dometne: – Vodimo zaista lijepe razgovore, nije mi jasno zašto uopće pucamo tako »visoko« – pa se opet obrati djedu i nastavi: – I tako, dakle, Saint-Simon pripovijeda kako se Maulévrier drznuo pružiti ruku njegovim sinovima. To je, znate, onaj isti Maulévrier o kojem je napisao: »Nikad nisam vidio u toj debeloj boci ništa drugo do hirovitost, prostaštvo i glupost.«

– Bile one debele ili ne bile, ima i boca koje sadrže nešto sasvim drugo – živahno će Flora, kojoj je bilo stalo do toga da i ona zahvali Swannu jer je darovano vino iz Astija bilo upućeno njima obadvjema. Céline se nasmija. A Swann, zbunjen, produži:

– »Ne znam je li posrijedi bilo neznanje ili zamka,« kaže Saint-Simon, »ali on se htio rukovati s mojom djecom! Zapazio sam to ipak na vrijeme da ga spriječim u tome.«

Djed je bio oduševljen već i onim »neznanje ili zamka«, ali gospođica Céline, u koje je ime Saint-Simon – ime književnika – spriječilo posvemašnju anesteziju slušnih organa, već je negodovala:

– Kako? Vi se tome divite? E, zbilja lijepo! Svaka čast! Ma što to uopće znači? Zar jedan čovjek ne vrijedi koliko i drugi? Pa šta onda ako je jedan vojvoda a drugi kočijaš, ako ima pameti i srca? Taj je vaš Saint-Simon zbilja lijepo odgajao djecu ako im je branio da se rukuju sa svim poštenim ljudima. Pa to je jednostavno sramota! I vi se usuđujete navoditi te njegove riječi?

A djed je, sav očajan, uviđao da uz takvu opstrukciju neće moći nagovoriti Swanna da mu pripovijeda zgode koje bi ga mogle zabaviti, pa potiho reče mami:

– Daj me podsjeti na onaj stih koji si me naučila i koji mi pomaže u ovakvim trenucima. Ah, da: »Gospode, koliko ima vrlina koje nas siliš da mrzimo!« Ah, kako mi to godi!

Ja pak nisam odvajao očiju od majke, znao sam, kad svi budu za stolom, da neću smjeti ostati do kraja večere, i da mi mama, da ne naljuti oca, neće dopustiti da je pred svima višeput poljubim, kao što bih smio u svojoj sobi. Stoga sam se u blagovaonici, na samom početku večere, kad sam naslutio da se približava taj čas, zarekao da ću se unaprijed pripremiti za taj poljubac koji će biti vrlo kratak i letimičan, da učinim što god mogu učiniti sam: odabrat ću pogledom mjesto na obrazu u koje ću je poljubiti, pripravit ću se u mislima da bih mogao, zahvaljujući tom početku poljupca u duhu, svu onu minutu koju mi mama dodijeli osjećati njezin obraz na svojim usnama, kao što slikar kojem model pristaje samo na kratko poziranje, pripremi paletu i unaprijed, po sjećanju, po skicama, čini sve ono što može, strogo uzevši, učiniti i bez prisutnosti modela. Međutim, odjednom, još prije nego što su pozvonili za večeru, djed počini nesvjesnu okrutnost rekavši:

– Čini mi se da je mali umoran, morao bi na spavanje. Uostalom, danas ćemo kasno večerati.

A otac, koji se nije tako savjesno, kao baka i majka, držao sklopljenih ugovora, reče:

– Da, hajde, idi na spavanje!

Baš kad sam htio poljubiti mamu, zazvone za večeru i otac nadoda:

– Ma hajde sad, ostavi majku na miru, dosta je tog pozdravljanja, ti su vaši izljevi smiješni. Hajde, odlazi gore!

I morao sam otići bez popudbine; morao sam se popeti uza stube »teška srca«, štono riječ; uspinjao sam se teška srca koje me vuklo majci jer mu ona nije poljupcem dala odobrenje da pođe sa mnom. To mrsko stubište, uz koje sam se uvijek tako nujno uspinjao, širilo je oko sebe vonj firnisa koji je na neki način vezao za sebe, upio onu posebnu vrstu boli koja me obuzimala svake večeri, i koja je u tom olfaktivnom obliku bila možda još okrutnija za moju osjetljivost zato što se moj intelekt nije mogao nositi s njom. Kad u snu osjećamo još jaku zubobolju u liku djevojke koju pokušavamo po dvjestoti put izvući iz vode, ili u obliku MoliEreova stiha što ga neprekidno u sebi ponavljamo, osjetit ćemo veliko olakšanje što smo se probudili i što nam se intelekt oslobodio predodžbe jake zubobolje prerušene u junaštvo ili metrički ritam. Nešto suprotno od takva olakšanja osjećao sam dok je bol što moram otići u svoju sobu prodirala u mene neusporedivo brže, gotovo u hipu, u isti mah podmuklo i naglo, putem koji je mnogo otrovniji od duševnog prodiranja – udisanjem vonja firnisa svojstvenog tom stubištu. Kad bih već stigao u sobu, morao sam začepiti sve otvore, zatvoriti kapke, iskopati sam sebi grob raspremajući pokrivače, obući s noćnom košuljom zapravo mrtvački pokrov. Ali prije pokopa u željezni krevet koji su mi prenijeli u sobu jer mi je ljeti bilo prevruće u velikoj postelji sa zastorima od ripsa, u meni se nešto pobuni pa nakanih izvesti lukavštinu osuđenika na smrt. Napisah majci pismo u kojem je zamolih da dođe do mene radi nečeg važnog što joj ne mogu priopćiti u pismu. Strepio sam da Françoise, tetkina kuharica, koja je bila dužna voditi brigu o meni dok sam u Combrayu, neće htjeti odnijeti mami moje pisamce. Slutio sam da će se njoj učiniti isto tako nemogućim da majci pred gostima preda takvu poruku, kao što bi se i kazališnom vrataru činilo nemogućim predati pismo glumcu na pozornici. Što se tiče toga što se smije a što ne smije učiniti, ona se držala bespogovornog, opsežnog, tankoćutnog i neumoljivog zakonika koji je propisivao nedokučive ili beskorisne nijanse (zbog čega je bio

sličan onim starinskim zakonima koji, uz divljačke propise o pokoljima djece na majčinim prsima, pretjerano tankoćutno zabranjuju da se jare kuha u mlijeku svoje matere, ili da se jede bedreni živac životinje). Kad bi tko taj zakonik prosuđivao po nenadanoj tvrdoglavosti s kojom je odbijala izvršiti neke naše naloge, mogao bi pomisliti da zakonik predviđa takvu društvenu složenost i profinjenost kakve joj ništa iz njene okoline ili iz njena života seoske služavke nije moglo utuviti u glavu: stoga je čovjek morao priznati sam sebi da u njoj zacijelo živi neka drevna plemenita i neshvaćena prošlost, kao u onim industrijskim gradovima u kojima stari dvorci svjedoče o negdašnjem dvorskom životu, gdje radnici neke tvornice kemijskih proizvoda rade među nježnim kipovima što prikazuju čudo svetog Teofila ili Aymonova četiri sina. U ovom konkretnom slučaju, član zakonika zbog kojeg nije bilo vjerojatno da bi Françoise, osim u slučaju požara, uznemirila mamu u Swannovoj nazočnosti radi tako neznatne ličnosti kao što sam ja, izražavao je samo poštovanje koje je ona osjećala ne samo prema mojoj rodbini – kao i prema mrtvima, svećenicima i kraljevima – nego i prema stranoj osobi koju smo primili u goste, poštovanje koje bi me možda dirnulo u nekoj knjizi, ali bi me svagda razdražilo kad bih iz njenih usta začuo ozbiljan i razdragan glas kojim je o tome govorila, pogotovo večeras kad je sveti karakter što ga je pridavala toj večeri bio razlog zbog kojeg će odbiti da omete svečani obred. Ali da bih popravio svoje izglede, nisam se skanjivao da slažem i reknem joj da nipošto nisam ja sâm poželio pisati mami, nego da mi je mama na rastanku rekla neka joj nikako ne zaboravim poslati odgovor u vezi s nekim predmetom koji me zamolila da potražim, pa bi se sigurno naljutila kad joj ne bi prenijeli tu poruku. Mislim da mi Françoise nije povjerovala jer je, kao i svi primitivci kojima su osjetila razvijenija nego nama, po nekim, za nas nedokučivim znacima, umah spoznala svu istinu koju sam želio prikriti; promatrala je pet minuta omotnicu, kao da će se pregledom papira i izgledom rukopisa dovinuti do naravi sadržaja poruke, ili da će se dosjetiti na koji se član svoga zakonika treba pozvati. Zatim je otišla s pomirenim izrazom na licu koji kao da je govorio:

»Nije li prava pokora za roditelje što imaju ovakvo dijete!« Ubrzo se vratila i javila mi da su dolje tek kod sladoleda, da šef posluge ne može u ovom času pred svima uručiti pismo, ali da će pri ispiranju usta uhvatiti zgodnu priliku da joj ga preda. Učas me prođe tjeskoba; sad više nije bilo kao prije, kad sam se rastao s majkom do sutra, jer će je moje pisamce doduše rasrditi (pogotovo što me ta lukavština učinila smiješnim u Swannovim očima), ali će mi u najmanju ruku omogućiti da, nevidljiv i ushićen, uđem u istu prostoriju u kojoj je i ona, progovorim joj na uho o sebi; jer mi se činilo da se u toj zabranjenoj, neprijateljskoj blagovaonici u kojoj su još časak prije toga i sam sladoled – »zrnati«! – i posude za ispiranje usta kanda skrivali pogubne i dozlaboga žalosne užitke zato što im se mama odavala daleko od mene, sad preda mnom otvara i, poput sazrela voćnog ploda, razbija ljusku, tako te će poteći i sve do mog opijenog srca doprijeti mamina pažnja, dok bude čitala moje retke. Sad više nisam bio odvojen od nje; zapreke su srušene i opet nas veže nježna nit. Osim toga, to još nije sve: mama će svakako doći!

Mislio sam da bi se Swann, da je pročitao moje pismo i otkrio njegov cilj, zacijelo narugao tjeskobi koja me maloprije bila obuzela; međutim, naprotiv, kako sam tek poslije doznao, i njega je godine i godine mučila slična tjeskoba i možda me nitko ne bi tako dobro razumio kao on; s tom ga je tjeskobom, koja nas obuzima kad znamo da je voljeno stvorenje na nekoj zabavi na kojoj nas nema, gdje mu se ne možemo pridružiti, upoznala ljubav; ljubav za koju je ta tjeskoba u neku ruku predodređena, koja će je prisvojiti i usavršiti; ali kad nas ta tjeskoba, kao što je bilo sa mnom, spopadne još prije nego što se u našem životu pojavi ljubav, onda ona, neodređena i slobodna, bez utvrđene namjere, luta u iščekivanju, danas u službi jednog a sutra drugog osjećaja, sad u službi sinovske nježnosti, sad u službi prijateljevanja s kolegom. Pa i onu radost koju sam osjetio kad sam stekao prvo takvo iskustvo, kad se Françoise vratila da mi kaže kako će pismo biti predano, i nju je Swann dobro poznavao, tu varljivu radost koju u nama budi neki prijatelj, rođak žene koju volimo, kad ga ugledamo kako stiže pred palaču ili kazalište u kojem je ona na plesu, reduti ili praizvedbi, pa će je on naći, i kad nas taj prijatelj opazi kako vani švrljamo očajnički

vrebajući prigodu da joj se obratimo. On nas prepoznaje, prijateljski nam pristupa, pita nas što tu radimo. A kad mu slažemo da imamo nešto hitno priopćiti njegovoj rođakinji ili prijateljici, on nas uvjerava da nema ništa jednostavnije od toga, uvodi nas u predvorje i obećava da će nam je poslati za koji časak. Kako tad volimo – kao što sam i ja u onom trenu volio Françoisu – tog dobrohotnog posrednika koji nam je jednom rečenicom učinio podnošljivom, ljudskom i gotovo bliskom tu neshvatljivu i paklensku svečanost, usred koje smo mislili da nam neprijateljski, nastrani i divni vrtlozi odnose daleko od nas, nasmijavajući je na naš račun, onu koju volimo! Ako je suditi po njemu, po tom njenu rođaku koji nam je pristupio i koji je također posvećen u te okrutne misterije, onda ni drugi uzvanici na toj svečanosti nemaju ničeg demonskog u sebi. Evo, sad i mi ovim neočekivanim prodorom ulazimo u te nedostupne i mučne sate u kojima će ona uživati u nepoznatim nasladama; evo, ovdje pred našim očima iskrsava jedan iz niza trenutaka od kojih se sastoje ti sati, trenutak koji je isto tako stvaran kao i svi drugi, možda čak i važniji za nas zato što je naša draga vezana za nj, predočujemo ga sebi, posjedujemo ga, uplećemo se u njega, gotovo da smo ga i stvorili: trenutak u kojem će joj reći da smo i mi tu, dolje, u predvorju. Zacijelo ni ostali trenuci svečanosti ne razlikuju se u biti mnogo od ovoga, nema u njima ničeg ljepšeg, ničeg zbog čega bismo morali patiti jer nam je dobrohotni prijatelj rekao: – Ma ona će biti sretna da dođe! Mnogo će više uživati da razgovara s vama ovdje nego da se gore dosađuje. – Ali jao! Swann je iskusio kako dobre namjere treće osobe nimalo ne utječu na ženu koja se ozlovolji čim osjeti da je netko koga ona ne voli progoni čak i na ovakvim priredbama. I prijatelj se često vrati sam.

Majka nije došla nego mi je, ne obazirući se na moje samoljublje (kojem je bilo stalo do toga da se ne opovrgne priča o tome kako joj moram javiti jesam li našao predmet koji sam tražio), poručila po Françoisi: »Nema odgovora.« Te sam riječi odonda više puta čuo kako ih vratari raskošnih hotela ili lakaji kockarnica prenose nekoj sirotoj djevojci koja se čudom čudi: – Kako, ništa nije rekao, ma to je nemoguće! Jeste li mu predali moje pismo? Dobro, još ću malo pričekati. – I kao što svaka od njih svakako uvjerava vratara da ne

treba paliti dodatno plinsko svjetlo koje želi upaliti radi nje, pa ostaje na istom mjestu i ne čuje ništa više osim rijetkih razgovora o vremenu koje vode vratar i potrkalo, sve dok se vratar odjednom ne sjeti, kad opazi koliko je sati, da pošalje potrkala da piće nekog gosta stavi na led – tako sam i ja otklonio Françoisinu ponudu da mi skuha čaj ili da ostane uza me, pustio sam je da se vrati u kuhinju, pa sam legao, sklopio oči i nastojao čuti glasove svojih koji su pili kavu u vrtu. Ali već nakon nekoliko sekundi osjetio sam da zbog tog pisma, zbog pokušaja da joj se, riskirajući da je naljutim, na taj način približim te sam već pomislio da malne dodirujem trenutak kad ću je opet vidjeti, neću moći zaspati a da je doista ne vidim. Srce mi je iz trenutka u trenutak sve bolnije lupalo jer sam se sve više uzrujavao preporučujući sam sebi da se umirim, a to je značilo da se pomirim sa svojom nesrećom. Odjednom me tjeskoba prođe i obuze neko blaženstvo, kao kad kakav snažni lijek počne djelovati pa umine bol: odlučio sam da više i ne pokušavam zaspati a da ne vidim mamu, nakanio sam je pošto-poto poljubiti kad bude odlazila na spavanje, iako sam bio uvjeren da će se nakon toga još dugo ljutiti na mene. Spokoj koji je zavladao u meni nakon one tjeskobe izazvao je takvu neobičnu živahnost kakvu inače pobuđuje iščekivanje, žeđ ili strah od opasnosti. Tiho otvorih prozor i sjedoh na kraj kreveta; nisam se gotovo ni micao da me ne bi dolje čuli. A vani su se kanda i predmeti ukočili od nijeme pomnje da ne uznemire mjesečinu koja je svaku stvar udvostručavala i udaljavala proširujući je na njenu sjenu, gušću i stvarniju od samog predmeta, pa je istodobno i umanjivala i uvećavala krajolik, kao kad razmotamo mapu što je bila smotana. Ono što je osjećalo potrebu da se miče, recimo kestenova krošnja, micalo se. Ali njeno podrhtavanje, sitno, posvemašnje, do najmanjih nijansi i najnježnijeg treperenja, nije prelazilo na ostalo, nije se stapalo s njim, nego je ostajalo strogo ograničeno. I oni najudaljeniji šumovi što su zacijelo dolazili iz vrtova s posve drugog kraja grada, ovako izloženi u toj tišini koja nije upijala ni njihov najmanji zvuk, razabirali su se tako »savršeno« razgovijetno te se činilo da taj efekt zahvaljuju samo svojoj tihanosti, kao oni prigušeni tonovi pianissima što ih orkestar Konzervatorija izvodi tako vješto da im se nijedan akord ne gubi, a ipak nam se čini da dopiru odnekud izdaleka, izvan

koncertne dvorane, pa svi stari pretplatnici – među njima i bakine sestre kad bi im Swann ustupio karte – napregnu sluh, kao da osluškuju daleko napredovanje vojske koja dolazi, ali još nije zaokrenula u Ulicu Trévise.

Znao sam da je položaj u koji sebe dovodim tom svojom nakanom od svih položaja upravo onaj koji u držanju mojih roditelja spram mene može izazvati najteže posljedice, uistinu kudikamo teže nego što bi promatrač iz prikrajka mogao i pomisliti, posljedice koje bi, po njegovu mišljenju, mogle izazvati samo doista sramotne greške. Ali u mom odgoju nije poredak grešaka bio isti kao u druge djece, navikli su me bili da iznad svih grešaka (nedvojbeno zato što sam od njih morao najviše zazirati) stavljam one koje, kao što danas shvaćam, imaju jedno zajedničko svojstvo: da se u njih zapada podliježući nekom nervnom porivu. Ali tada nitko nije izgovarao tu riječ, nije isticao to porijeklo koje me moglo navesti da povjerujem da mi se može oprostiti ako podlegnem njima, ili da im možda čak i neću moći odoljeti. A ja sam ih pouzdano prepoznavao po tjeskobi koja im je prethodila, kao i po strogoj kazni koja je slijedila; tako sam i sad znao da je ona greška koju sam netom bio počinio bila istog porijekla kao i one druge za koje su me najstrože kažnjavali, i da je u isti mah i kudikamo najteža. Bilo je neprijeporno da će mi, kad se ispriječim na putu mami dok bude odlazila na spavanje, i kad bude vidjela da sam ostao budan kako bih se na hodniku još jednom s njom pozdravio, zabraniti da ostanem kod kuće, da će me već sutra jamačno poslati u internat. Pa neka! Učinio bih opet to isto, pa makar se pet minuta nakon toga morao baciti kroz prozor. U tom sam trenutku želio samo mamu, da se s njom pozdravim, predaleko sam bio odmakao na putu da ostvarim tu svoju želju da bih se mogao vratiti neobavljena posla.

Začuo sam korake roditelja koji su ispraćali Swanna, a kad me zvonce na vratima izvijestilo da je on otišao, priđoh prozoru. Mama je pitala oca je li jastog bio dobar, i nije li Swann dva puta uzimao kavu sa sladoledom od pistacija.

– Meni se baš nije svidjela – reče majka. – Mislim da ćemo drugi put morati pokušati s nekom drugom aromom.

Javi se i stara tetka:

– Rekla bih da Swann naglo propada, izgleda kao starac!

Tetka je oduvijek bila sklona gledati na Swanna kao na vječito istog šiparca, pa se čudila što ne izgleda onako mlad kao što je ona mislila da jest. Uostalom, čini se da su i moji roditelji počeli na njemu otkrivati znake one abnormalne prekomjerne, sramotne i zaslužene starosti neženja i svih onih koje bi se reklo da im dugotrajni dan bez sutrašnjice traje dulje nego za druge, jer je za njih prazan i jer se njegovi trenuci mirno nižu od jutra i ne moraju se potom podijeliti s djecom.

– Sve bih rekla da mu previše briga zadaje ona njegova nevaljala žena koja naočigled cijelog Combraya živi s nekim gospodinom de Charlusom. O tome se priča na sve strane.

Majka pripomene da u posljednje vrijeme ipak nije više onako tužan kao što je nekad bio.

– A ne čini više onako često ni onu gestu kao njegov otac, ne otire oči niti prelazi rukom preko čela. Ja mislim da on više i ne voli tu ženu.

– Ma dakako da je ne voli – odvrati djed. – Ja sam već poodavno primio od njega pismo o toj stvari, s kojim se iz pristojnosti nisam složio, ali koje ne ostavlja nikakve dvojbe o njegovim osjećajima prema toj ženi, pogotovo ljubavnim. E, da! A vi mu niste ni zahvalile na vinu iz Astija – nadoda djed obraćajući se svastikama.

– Kako mu nismo zahvalile? Među nama budi rečeno, mislim da sam ja to vrlo diskretno izvela – odgovori mu teta Flora.

– Da, to si vrlo lijepo obavila: upravo sam ti se divila – pripomene teta Céline.

– Pa ni tebi se nema što zamjeriti.

– Da, ponosna sam na onu svoju rečenicu o ljubaznim susjedima.

– Što, vi to zovete zahvaljivanjem? – uzvikne djed. – Ja sam to dobro čuo, ali neka me vrag odnese ako sam shvatio da se to odnosi na Swanna. Možete biti sigurne da ni on nije ništa razumio.

– Ma hajde bježi, pa nije Swann glup, uvjerena sam da je on to dobro shvatio. Nisam mu ipak mogla reći koliko je bilo boca ni koliko stoji to vino!

Otac i majka ostali su sami i još načas sjeli; otac reče:

– E pa, ako baš hoćeš, idemo na spavanje.

– Možemo ako baš želiš, dragi, iako nisam nimalo pospana; neće biti da sam ovako budna samo zbog one bezazlene ledene kave; ali vidim da je u kuhinji svjetlo, a kad me već naša sirota Françoise čeka, zamolit ću je da mi, dok se ti budeš svlačio, otkopča steznik.

Majka otvori drvena rešetkasta vrata u predsoblju, odakle se išlo na stubište. Uskoro je začuh kako dolazi gore da zatvori svoj prozor. Tiho izađoh na hodnik; srce mi je tako lupalo da sam jedva hodao, ali mi sad bar nije lupalo od tjeskobe nego od straha i radosti. Kroz rešetke ograde na stubištu opazih svjetlo što ga je bacala mamina svijeća. Zatim ugledah i nju i poletjeh joj u susret. U prvi mah pogleda me u čudu ne shvaćajući što se dogodilo. Potom joj se na licu pojavi izraz srdžbe, ali nije mi rekla ni riječi; i doista, za još manje prekršaje nije po nekoliko dana razgovarala sa mnom. Da je izustila makar jednu riječ, značilo bi da mogu opet s njom razgovarati, i možda bi mi to bilo još strašnije, kao znak da bi, pred težinom kazne koja se sprema, šutnja, zavada bile djetinjaste. Da je izustila makar jednu riječ, to bi bilo isto što i onaj mir s kojim se odgovara sluzi kad je već pala odluka da bude otpušten, isto što i poljubac koji se daje sinu kad ga otpremaju od kuće, a koji bi mu uskratili da su nakanili kazniti ga sa dva dana ljutnje. Medutim, začula je oca kako dolazi stubama iz kupaonice u kojoj se bio presvukao, pa da preduhitri scenu koju bi mi on mogao prirediti, progovori glasom isprekidanim od srdžbe:

– Bježi, bježi, da te bar otac ne vidi kako tu stojiš kao luđak!

Ali ja ponovih:

– Dođi se pozdraviti sa mnom! – prestravljen jer sam vidio da se odraz očeve svijeće već penje po zidu, ali sam ujedno iskoristio njegov dolazak kao sredstvo ucjene nadajući se da će mi mama, da bi spriječila da me otac vidi, ako me bude i dalje odbijala, radije reći: »Odlazi u svoju sobu, doći ću.« Bilo je kasno, otac je već bio pred nama. I nehotice promrmljah riječi koje nitko nije čuo:

– Propao sam!

Ali nije bilo tako. Otac mi je uvijek uskraćivao odobrenje na koje su već bile pristale majka i baka širokogrudno prihvaćenim ugovorima. On nije mario za »principe« niti su za njega vrijedila »Čovjekova prava«. Gdjekad bi mi iz nekog posve proizvoljnog

razloga, ili pače bez ikakva razloga, zabranio tako uobičajenu, tako uvriježenu šetnju da me nisu mogli lišiti nje bez vjerolomstva, ili bi mi on, kao što je bilo i večeras, mnogo prije dogovorenog vremena, rekao:

– Hajde na spavanje, bez objašnjavanja! – Ali isto tako, budući da nije imao principa (u bakinu smislu), nije se moglo govoriti ni o nepopustljivosti. Časak me gledao začuđeno i srdito, a onda, čim mu je mama u dvije-tri zbunjene riječi objasnila što se zbilo, reče joj: – Ma idi s njim, ionako si maloprije rekla da ti se ne spava, a ja neću ništa više trebati.

– Ali, dragi – bojažljivo će majka – bez obzira na to da li mi se spava ili ne spava, ne smijemo navikavati ovo dijete...

– Ma nije riječ o navikavanju – odsiječe otac sliježući ramenima – vidiš valjda da taj mali pati, da je sav očajan, nećemo sad valjda biti krvnici! Što će biti ako se na kraju još i razboli? Kad su već u toj sobi dva kreveta, reci Françoisi da ti raspremi veliki krevet i spavaj noćas kod njega. Hajdemo, laku noć, ja ipak nisam tako nervozan kao vi, pa idem spavati.

Nisam mogao zahvaliti ocu, jer bih ga takvim »preosjetljivostima« samo razdražio. Stajao sam dakle kao ukopan, a on je svejednako stajao pred nama, onako visok, u bijeloj noćnoj košulji, s ljubičastožutim šalom od indijskog kašmira oko vrata što ga je nosio otkako je patio od neuralgije, držeći se kao Abraham na graviri izrađenoj po Benozzu Gozzoliju koju mi je poklonio gospodin Swann, u trenutku kad kazuje Sari da se mora odreći Izaka. Mnogo je godina prošlo odonda. Odavno već nema onog stubišnog zida na kojem sam gledao kako se uspinje odraz njegove svijeće. Pa i u meni je mnogo toga propalo što sam mislio da će dovijeka trajati, a nastalo je štošta novo iz čega su potekle nove brige i radosti koje tada nisam mogao predvidjeti, kao što danas teško mogu razumjeti one davne brige i radosti. Odavno više ni otac ne može reći mami: – Idi s malim! – Nikad se više ti sati neće vratiti. Ali odnedavno, kad napregnem sluh, iznova posve jasno čujem jecaje koje sam jedva susprezao pred ocem i koji su provalili iz mene tek kad sam ostao nasamo s mamom. Zapravo nikad nisu ni utihnuli; opet ih čujem samo zato što je život oko mene sada tiši, kao ona samostanska zvona koja po

danu tako dobro zaglušuje gradska vreva da bi se reklo da su umuknula, ali čim padne večer, iznova se oglase.

Mama je tu noć provela u mojoj sobi; u času kad sam počinio takav prekršaj da sam očekivao da ću morati otići od kuće, roditelji su mi podarili nešto više nego što bih ikad od njih dobio kao nagradu za kakvo dobro djelo. Očevo je držanje prema meni, čak i u trenutku kad se očitovalo takvom milošću, imalo u sebi nečeg karakterističnо proizvoljnog i nezasluženog, što je obično potjecalo više od slučajnih okolnosti nego od nekog promišljenog plana. Možda čak i ono što sam smatrao strogošću kad bi me poslao na spavanje nije toliko zaslуživalo to ime koliko majčino i bakino držanje, jer njegova narav, po nečemu različitija od moje nego od njihove, vjerojatno nije sve do tog trenutka slutila koliko sam svake večeri bio nesretan, a što su majka i baka dobro znale; ali one su me toliko voljele da nisu htjele da mi prištede te muke, jer su htjele da svladam, a time i smanjim, svoju nervoznu osjetljivost i da ojačam volju. Otac me pak volio na drugi način, i ne znam da li bi imao tu hrabrost: čim je prvi put shvatio koliko trpim, rekao je majci: – Idi ga utješi! – Mama je ostala te noći u mojoj sobi; vidio sam da mi nikakvim kajanjem ne želi pokvariti ove sate, toliko različite od onoga čemu sam se mogao nadati, jer kad je Françoise shvatila da se zbiva nešto neobično, videć sad majku kako sjedi uza me i drži me za ruku, pušta me da plačem i ne grdi me, upitala ju je:

– Ma šta je to, gospođo, mladom gospodinu da tako plače? – Mama joj odgovori:

– Ma ne zna on ni sam, Françoise, iznerviran je; raspremite mi brže ovaj veliki krevet i idite spavati. – Tako moja žalost prvi put nije bila ocijenjena kao kažnjiv prekršaj, nego kao nehotično zlo koje je netom bilo i službeno priznato, kao nervozno stanje za koje nisam ja kriv; odlanulo mi je što ne moram više gorčinu svojih suza miješati sa strahovanjima, što mogu plakati bez osjećaja krivnje. Bio sam, osim toga, i nemalo ponosan pred Françoisom zbog tog obrata ljudske sudbine, koji me nepuni sat vremena nakon mamina odbijanja da dođe u moju sobu i prezirna odgovora da moram spavati, uzdigao do dostojanstva odrasle osobe i omogućio mi da odjednom postignem neku vrstu zrelosti za patnje i pravo na suze.

Trebalo je da budem sretan, ali nisam bio. Činilo mi se da mi je majka prvi put u životu učinila ustupak koji joj zacijelo nanosi bol, da se prvi put odrekla ideala kojem je težila u odgoju, i da je prvi put, ona, onako hrabra, priznala poraz! Činilo mi se da sam tu pobjedu koju sam bio netom izvojevao postigao protiv nje, da sam uspio u nečemu kao što bi uspjela bolest, patnja ili starost, da joj oslabim volju, da joj nadvladam razum, i da od te večeri počinje novo doba, da će mi ta večer ostati zabilježena kao tužan datum. Da sam se usudio, rekao bih bio mami: »Ne, neću, nemoj ostati ovdje spavati.« Ali poznavao sam njezinu praktičnu, ili realističku, kako bi danas rekli, mudrost, koja je u njoj ublažavala bakinu vatrenu idealističku narav, i znao sam da će sad kad je zlo već počinjeno više voljeti da me pusti uživati u njegovu umirljivom djelovanju i da neće htjeti uznemirivati oca. Dakako da je te večeri, dok me onako nježno držala za ruku i nastojala zaustaviti moje suze, njezino lijepo lice još blistalo od mladosti; ali mi se baš tada učinilo da ne bi smjelo biti tako, da me njen gnjev ne bi bio toliko ražalostio koliko ta nova nježnost za koju moje djetinjstvo nije znalo; činilo mi se kao da sam bezbožnom rukom potajno u njezinu dušu urezao prvu boru i donio joj prvu sijedu vlas. Od te mi se misli udvostručiše jecaji i opazih kako je mamu, koja se nikad nije sa mnom upuštala u prevelike nježnosti, odjednom shrvalo moje ganuće i kako se suzdržava da ne zaplače. Budući da je naslutila da sam ja to zapazio, reče mi smijući se:

– Eto vidiš, mali moj žutokljunče, mala moja ludice, ako ovako nastavimo, još malo pa će ti i mama biti isto tako luda kao i ti. No dobro, kad se već ni tebi ni tvojoj mami ne spava, nemojmo se dalje nervirati, radije se prihvatimo nečega, uzmimo koju od tvojih knjiga. – Ali ni jedne knjige nisam imao u svojoj sobi. – Bi li te manje veselilo kad bih već sad izvukla knjige koje će ti baka pokloniti za imendan? Promisli dobro: nećeš li se razočarati kad prekosutra ništa ne dobiješ?

Naprotiv, bio sam očaran pa je mama otišla po paket knjiga, od kojih kroz papir u koji su bile umotane nisam mogao ništa drugo vidjeti nego da su kratke i široke, ali koje su već po tom prvom, iako površnom i letimičnom pogledu bacile u zasjenak novogodišnju

kutiju bojica i lanjske dudove svilce. Bijahu to ove knjige: *avolja bara*, *Nahoče François*, *Mala Fadette* i *Majstori zvonari*. Poslije sam tek doznao da je baka najprije bila izabrala de Mussetove pjesme, jedno Rousseauovo djelo i *Indianu*; jer, iako je bezvrijedno štivo držala isto tako nezdravim kao i bombone i slatkiše, nije mislila da bi genijalni snažni duh mogao na duh djeteta pogubnije i štetnije djelovati nego što bi svježi zrak i vjetar s morske pučine mogli utjecati na njegovo tijelo. Ali kako ju je otac, kad je čuo kakvu mi knjigu kani pokloniti, malne proglasio ludom, otišla je sama opet u knjižaru u Jouy-le-Vicomte da se ne bi dogodilo da ostanem bez dara (bijaše vruće pa se vratila toliko izmorena da je liječnik upozorio majku neka joj ne dopušta da se tako zamara), pa je napokon odlučila kupiti četiri seoska romana George Sandove.

– Kćeri moja – rekla je tada mami – nikako ne bih mogla dati tom djetetu nešto što je loše napisano.

Zapravo se ona nikad nije pomirila s tim da kupi nešto iz čega se ne bi mogla izvući neka intelektualna korist, nadasve ona koju nam pribavljaju i predmeti što nas poučavaju da zadovoljstvo ne tražimo u užicima udobnosti i taštine, nego negdje drugdje. Čak i kad bi morala nekom dati takozvani korisni dar, primjerice naslonjač, pribor za jelo ili štap, nastojala je da to budu »starinski« predmeti, baš kao da su time što im je dugogodišnja uporaba izbrisala značaj korisnih predmeta postali prikladniji da nam pripovijedaju o životu ljudi u prošlosti, nego da nam služe za svakidašnje potrebe. Najdraže bi joj bilo da sam u svojoj sobi držao fotografije samih spomenika i najljepših krajolika. Ali čim bi trebalo tako nešto nabaviti, zaključila bi da vulgarnost i korisnost prebrzo odnose pobjedu u tom mehaničkom načinu fotografskog prikazivanja, pa čak i onda kad prikazani predmet ima određenu estetsku vrijednost. Nastojala je zaobilaznim putem, ako ne posve izlučiti komercijalnu banalnost, a ono je bar umanjiti, nadomjestiti u što većoj mjeri onim što je još umjetnost, unijeti u to više »slojeva« umjetnosti: umjesto fotografija katedrale u Chartresu, velikih vodoskoka u Saint-Cloudu ili Vezuva, raspitivala se kod Swanna nije li ih već naslikao koji veliki slikar, pa mi je radije darovala fotografije Corotove katedrale u Chartresu, sliku Huberta Roberta koja prikazuje vodoskoke u Saint-Cloudu ili

Turnerova Vezuva, što je bio još jedan viši stupanj umjetnosti. Ali ako je pri tome fotograf bio potisnut u prikazivanju samog remek-djela ili prirodne znamenitosti te ga je u tome zamijenio koji veliki umjetnik, on je opet dolazio na svoj račun reproducirajući na svoj način tu umjetničku interpretaciju. Dospjevši do tog posljednjeg utočišta vulgarnosti, baka ju je nastojala još više potisnuti. Pitala je Swanna nije li to djelo reproducirano u bakrorezu, a ako jest, radije je uzimala stare gravire, štoviše, išla je još dalje pa je odabirala, primjerice, one koje neko remek-djelo prikazuju u onom stanju u kojem ga danas više ne možemo vidjeti (na primjer, Morghenovu graviru Leonardove *Posljednje večere* prije nego što je slika počela propadati). Valja napomenuti da rezultati ovoga poimanja umijeća darivanja nisu ipak uvijek bili sjajni. Predodžba koju sam stekao o Veneciji na temelju jednog Tizianova crteža na kojem pozadinu navodno predstavlja laguna, bila je svakako mnogo netočnija od one koju bih bio stekao na osnovi obične fotografije. To poimanje nije u našoj kući više moglo biti na velikoj cijeni otkako je stara tetka htjela podići optužbu protiv bake zbog naslonjačâ koje je poklonila mladim zaručnicima ili starim supružnicima, naslonjača koji su se pri prvom pokušaju uporabe raspali pod teretom jednog od onih kojima su darovane. Ali baka je držala da bi bilo odviše sitničavo provjeravati čvrstoću pokućstva na kojem se još razaznaje neki cvjetak, osmijeh, ili gdjekad kakva lijepa maštarija iz prošlosti. A kad bi je na takvu pokućstvu privukla neka osobina prikladna za uporabu, onda je to uvijek bilo nešto na što nismo bili navikli, upravo bi je to očaralo, kao one starinske forme izražavanja u kojima u našem suvremenom jeziku nalazimo već izblijedjele metafore, istrošene svakidašnjom uporabom. I doista, seoski romani George Sandove koje mi je poklonila za imendan bili su puni, kao i starinsko pokućstvo, zastarjelih izraza koji su opet postali slikoviti, kakve dan-danas možemo naći još samo na selu. Baka mi ih je kupila radije nego neke druge, kao što bi radije unajmila posjed na kojem se nalazi golubinjak u gotičkom stilu, ili koja od onih starih stvari što na duh sretno utječu budeći u njemu nostalgiju za neostvarljivim putovanjima kroz vrijeme.

Mama mi je sjela uz krevet, uzela *Nahoče Françoisa* kojem je crvenkasti ovitak i nerazumljiv naslov pridavao obilježje posebne ličnosti i neki tajanstveni čar. Do tada nisam još bio pročitao ni jedan pravi roman. Čuo sam bio da je George Sandova tipičan romanopisac. Stoga sam bio sklon mišljenju da ću u *Nahočetu Françoisu* naći nešto neopisivo i predivno. Način kazivanja koji treba da pobudi radoznalost ili ganuće, neki izričaji koji izazivaju nemir ili sjetu, a koje donekle načitaniji čitatelj prepoznaje kao nešto što je zajedničko mnogim romanima, meni su se naprosto činili – meni koji nijednu novu knjigu nisam smatrao nečim sličnim mnogim drugima, nego nešto kao jedinstvenu osobu koja razlog svoga postojanja nosi isključivo u samoj sebi – uzbudljivim emanacijama posebnog bića upravo tog *Nahočeta Françoisa*. Ispod tih, tako svakidašnjih događaja, tako običnih stvari, tako poznatih riječi, naslućivao sam neku neobičnu intonaciju, čudnovate naglaske. Otpočela je radnja, koja mi se činila to nejasnija što sam u to vrijeme dok sam čitao često snatrio o nečemu sasvim drugom. Prazninama koje je takva rastresenost ostavljala u kazivanju pridruživale su se još i neke druge jer je mama, kad mi je naglas čitala, preskakala sve ljubavne prizore. Stoga mi se činilo da su sve one čudne promjene u odnosima između mlinarice i djeteta, koje su se mogle objasniti samo razvijanjem ljubavi što se rađala, obilježene nekom dubokom tajnom, koju sam najradije zamišljao da potječe iz onog neznanog i tako nježnog imena »Nahoče«, što je djetetu koje ga je nosilo pridavalo, a da nisam znao zašto, živu, grimiznu i ljupku boju. Iako mi mama nije točno čitala knjige, ipak je, kad bi u nekom djelu otkrila istinit prikaz nekih osjećaja, iz poštovanja prema djelu, a zahvaljujući blagosti svoga glasa, čitala divno. Pa i u životu, kad bi u njoj ganuće i divljenje probudila živa bića, a ne umjetničke tvorevine, bilo je dirljivo gledati kako je obzirno iz svoga glasa, pokreta govora uklanjala svaku provalu veselja koja bi mogla pozlijediti majku što je nekoć izgubila dijete, podsjećanje na neku proslavu ili rođendan što bi moglo upozoriti starca na njegove godine, ili razgovor o kućanstvu koji bi mogao biti dosadan mladu znanstveniku. Isto tako, kad je čitala prozu George Sandove, koja uvijek odiše onom istom dobrotom, onom moralnom otmjenošću koje je mama bila naučila od

bake da ih cijeni kao najveće vrijednosti u životu, a ja sam je tek mnogo kasnije naučio da to ipak u knjigama nije ono najvrednije – čitala je pomnjivo da iz glasa isključi svaku uskogrudnost, svako prenemaganje koje bi je moglo spriječiti da u svoj glas unese snažnu plimu, unoseći svu svoju prirodnu nježnost, svu široku blagost što su je zahtijevale te rečenice koje kao da su bile napisane za njezin glas i koje su tako reći odzvanjale u svom registru njezine osjećajnosti. U nastojanju da ih iskaže, pronalazila je onaj pravi ton, srdačne naglaske koji su postojali prije tih rečenica i koji su ih diktirali, a koje napisane riječi ne izražavaju; zahvaljujući tome, ublažavala je usput svaku tvrdoću glagolskih vremena, pridodavala imperfektu i aoristu blagost koje ima u dobroti, sjetu koje ima u nježnosti, usmjeravala rečenicu koja se završavala prema onoj koja će započeti, čas ubrzavajući, čas usporavajući tok slogova da ih uključi, iako su različite dužine, u jednolik ritam, pa je toj tako običnoj prozi udahnjivala neku vrstu osjećajnog i neprekinutog života.

Kajanje me prošlo, prepustio sam se milini te noći u kojoj je majka bila uza me. Znao sam da se takva noć ne može ponoviti, da se moja najveća želja u životu, da u tim tužnim noćnim satima zadržim majku u svojoj sobi, odviše protivi životnim potrebama i željama svih ostalih, a da bi njeno ostvarenje koje su mi noćas odobrili moglo biti drukčije nego nestvarno i iznimno. Sutra će me opet obuzeti tjeskoba a mama neće više biti uza me. Ali čim bi me tjeskoba prošla, nisam je više mogao razumjeti; osim toga, sutrašnja je večer bila još daleko; rekoh sam sebi da imam još dovoljno vremena da razmišljam o njoj, iako mi to vrijeme neće biti ni od kakve pomoći, jer je riječ o stvarima koje ne ovise o mojoj volji, a samo mi se zbog razmaka koji me dijeli od nje čini da ću tjeskobu lakše izbjeći.

* * *

Stoga sam dugo vremena, kad god bih se probudio i sjetio se Combraya, ugledao ponovo u duhu samo taj svijetli ulomak izrezan iz neprozirne tame, nalik na one dijelove građevine koje bengalska vatra ili mlaz električnog svjetla osvijetli i izdvoji iz ostalih dijelova što ostaju uronjeni u noć: pri dnu prilično širok, s malim salonom,

blagovaonicom i početkom drvoreda kojim je dolazio gospodin Swann, taj nesvjesni uzročnik mojih jada, s predsobljem u kojem se zaputio do prve stepenice stubišta, uz koje mi je bilo teško uspinjati se i koje je tvorilo vrlo uzak trup te nepravilne piramide; a na vrhu je bila moja spavaća soba i kratak hodnik sa staklenim vratima na koja je ulazila mama. Jednom riječju, uvijek sam vidio, u isto doba dana, samo taj najnužniji dekor za dramu svog razodijevanja (nalik na dekor što ga gdjekad naznačuju na vrhu programa starih kazališnih komada koje izvode u provinciji), dekor koji se jedini izdvajao iz okolnog mraka. Reklo bi se da se cijeli Combray sastoji samo od te dvije etaže povezane uskim stubama i da je uvijek samo devet sati navečer. Istini za volju, da me baš tko upitao, mogao bih mu odgovoriti da je u Combrayu bilo i drugih stvari i drugih sati. Ali kako bih se svega ostaloga prisjetio samo namjernim prisjećanjem, prisjećanjem razumom, i kako podaci koje ono daje o prošlosti ne sadrže ništa od te prošlosti, nikad ne bih sam poželio razmišljati o tom ostatku Combraya. Sve je to zapravo bilo za mene mrtvo.

Mrtvo zauvijek? Možda.

U svemu tome ima mnogo slučajnosti, a jedna druga slučajnost, slučajnost naše smrti, često nam ne dopušta da dugo čekamo milost prvih slučajnosti.

Ja smatram sasvim razboritim ono keltsko vjerovanje da su duše onih koje smo izgubili zatočene u nekom nižem stvorenju, u nekoj životinji, biljci, neživu biću, i da su uistinu izgubljene za nas sve do onog dana, koji mnogima nikad ne osvane, kad se sluči da prođemo pokraj nekog drveta, da dođemo u posjed bića koje je njihova tamnica. Tad ona zadrhte i pozovu nas, čim ih prepoznamo, čarolija se izgubi. Pošto smo ih oslobodili, te su duše nadvladale smrt i vratile se da žive opet s nama.

Isto je tako i s našom prošlosti. Uzalud se trudimo kad je pokušavamo prizvati u sjećanje, svi su napori našeg intelekta bezuspješni. Ona je skrivena izvan njegova područja i dometa, u nekom materijalnom predmetu (u uzbuđenju što ga taj materijalni predmet može u nama izazvati), o kojem nemamo pojma. I samo o slučaju ovisi hoćemo li taj predmet prije smrti susresti ili nećemo.

Prošlo je već bilo mnogo godina i sve što u Combrayu nije bila pozornica i drama mog odlaska na spavanje nije više za mene postojalo, kadli jednog zimskog jutra, čim sam se vratio kući, majka opazi da mi je hladno pa mi predloži da, preko svog običaja, popijem šalicu čaja. Isprva sam odbio taj njen prijedlog, a onda sam, ne znam ni sam zašto, pristao. Ona je poslala po jedan od onih kratkih i oblih kolača što se zovu mala *madeleine*, koji izgledaju kao da su izljeveni iz ižlijebljene školjke jakovske kapice. I tako uskoro mehanički, onako potišten zbog tmurnog dana i perspektive žalosne sutrašnjice, prinesoh usnama žličicu čaja u koji sam bio umočio komadić *madeleine*. Ali u istom onom trenu kad mi je gutljaj čaja izmiješan s mrvicama kolača dotaknuo nepce, uzdrhtah jer sam osjetio kako se nešto neobično zbiva u meni. Prožeo me neki divan užitak, nešto posebno, a da nisam znao zašto. Učas su mi životne nedaće postale ravnodušne, životni porazi nevažni, kratkoća života prividna, isto onako kao što djeluje ljubav, prožimajući me nekom dragocjenom suštinom: ili, bolje reći, ta suština nije bila u meni, ona je bila ja. Nisam se više osjećao prosječan, slučajan, smrtan. Otkud li je bila ta silna radost? Naslutio sam da je vezana za okus čaja i kolača, ali da ga kudikamo nadmašuje, i da je zacijelo druge naravi. Otkud potječe? Što znači? Kako da je ulovim? Otpih drugi gutljaj ali ni u njemu ne otkrih ništa više nego u prvom, a treći mi donese još manje nego drugi. Vrijeme je da stanem, čini mi se da moć napitka slabi. Jasno je da istina za kojom tragam nije u njemu nego u meni. On ju je u meni probudio, ali je sam ne poznaje, pa može tek unedogled ponavljati, sa sve manje snage, to isto svjedočanstvo koje ja ne znam protumačiti i koje želim da mogu barem uvijek iznova zatražiti od njega i dobiti ga učas netaknuta na raspolaganje, radi konačnog razjašnjenja. Odlažem šalicu i obraćam se svom umu. On mora otkriti istinu. Ali kako? Mučna neizvjesnost, kao i svagda kad um osjeti da nije nečemu dorastao; kad je i on sav, tragač, tek mračna zemlja po kojoj mora tragati i u kojoj mu sva prtljaga ništa ne vrijedi. Tragati? Ne sama to nego i: stvoriti. Našao se pred nečim čega još nema, a što samo on može stvoriti, a onda obasjati svojim svjetlom.

I opet se počinjem pitati kakvo je to nepoznato stanje koje ne donosi sa sobom nikakav logičan dokaz nego samo svjedočanstvo svoje blaženosti, svoje zbilje pred kojom se sve druge gube. Pokušat ću ga iznova prizvati. Vraćam se u mislima na onaj trenutak kad sam gutnuo prvu žličicu čaja. Nalazim ono isto stanje, nimalo jasnije nego prije. Zahtijevam od svog uma da još jednom prizove doživljaj što se gubi. A kako ništa ne bi oslabilo polet kojim će pokušati da ga se iznova dohvati, uklanjam sve zapreke, svaku tuđu misao, zaklanjam uši i pozornost od buke iz susjedne sobe. Ali osjećajući kako mi se um bez uspjeha zamara, tjeram ga da se zabavi onim što sam mu prije branio, da misli na nešto drugo, da otpočine prije posljednjeg pokušaja. Zatim po drugi put raščišćujem sve oko njega, stavljam preda nj onaj maloprijašnji okus prvoga gutljaja i ćutim kako u meni treperi nešto što se pomiče, što se pokušava pridići, nešto što je u velikoj dubini diglo sidro; ne znam što je to, ali se polako diže; osjećam otpor na koji nailazi i čujem jeku prevaljenih udaljenosti.

Dakako, ono što tako trepti na dnu mene bit će da je neka slika, vizualna uspomena vezana za taj okus koja ga pokušava slijediti do mene. Ali ona se batrga negdje predaleko, smušeno; jedva nazirem njezin mutni odraz koji se stapa s nedokučivim vrtlogom boja; ipak, ne mogu još razabrati formu, niti zatražiti od nje, kao od jedinog mogućeg tumača, da mi prevede svjedočanstvo svoga suvremenika, svoga nerazdruživog pratioca, onog okusa, da zatražim od nje da mi kaže o kojim je posebnim okolnostima, o kojem je razdoblju prošlosti riječ.

Hoće li ikad izbiti na površinu moje jasne svijesti ta uspomena, taj davni trenutak što ga je privlačna sila istovjetnog trenutka prizvala, pokrenula, podigla iz najvećih dubina mene? Ne znam. Sad više ništa ne ćutim, zaustavila se, a možda i ponovo pala u dubinu; tko zna hoće li se ikad više uzdići iz svoje tame? Deset puta moram iznova počinjati, sagibati se nad nju. A svaki put me kukavičluk koji nas odvraća od svake teške zadaće, od svakog važnog djela, nagovara da se okanim toga, da popijem čaj misleći samo na svoje današnje jade, na svoje sutrašnje želje koje se daju lako prežvakati.

Odjednom mi sine ta uspomena. To je okus komadića *madeleine* što mi ju je u Combrayu nedjeljom ujutro (zato što toga dana nisam

izlazio iz kuće sve do odlaska na misu) davala tetka Léonie kad bih došao u njezinu sobu da je pozdravim, pošto bi mi ga najprije namočila u svoj obični ili lipov čaj. Pogled na malu *madeleinu* nije me ni na šta podsjetio sve dok je nisam okusio; možda zato što sam ih poslije često viđao na slastičarskim policama iako ih nisam jeo, pa im se slika izgubila iz onih dana provedenih u Combrayu i vezala se za neke druge, novije slike; a možda i zato što više ništa od tih uspomena davno iščezlih iz pamćenja nije preživjelo, sve se raspalo; njihovi su oblici – pa i oblik one male slastičarske školjke, onako tuste i putene, sa svojim strogim i pobožnim naborima – nestali ili su se samo uspavali i izgubili ekspanzivnu snagu koja bi im omogućila da mi dopru do svijesti. Ali kad od neke davne prošlosti, nakon smrti mnogih stvorenja, nakon uništenja raznih stvari, više nema ničega, ipak još dugo ostanu miris i okus, sami, krhkiji ali, još življi, postojaniji, vjerniji, poput duša, pa čuvaju sjećanje, očekivanje i nadu, na ruševinama svega ostalog, sa svojim sitnim, gotovo neprimjetnim kapljicama, nepokolebljivo noseći na sebi svu golemu građevinu uspomena.

Čim sam prepoznao okus komadića *madeleine* umočene u lipov čaj koji mi je davala tetka (iako tada još nisam znao razlog zbog kojeg me ta uspomena tako usrećivala, nego sam to tek mnogo kasnije otkrio), umah mi pred očima izroni ona stara siva ulična kuća u kojoj bijaše njezina soba, pa se kao kazališna inscenacija pridruži malom paviljonu u vrtu što su ga za moje roditelje bili nadogradili uz stražnju stranu kuće (upravo je to bio onaj krnji dio koji mi je do tada jedini izlazio pred oči); a s kućom se pojavi i grad od jutra do večeri i po svakom vremenu, trg na koji su me slali prije objeda, ulice po kojima sam trčkarao po poslu, puteljci kojima smo išli u šetnju kad je bilo lijepo vrijeme. I kao u onoj igri kojom se Japanci zabavljaju spuštajući u porculansku zdjelu punu vode komadiće dotad bezličnog papira koji se, netom se skvase, istežu, savijaju, boje, mijenjaju, pretvarajući se u cvijeće, kuće i određene prepoznatljive osobe, tako je i sad sve cvijeće iz našeg vrta i iz Swannova perivoja, svi lopoči s rijeke Vivonne i oni dobri ljudi sa sela, njihovi mali domovi, i crkva, i sav Combray s okolicom, sve što

ima svoj određeni oblik i čvrstoću, i grad i vrtovi, sve je to izašlo iz moje šalice čaja.

II.

Combray se na udaljenosti od deset milja uokrug, pri pogledu iz vlaka kad smo stizali onamo posljednjeg tjedna pred Uskrs, sastojao u prvi mah samo od crkve koja ga je sveg predstavljala, govorila o njemu i u njegovo ime; kad bismo došli bliže, vidjeli bismo kako na otvorenu polju, u zavjetrini, oko svoga visokog i tamnog plašta, drži skupljene, kao pastirica ovce, vunaste i sive hrptove nagomilanih kuća koje ostaci srednjovjekovnih zidina na ovdje-ondje opasuju savršenom kružnom crtom kao kakav gradić na slici slikara primitivca. Boraviti u Combrayu bilo je pomalo tužno jer su mu ulice s kućama od crnkastog kamena – iz tog kraja (svaka je pred ulazom imala stube i bila ukrašena zabatom koji je pred kuću bacao sjenu) bile tako mračne da su se već rano pred večer, čim bi se dan počeo gasiti, morali u »salonima« podizati zastori; ulice su nosile dostojanstvena imena svetaca (od kojih su mnogi bili vezani uz povijest prvih gospodara Combraya): Ulica Saint-Hilaire, Ulica Saint-Jacques, u kojoj je bila kuća moje tetke, Ulica Sainte-Hildegarde, prema, kojoj je bila okrenuta ograda, i Ulica Saint-Esprit, na koju su se otvarala pokrajnja vratašca njena vrta; te combrayske ulice opstoje u tako zabitnom dijelu moga pamćenja, obojene toliko različitim bojama od onih kojima je danas za mene obojen svijet, da mi se doista sve one, kao i crkva na Trgu što ih nadvisuje, čine još nestvarnijim od slika koje je bacala laterna magica, pa mi se na mahove čini, kad bih opet mogao proći Ulicom Saint-Hilaire ili unajmiti sobu u Ulici Oiseau – u starom svratištu *Oiseau flesché*, iz čijih su se podrumskih prozora dizali kuhinjski mirisi koji se još i dan-danas, isto onako isprekidani i topli, javljaju ovda-onda u mom sjećanju – bilo bi to mnogo čudesnije i vrhunaravnije stupanje u doticaj s Onim svijetom nego što bi bilo upoznavanje s Golom ili razgovor s Genovevom Brabantskom.

Bratučeda moga djeda – moja stara tetka – kod koje smo boravili, bijaše majka one tetke Léonie koja nakon smrti svoga muža, mog tetka Octavea, nije više htjela odlaziti iz Combraya, a onda ni izlaziti iz kuće u Combrayu, potom ni iz svoje sobe, pa napokon ni iz postelje, više uopće nije »silazila« nego je svejednako ležala u nekom neodređenom stanju turobnosti, tjelesne malaksalosti, bolesti, fiksne ideje i pobožnosti. Njezin zasebni stan gledao je na Ulicu Saint-Jacques koja se završavala mnogo dalje na Velikoj tratini (za razliku od Male tratine što se zelenjela usred grada, između tri ulice) i koja je, onako jednolika, sivkasta, sa tri visoke stepenice od pješčenjaka pred gotovo svakim vratima, nalikovala na mimohod, na djelo nekog klesara gotičkih kipova od istog onog kamena od kojeg bi isklesao i jaslice ili kalvariju. Tetka je zapravo stanovala samo u dvije povezane sobe, od kojih je u jednoj boravila popodne dok su onu drugu zračili. Bijahu to one provincijske sobe koje nas – baš kao što su u nekim zemljama čitavi zračni i morski dijelovi obasjani ili namirisani mirijadama praživotinja koje ne vidimo – očaravaju tisućama mirisa iz kojih izbijaju vrline, mudrost, navika i sav jedan tajni, nevidljivi, prebogati duhovni život raspršen među najsitnijim česticama zraka; dakako da su i to još uvijek prirodni mirisi i da isto tako imaju boju vremena kao i mirisi na obližnjem polju, ali su ipak već kućni, ljudski i ustajali, onaj divni, izvanredni i prozirni žele od sveg voća što dozrijeva tijekom cijele godine i što je iz voćnjaka prešlo u ormare; sezonski mirisi, ali vezani uz pokućstvo i dom, pa kad vani padne mraz, ublažavaju slašću bijelog kruha oštrinu studeni; dokoni su i točni kao seoska ura, lutaju a istodobno su sređeni, bezbrižni i obzirni, odišu rubljem, jutrom i pobožnošću, zadovoljni mirom koji sa sobom donosi porast tjeskobe i prozaičnošću koja služi kao veliko spremište poezije onome tko prođe kroz tu sobu a da u njoj ne boravi. Zrak u njoj bijaše zasićen sitnim prahom tako hranjive i sočne tišine da sam onuda prolazio uvijek u nekom gurmanskom raspoloženju, pogotovo za onih prvih, još hladnih jutara Velikog tjedna kad sam to još bolje osjećao zato što sam bio netom stigao u Combray: prije nego što bih ušao da poželim tetki dobro jutro, morao sam pričekati neko vrijeme u onoj prvoj sobi gdje je još pravo zimsko sunce došlo da se ogrije uz vatru,

koju su već bili naložili između dvije opeke i koja je svu sobu okadila mirisom čađe pretvarajući je u onaj »pretpećak« što ga nalazimo po selima, ili u onu strehu nad kaminom u dvorcima, pod kojima čovjek priželjkuje da vani udari kiša, snijeg ili čak i neka diluvijalna katastrofa pa da pridoda osjećaju zaklonjenosti još i poeziju zimovnika; prošao sam nekoliko koraka od klecala do naslonjačâ od desenirana baršuna, koji su na mjestu gdje se naslanja glava uvijek bili presvučeni kačkanom navlakom; vatra je pekla zamamne mirise kao tijesto za kolač, mirise od kojih je zrak u sobi bio nekako grudast, a od vlažne i suncem obasjane jutarnje svježine mirisi su već prije toga bili provreli i »digli se«, pa ih je vatra razlistavala, pozlaćivala, nabirala, nadimala, praveći od njih nevidljiv i opipljiv provincijski kolač, golemu »gužvaru«, ali čim bih okusio najhrskavije, najukusnije, najznamenitije arome, a istodobno i one suše arome iz zidnih ormara, iz komode, iz šarenih tapeta, uhvatio bih se uvijek kao na lijepak, obuzet nepriznatom oblapornošću, na temeljni, smolasti, otužni, neprobavljivi miris svježeg voća što je dopirao s krevetskog pokrivača sa cvjetnim uzorcima.

Začuo bih tetku iz susjedne sobe kako razgovara sama sa sobom upol glasa. Uvijek je govorila potiho zato što je mislila da joj u glavi lebdi nešto razbijeno, pa da bi se to pomaknulo kad bi progovorila na sav glas, ali nikad nije dugo šutjela, čak ni kad je bila sama, jer je mislila da je za njezino grlo dobro da govori, da će time spriječiti zastoj krvi te da će je rjeđe mučiti gušenje i tjeskoba od kojih je patila; osim toga, u posvemašnjoj je nepokretnosti u kojoj je živjela pridavala izvanrednu važnost svim svojim, pa i najneznatnijim doživljajima; pripisivala im je pokretnost zbog koje ih je teško mogla zadržati za se, a kako ih nije imala komu priopćiti, izvješćivala je o njima samu sebe u vječitu monologu što bijaše jedini oblik njezine aktivnosti. Tako se bila navikla misliti naglas, ali, na žalost, nije uvijek pazila nema li možda koga u drugoj sobi, pa sam je često slušao kako govori sama sebi: – Ne smijem smetnuti s uma da nisam spavala (bila je uvrtjela sebi u glavu da »nikad ne spava«, a to je ostavilo traga u govoru svih nas i postalo dokaz kako uvažavamo tu njenu tvrdnju: Françoise joj nije ujutro dolazila da je »probudi« nego je samo »ulazila u sobu«; kad bi pak tetka poželjela malo odspavati,

govorilo se da želi o nečemu »porazmisliti« ili »otpočinuti«; a kad bi se u razgovoru zanijela i rekla: »Probudilo me« ili: »Sanjala sam«, pocrvenjela bi i odmah se ispravila).

Nakon nekog vremena ušao bih da je poljubim; Françoise joj je kuhala običan čaj, ali kad bi se tetka uzrujala, naručila bi biljni, pa bih morao iz ljekarničke vrećice sasuti na tanjurić potrebnu količinu lipova cvijeta koju je potom trebalo ubaciti u vrelu vodu. Suhe bi peteljke ispreplele nepravilnu rešetku, u čijim su se očicama otvarali blijedi cvjetovi kao da ih je slikar rasporedio i postavio u najslikovitiji položaj. Lišće je izgubilo ili promijenilo izgled pa je postalo nalik na posve različite stvari, na prozirno krilo muhe, na bijelu poleđinu etikete, na ružinu laticu, ali sve to kao da je bilo nabacano na hrpu, zgnječeno ili isprepleteno, kao kad ptice savijaju gnijezdo tisuću sitnih beskorisnih pojedinosti – dar ljekarnikove dražesne izdašnosti – kojih ne bi bilo u nekom umjetnom preparatu, pričinjale su mi, kao knjiga u kojoj sa čuđenjem nailazimo na ime nekog znanca, zadovoljstvo što vidim da su to peteljke pravog lipova cvijeta, kao što je i ono cvijeće koje sam vidio u Kolodvorskoj aveniji, samo izmijenjeno, upravo zato što nije patvorina nego pravo cvijeće koje je tek malo ostarjelo. Svaka nova osobina bila je tek preobražena stara, u sivim kuglicama prepoznavao sam zelene pupoljke koji nisu bili sazreli; ali nadasve me ružičasta, poput mlađaka izvijena, nježna grančica zbog koje se cvijeće izdvajalo iz krhke šume peteljki s kojih je visilo kao sitne zlatne ruže – znak kao što trag boje na zidu upozorava na mjesto gdje je nekad bila zidna slikarija, na one dijelove slikarije gdje su bila stabla »u boji« za razliku od drugih, neobojenih mjesta – ta mi je grančica posvjedočila da su te peteljke završile u ljekarničkoj vrećici jedne proljetne večeri prije nego što su procvjetale. Taj rumeni plamen voštanice bijaše još uvijek njihova, iako napol ugašena boja, kanda uspavana u tom skučenom životu kojim sada žive i koji je nešto kao suton cvijeta. Uskoro će tetka moći umočiti u vreli čaj, koji ima okus po suhom lišću ili uvelom cvijeću, malu *madeleinu*, a kad se dovoljno razmekša, pružit će i meni komadić.

S jedne strane njene postelje stajala je velika žuta komoda od limunova drva i stol koji je istodobno podsjećao na ljekarnički

laboratorij i na glavni oltar, a na njemu su, iznad malog kipa Blažene Djevice i boce kisele vode Vichy-Celestins, ležali misali, liječnički recepti i sve ono što je bilo potrebno da teta iz postelje može pratiti službu Božju i održavati dijetu, da može na vrijeme uzeti pepsin i pribivati večernji. S druge je strane postelje bio prozor pa joj je pred očima bila cijela ulica, gdje je, za razonodu, od jutra do večeri, kao perzijski prinčevi, čitala svakidašnju ali od pamtivijeka istu kroniku Combraya, koju je poslije komentirala s Françoisom.

Nisam bio ni pet minuta kod nje a ona me već slala iz sobe, bojeći se da je ne bih izmorio. Pružila bi mojim usnama svoje blijedo, turobno i bezbojno čelo, nad kojim još nije u taj jutarnji sat bila sredila svoju umjetnu kosu i na kojem su kosti stršile kao šiljci trnove krune ili zrna krunice, pa bi mi rekla:

– Hajde idi, siroto moje dijete, spremi se za misu; a ako dolje vidiš Françoisu, reci joj neka se ne bavi predugo vama, nego neka što prije dođe vidjeti treba li mi štogod.

Françoise, koja je već godine i godine bila u njenoj službi i nije tada ni slutila da će jednog dana prijeći posvema k nama, doista je u onim mjesecima kad smo mi bili u Combrayu pomalo zanemarivala tetku. Nekad davno u mom djetinjstvu, prije nego što smo počeli dolaziti u Combray, dok je tetka Léonie još zimovala u Parizu, kod svoje majke, u vrijeme kad sam tako slabo poznavao Françoisu da mi je mama na Novu godinu, prije nego što bismo ušli u tetkinu sobu, tutnula u šaku kovanicu od pet franaka i rekla mi:

– Pazi dobro da se ne zabuniš u osobi. Daj joj novac tek kad ja kažem: »Dobar dan, Françoise,« a istodobno ću ti ovlaš dotaknuti ruku.

Tek što smo stigli u tetkino mračno predsoblje, opazili smo u polumraku, pod tuljcem blistave, krute i krhke kape, koja je kanda bila od lijevana šećera, koncentrične valove smiješka koji je unaprijed zahvaljivao. Bijaše to Françoise. Nepomično je stajala u okviru malih vrata u hodniku nalik na kip svetice u niši. Kad smo se malo navikli na onu tamu kao u kapelici, razabrali smo na njenu licu nesebičnu ljubav spram čovječanstva, razdragano poštovanje spram viših klasa, koje je u najboljim dijelovima njena srca rasplamsala

nada da će dobiti novogodišnje darove. Mama me žestoko uštinula za ruku i progovorila na sav glas:

– Dobar dan, Françoise!

Ja sam na taj znak raširio prste pa mi je ispala iz ruke kovanica, koja se uskoro našla u zbunjenoj, ali ispruženoj ruci što je pošla da je primi. Odkad smo dolazili u Combray, najbolje sam od svih upoznao upravo Françoisu; mi smo bili njezini ljubimci, osjećala je prema nama, bar u prvim godinama, uz isto toliko poštovanja koliko i prema tetki, još i neku izrazitiju naklonost jer smo, uz ugled što smo dio iste porodice (ona je osjećala prema članovima jedne porodice kojima u žilama teče ista krv poštovanje kakvo su osjećali i grčki tragedi) posjedovali i čar što joj nismo bili stalni gospodari. Stoga nas je onog dana kad smo stizali, uoči Uskrsa, kad je često još puhao ledeni vjetar, a mama nju ispitivala o kćeri i unučadi, je li joj unuk dobar i što kane s njim učiniti, dočekivala neobično radosno i žalila nas što nije već ljepše vrijeme.

A kad bi ostala nasamo s njom, mama je, znajući da Françoise još oplakuje svoje davno umrle roditelje, sućutno govorila o njima i pitala je za tisuću pojedinosti iz njihova života.

Pogodila je da Françoise ne voli zeta, da joj on kvari veselje kad bi se sastala sa kćerkom, i da ona s njom ne govori onako slobodno kad je on nazočan. Stoga, kad bi Françoise odlazila na selo, nekoliko milja daleko od Combraya, mama joj je govorila smiješeći se:

– Je li, Françoise, ako je Julien morao nekamo otići, pa ćete cijeli dan ostati sami s Margueritom, bit ćete očajni, ali ćete se već nekako pomiriti s tim?

A Françoise bi joj odgovorila smijući se:

– Gospođa sve zna; gospođa je gora od rendgenskih zraka (riječ »rendgenski« izgovarala je tobože teško i smješkajući se, kao da se sama sebi ruga što se ona, neznalica, služi tako učenim nazivljem), koje su dopremili za gospođu Octave i koje vide i ono što čovjek u srcu nosi.

Odmah se zatim izgubila jer joj je bilo neugodno što se netko bavi njome, a možda i zato da se ne rasplače; mama je bila prva osoba koja je u njoj pobudila to slatko osjećanje da njezin život, njezina sreća, jadi jedne obične seljakinje mogu biti zanimljivi i postati razlog

radosti ili žalosti i nekom drugom, a ne samo njoj. Tetka se pomirila bila s tim da za našeg boravka gdjekad ostane bez Françoisinih usluga, znajući koliko mama cijeni službu te tako pametne i vrijedne služavke, koja je bila isto tako lijepa već u pet sati izjutra u svojoj kuhinji, s kapom na glavi, na kojoj su sjajni i kruti nabori bili kao od porculana, kakva je bila i kad je odlazila na misu; sve je pošteno obavljala radeći kao konj, bez obzira na to kako se osjećala, uvijek tiho kao da ništa i ne radi, jedina od sve tetkine posluge koja je, kad bi mama zatražila vrele vode ili crne kave, uvijek donosila vrelu vodu ili kavu; pripadala je onoj vrsti posluge koja se stranoj osobi, kad prvi put dođe u kuću, najmanje sviđa, možda zato što se ne trudi da ga osvoji, znajući vrlo dobro da on njoj nije potreban i da bi radije njega prestali primati nego što bi nju otpustili; do takve posluge gospodari najviše drže jer su iskušali njihove stvarne sposobnosti pa ne mare za onaj površni čar, za ono ponizno blebetanje što ostavlja dobar dojam na gosta, ali često prikriva nepopravljivu bezvrijednost.

Pošto se Françoise već pobrinula da moji roditelji dobiju sve što im treba, penjala se prvi put k tetki da joj dade pepsin i da je pita što želi za ručak. Malokad nije bilo potrebno da o nečem iznese svoje mišljenje ili protumači kakav važniji događaj:

– Zamislite, Françoise, gospođa Goupil zakasnila je više od četvrt sata da dođe po svoju sestru; ako se još malo zadrži na putu, ne bih se nimalo začudila kad bi stigla na misu tek poslije podizanja.

– Ah, to i ne bi bilo nikakvo čudo – odgovori Françoise.

– Françoise, da ste došli prije pet minuta, vidjeli biste još kako prolazi gospođa Imbert i nosi dva puta veće šparoge od šparoga stare Callotove; pokušajte doznati od njezine služavke gdje ih je nabavila. Vi nama ove godine servirate šparoge uz svako jelo pa bi vam takve dobro došle za naše putnike.

– Ne bi bilo nikakvo čudo da su te šparoge iz vrta gospodina župnika – pripomene Françoise.

– Ah, ne bih baš rekla, sirota moja Françoise – otpovrne tetka sliježući ramenima – da je to iz vrta gospodina župnika! Pa valjda znate da kod njega uspijevaju samo neke sitne, bijedne, bezvrijedne šparoge. A kažem vam da su ove bile debele kao ruka. Dakako, ne kao vaša ruka, nego kao ova moja jadna ručica koja je ove godine

još više omršavjela... Jeste li čuli, Françoise, onu zvonjavu što mi je probila uši?

– Nisam, gospođo Octave.

– Ah, sirota moja djevojko, bit će da imate zbilja tvrde uši, zahvalite dragom Bogu! Maguelonka je došla po doktora Piperauda. Odmah je zatim izašao s njom pa su skupa skrenuli u Ulicu Oiseau. Bit će da se neko dijete razboljelo.

– Ah, eto ti ga na, Bože! – uzdahne Françoise, koja nije mogla slušati kako je nesreća snašla neku nepoznatu osobu, pa makar i negdje daleko u svijetu, a da ne počne kukati.

– A za kim je, Françoise, zvonilo mrtvačko zvono? Ah, Bože, bit će za gospođom Rousseau. Eto, već sam zaboravila da je sinoć preminula. Ah, vrijeme je da dragi Bog i mene pozove, sasvim sam izgubila glavu poslije smrti mog sirotog Octavea. Nego, ja vam samo oduzimam vrijeme, dijete moje!

– Ma ne, gospođo Octave, nije vam moje vrijeme toliko dragocjeno; onaj tko nam ga daje nije nam ga prodao. Idem samo prigledati da mi se nije vatra ugasila.

Tako su Françoise i moja tetka na toj jutarnjoj sjednici pretresle prve događaje toga dana. Ali katkad su ti događaji zadobivali takav tajanstven i ozbiljan karakter da bi tetka osjetila da neće dočekati onaj trenutak kad će Françoise sama doći do nje, pa bi u kući četiri puta gromoglasno odjeknulo zvonce.

– Ama, gospođo Octave, nije još vrijeme za pepsin – dobacila bi joj Françoise. – Da vam nije zlo?

– Ma nije, Françoise – odgovorila bi joj tetka – ma jest, zapravo, znate i sami da mi je malokad sasvim dobro; jednog ću dana preminuti kao gospođa Rousseau a da neću imati kad ni da se snađem; ali nisam vas zato zvala. Nećete mi vjerovati da sam maloprije vidjela, kao što sad vas gledam, gospođu Goupil s nekom curicom koju uopće ne poznajem! Otiđite do Camusa i kupite za dva sua1 soli. Bilo bi pravo čudo kad vam Theodore ne bi znao reći tko je ta mala.

– Ma to će biti kći gospodina Pupina – reče Françoise, koja se radije odlučila za ovo trenutačno objašnjenje jer je tog jutra bila već dva puta kod Camusa.

– Kći gospodina Pupina! Oh! Ne mislite valjda ozbiljno, sirota moja Françoise? Kao da nju ne bih prepoznala!

– Ama ne mislim na onu stariju, gospođo Octave, nego na onu malu koja je u internatu u Jouyu. Čini mi se da sam je jutros već vidjela.

– E, da nije zbilja ta! – reče tetka. – Bit će da je došla na ferije. Tako je! Ne morate nikog ni pitati, sigurno je ona došla na ferije. Ali onda bismo mogli uskoro vidjeti i gospođu Sazerat kako dolazi pozvati sestru na ručak. Sve bih rekla da je tako! Vidjela sam Galopinova malog kako nosi tortu! Vidjet ćete da je to bila torta za gospođu Goupil.

– Čim netko dođe gospođi Goupil u posjet, neće trebati dugo, gospođo Octave, da se svi oni skupe kod nje na ručak, jer još malo pa će podne – reče Françoise, koja se žurila da se vrati dolje kuhati objed, pa nije bila sraskida tetki ostaviti u izgledu takvu zabavu.

– Ah, neće oni doći prije nego što prođe podne – odvrati tetka rezigniranim glasom bacajući usput krišom nestrpljiv pogled na uru njihalicu, jer nije htjela pokazati da nju, koja je digla ruke od svega, ipak tako živo zanima objed koji priređuje gospođa Goupil, objed na koji će, na žalost, morati čekati još nešto više od sat vremena. – Osim toga, to će biti baš u vrijeme kad ja ručam! – nadoda potiho za se. Njoj je vlastiti ručak bio dostatna razonoda pa joj nije u to vrijeme trebala nikakva druga. – Samo mi nemojte zaboraviti donijeti kremu od jaja na plitkom tanjuru! – Ti su tanjuri bili jedini ukrašeni sličicama iz priča pa se tetka svaki put zabavljala čitajući što piše na tanjuru iz kojeg jede. Ustaknula bi naočale i uskliknula: – Alibaba i četrdeset hajduka, Aladin i čarobna svjetiljka – te dodavala smješkajući se: – Lijepo, lijepo!

– Otišla bih sad do Camusa... – reče Françoise pošto je vidjela da je tetka ne kani više slati u dućan.

– Ama, nemojte, nije više potrebno, ono je sigurno bila Pupinova mala. Žao mi je, sirota moja Françoise, što sam vas bez razloga zvala.

Međutim, tetka je i te kako dobro znala da je nije zvala bez razloga, jer je u Combrayu osoba »koju nitko ne poznaje« bila isto tako nevjerojatna pojava kao i neki bog iz mitologije; i doista, od

pamtivijeka, kad god bi se, na opće zaprepaštenje, u Ulici Saint-Esprit ili na trgu, pojavila takva osoba, na kraju bi se pomnim istraživanjem pokazalo da se ta bajoslovna ličnost zapravo svodi na razmjere »poznatog lica«, bilo da je poznata osobno ili apstraktno, po svom građanskom statusu, to jest po tome što je u nekom rodu s ljudima iz Combraya. Takav je, primjerice, bio sin gospođe Sauton koji se vratio iz vojske, ili nećakinja opata Perdreaua koja je napustila samostan, pa župnikov brat, poreznik u Châteaudunu, koji se povukao u mirovinu ili je došao u Combray provesti blagdane. Kad bi se pojavili takvi ljudi, čovjek bi načas pomislio da u Combrayu ima osoba koje nitko ne poznaje, samo zato što ih nisu odmah prepoznali ili identificirali. Međutim, gospođa Sauton i župnik najavili su bili mnogo ranije svoje »goste«. Kad sam navečer, po povratku kući, svratio do tetke da joj ispričam kako je bilo u šetnji, bio sam toliko neoprezan da joj spomenem kako smo blizu Starog mosta sreli nekog čovjeka koga djed ne poznaje. Ona je tad uzviknula:

– Čovjeka koga djed uopće ne poznaje! Ma što mi ne kažeš! – Ipak ju je ta vijest malko uzbudila pa je poželjela stvari izvesti načistac, te je pozvala djeda da dođe gore. – Koga ste to, ujače, sreli kod Starog mosta? Nekog čovjeka koga uopće ne poznajete?

A djed joj odgovori:

– Ma poznajem, bio je to Prosper, brat vrtlara gospođe Bouilleboeuf.

– A, tako! – reče tetka, umirena i malčice crvena u licu. Slegavši ramenima i osmjehnuvši se podrugljivo, nadoda: – A ovaj mi ovdje veli da ste sreli čovjeka koga uopće ne poznajete! – Nakon toga su mi preporučili da drugi put budem malo oprezniji. U Combrayu su tako dobro poznavali svakoga, životinje i ljude, da je tetka, ako je slučajno vidjela nekog psa »kojeg uopće ne poznaje«, neprestano razmišljala o njemu i posvećivala toj nepojmljivoj činjenici svu svoju sposobnost induktivnog mišljenja i sve svoje slobodne sate.

– Bit će da je to bio pas gospođe Sazerat – rekla je Françoise, ne osobito uvjerljivo, ali s namjerom da je umiri i da tetka »ne razbija sebi time glavu«.

– Kao da ja ne poznajem psa gospođe Sazerat! – odbrusi joj tetka, čiji kritički um nije mogao olako prihvatiti bilo kakav podatak.

– Ma bit će to onaj novi pas kojeg je gospodin Galopin dohavio iz Lisieuxa.

– Ah, da nije zbilja taj!

– Čini mi se da je jako umiljat – dometne Françoise, kojoj je to rekao Théodore – i pametan kao čovjek, uvijek dobro raspoložen, uvijek ljubazan, uvijek se tako nekako dražesno drži. Prava je rijetkost da je tako mlada životinja već tako dobro odgojena. Nego, gospođo Octave, morat ću vas ostaviti, nemam ja vremena za zabavu, evo, skoro će deset, a u mom štednjaku još ni vatra ne gori, a još moram očistiti i šparoge.

– Što, zar opet šparoge, Françoise? Ma vi ove godine upravo bolujete za tim šparogama, dodijat ćete našim Parižanima!

– Ma neću, gospođo Octave, oni to vole. Kad se vrate iz crkve, bit će tako gladni da će im sve pucati za ušima kad budu jeli.

– Već su sigurno u crkvi! Bolje da ne gubite vrijeme. Idite dolje prigledati ručak.

Dok je tetka ovako ćaskala s Françoisom, ja sam bio s roditeljima na misi. Kako sam volio onu našu crkvu, kako je lijepo i sad vidim! Njezino staro predvorje na koje smo ulazili, crno i rupičasto kao cjedilo, bijaše na uglovima iskrivljeno i duboko izbrazdano (kao i škropionica do koje smo kroz njega dolazili), kao da je lagano doticanje kabanica mnogih seljakinja što su ulazile u crkvu, i bojažljivo dodirivanje prstima kad bi zahvaćale svetu vodicu, mogli, ponavljajući se stoljećima, zadobiti razornu snagu, ugnuti kamen i urezati u nj brazde poput onih koje usijeca kolski kotač u ugaoni kamen o koji se češe svakog dana. Ni nadgrobne ploče, pod kojima je plemeniti prah combrayskih opata na koru izgradio u neku ruku duhovni tarac, nisu bile od nepokretnije i tvrđe građe, jer ih je zub vremena omekšao i kanda prelio medom preko granica njegovih isklesanih pravokutnika prelazeći preko njih svijetlim valom, koji je odvukao na stranu cvijećem ukrašeno gotičko veliko slovo i potopio bijele mramorne ljubice; a s ove strane granice, na drugom mjestu, uvukao se i još više stijesnio eliptični latinski natpis unoseći još jedan hir u raspored svih tih kratica, primičući po dva slova jedno drugome u riječi u kojoj su druga slova bila nerazmjerno razvučena. Njezini se vitraji nisu nikad tako prelijevali kao onih dana kad se sunce jedva

pomaljalo tako da je čovjek mogao biti siguran, ako je vani bilo tmurno, da će u crkvi biti lijepo; jedan je od njih bio u svoj svojoj visini ispunjen jednim jedinim likom nalik na kralja na igraćim kartama, koji je prebivao ondje gore, pod arhitektonskom nebnicom, ni na nebu ni na zemlji (katkad bi čovjek u radni dan, o podne, kad nema mise – u jednom od onih rijetkih trenutaka kad se činilo da je crkva, onako prozračena, prazna, ljudskija i raskošnija, s bogatim namještajem obasjanim suncem, gotovo prikladna za stanovanje, kao predvorje od isklesana kamena i obojena stakla u kakvom srednjovjekovnom dvorcu – na kosom i plavom odrazu tog lika vidio gospođu Sazerat kako kleči, a na obližnje je klecalo odložila čvrsto zavezan paketić kolačića što ih je netom bila kupila u slastičarni preko puta te ih nosi kući za ručak); na drugom prozoru kao da je neka planina od rumena snijega, pod kojom se bije bitka, pokrila injem samo staklo pa ga nadimlje svojom mutnom solikom tako te je nalik na prozor za koji su prionule snježne pahuljice, ali pahuljice obasjane zorom (zacijelo onom istom koja je oltarni naslon obojila tako svježim grimizom da bi se prije reklo da ga je načas izazvao blijesak izvana koji će se svakog časa ugasiti, nego da potječe od boja vezanih zauvijek za kamen); svi su ti vitraji bili toliko stari da se ovdje-ondje zapažalo kako se njihova srebrnkasta starost iskri od vjekovnog praha i pokazuje blistavu i dokraja izlizanu potku svoje nježne staklene tapiserije. Jedan je od njih bio u visokom pregratku podijeljenom na stotinjak malih pravokutnih stakala na kojima je prevladavala modra boja, nalik na velik svežanj karata, poput onih što su imale razonoditi kralja Karla VI; ali bilo da je izvana sinula zraka, bilo da mi je nemirni pogled pronio preko tog vitraja, naizmjence užarenog i ugašenog, buran i dragocjen požar, sljedećeg je trena zasjao nepostojanim blijeskom paunova repa, a onda je uzdrhtao i zatreptao od plamene i fantastične kiše što je curila odozgo, s tamnog i stjenovitog svoda, niz vlažne zidove, baš kao da iza roditelja, koji nose svoje molitvenike, stupam lađom spilje osvijetljene blijeskanjem vijugavih stalaktita; čas zatim mali, romboidni prozori poprimili su duboku prozračnost i neslomljivu tvrdoću safira koji su kanda poredani jedan uz drugoga na golemu prsnom oklopu, ali se iza njih naslućuje, još draži od svih tih

bogatstava, trenutačan osmijeh sunca, što se moglo isto tako lijepo prepoznati po modrom i blagom valu kojim je preplavilo drago kamenje kao i vani, na pločniku trga ili na sajamskoj slami; čak i onih prvih nedjelja kad smo dolazili još prije Uskrsa, tješio sam se time što je zemlja još gola i crna, ali je već rasprostrla, kao u kakvo povijesno proljeće u doba nasljednika Luja Svetog, taj sjajni i zlatni sag od staklenih potočnica.

Dvije skupocjene tapiserije prikazivale su Esterinu krunidbu (predaja je govorila da Ahasver ima crte lica jednog francuskog kralja a Estera crte gospođe de Guermantes u koju je kralj bio zaljubljen). Boje su, razlivši se, davale objema tapiserijama još neku posebnu izražajnost, reljefnost i osvjetljenje: na Esterinim je usnama, izvan linija njihovih obrisa, bilo malko rumenila, a žutilo je njene haljine bilo tako uljevito i masno da je haljina poprimila neku vrstu čvrstoće i živo se isticala u prigušenoj atmosferi; zelenilo je drveća, na donjim dijelovima svilenog i vunenog saga, ostalo živo, ali je na gornjima izblijedjelo pa se iznad zagasitih debala izdvajalo bljeđom bojom žućkastih i pozlaćenih gornjih grana, koje su se kanda napol gubile pod kosim i nenadanim zrakama nevidljivog sunca. Sve to, a još više dragocjeni predmeti što ih je crkva dobila na dar od ličnosti koje su za me bile tako reći legendarne (zlatni križ što ga je navodno izradio sveti Eligije a darovao Dagobert, grobnica sinova Ludovika Njemačkoga izrađena od porfira i emajliranog bakra), zbog čega sam prolazio crkvom dok smo išli prema našim sjedalima kao da prolazim dolinom koju pohode vile, gdje se seljak čudom čudi njihovim vrhunaravnim tragovima na stijeni, na stablu, na bari; zbog svega toga crkva je za me bila nešto posve drukčije od ostatka gradića: građevina koja ima, ako se može tako reći četiri dimenzije – četvrta je dimenzija vrijeme – rasprostirući kroz stoljeća svoju lađu što od traveje do traveje, od kapelice do kapelice, kanda nadvladava i prelazi ne samo nekoliko metara nego i uzastopne epohe iz kojih izlazi kao pobjednica; iz grubog je i divljeg XI. stoljeća ponijela debljinu svojih zidova, iz kojih je to stoljeće izvirivalo, sa svojim teškim lukovima koji su poslije zazidani i oslijepljeni neotesanim kamenjem, samo u dubokoj usjeklini koju su uz predvorje urezale stube zvonika; čak je i tu bilo prikriveno ljupkim

gotičkim arkadama što su se koketno natisnule preda nj, kao što nasmiješene starije sestre staju ispred malog brata da ga sakriju pred neznancima, jer je neotesan, naduren i loše odjeven; crkva je nad svim tim ponad Trga pružala put neba svoj toranj koji je nekoć gledao svetog Luja i reklo bi se da ga još vidi; svojom je kriptom pak uranjala u merovingijsku noć u kojoj su nam Théodore i njegova sestra, pipajući pod mračnim svodom što je svojim golemim rebrima i žilama nalik na opnu orijaškog kamenog šišmiša, pri svjetlu svijeća, pokazivali grobnicu kćerkice Sigisbertove, na kojoj je dubok otisak – sličan tragu kakva fosila – za koji su govorili da ga je izdubla »kristalna svjetiljka što se one večeri kad je smaknuta ta franačka princeza odriješila sa zlatnih lanaca o koje je bila obješena na mjestu današnje apside, i zabila se u kamen a da se kristal nije razbio ni plamen ugasio, nagnavši kamen da poput nečega mekanog popusti pred njom«.

Može li se uopće govoriti o apsidi crkve u Combrayu? Vrlo je nezgrapna, lišena svake umjetničke ljepote, pa čak i vjerskog zanosa. Izvana gleda na raskrižje na nizbrdici, nad kojom se grubo ziđe diže na temeljnom zidu od posve neotesana, šljunkom načičkana kamenja; nema u sebi ničega posebno crkvenog, vitraji stoje kanda previsoko, a sve skupa više je nalik na zatvorski nego na crkveni zid. I doista, kad sam se poslije prisjećao svih onih dičnih apsida koje sam vidio u životu, nikad mi ne bi palo na pamet da ih uspoređujem s apsidom u Combrayu. Ipak, jednog dana kad sam zamaknuo za ugao neke provincijske uličice, ugledao sam pred raskrižjem triju ulica trošan i previsok zid, s visoko probijenim vitrajima, isto onako nepravilna izgleda kao i apsida u Combrayu. Tad se nisam, kao u Chartresu ili Reimsu, upitao koja li je snaga bila potrebna da se tako izrazi vjersko osjećanje, nego sam i nehotice uzviknuo:

– Crkva!

Crkva! Dobro poznata; u Ulici Saint-Hilaire, gdje su joj bila sjeverna vrata, graničila je sa svoje dvije susjede, ljekarnom gospodina Rapina i kućom gospođe Loiseau, od koje je ništa nije dijelilo; bijaše to obična građanka Combraya koja je mogla imati i svoj ulični broj da su ulice u Combrayu uopće imale brojeve; reklo bi

se da bi trebalo da se poštar i pred njom zaustavi kad jutrom dijeli poštu prije nego što svrati do gospođe Loiseau a pošto izađe iz ljekarne gospodina Repina; ipak je između nje i svega što nije bilo ona postojala razdjelnica koju u duhu nikad nisam mogao prekoračiti. Ništa nije vrijedilo što je gospođa Loiseau na prozoru držala fuksije, koje su bile stekle ružnu naviku da puštaju svojim granama na volju da se, oborenih glavica, šire na sve strane, a cvijeće im nema prečeg posla nego da odlazi, kad bi grane dovoljno porasle, da svoje ljubičaste, užarene obraze rashlađuje na tamnom pročelju crkve; ipak mi fuksije nisu zbog toga postale svete; između cvijeća i pocrnjela kamena uz koji se ono privijalo, oči mi nisu vidjele nikakva razmaka, ali mi je um bio svjestan ponora što ih razdvaja.

Zvonik crkve Saint-Hilaire nije bilo teško prepoznati već iz daljine kako na obzoru ocrtava svoj nezaboravni lik, još prije nego što bi se pojavio Combray; kad bi ga otac spazio iz vlaka, kojim smo u Velikom tjednu stizali iz Pariza, kako redom strši iznad svih pruga na nebu i na sve strane okreće svoga željeznog pijevca, rekao bi nam:

– Hajde, pokupite pokrivače, stigli smo!

A na jednoj od najduljih šetnji na koje smo odlazili iz Combraya, postojalo je jedno mjesto na kojem je uska cesta iznenada izbijala na veliku ravnicu koju je na obzoru zatvarala izrezuckana crta šuma koje je nadvisivao samo oštri šiljak zvonika Saint-Hilairea, ali tako sitan, tako ružičast te se činilo da je na nebu samo ugreben noktom kojem se prohtjelo da tom krajoliku, toj slici koja prikazuje samo prirodu, utisne taj mali pečat umjetnosti, taj jedini ljudski znak. Kad bi se čovjek toliko približio da je već mogao razabrati ostatak četvrtastog i napol srušenog tornja, koji je bio niži od zvonika ali se zadržao uza nj, najviše bi se iznenadio crvenkastoj i sumornoj boji kamenja; dok bi se tako uzdizao u jesensko, maglovito jutro iznad olujne ljubičaste boje vinograda, reklo bi se da je to neka grimizna ruševina, gotovo boje divlje loze.

Kad bismo se vraćali kući, baka bi me često zaustavila na tom mjestu da ga pogledamo. Iz prozora na tornju, smještenih dva po dva jedni iznad drugih, u onim točnim i izvornim proporcijama koje iz daljine samo ljudskim licima daje izraz ljepote i dostojanstva, zvonik je u pravilnim razmacima ispuštao jata gavranova koji bi ga načas

oblijetali grakčući; baš kao da je staro kamenje što im je dopuštalo da po njemu skaču ne primjećujući ih, postalo odjednom nepogodno za stanovanje pa se, po nekom principu vječnog gibanja, okomilo na njih i rastjeralo ih. Potom bi se oni, izbrazdavši u svim smjerovima ljubičasti baršun večernjeg zraka, naglo smirili, vratili i utonuli u toranj, koji nije više bio zlokoban nego milostiv; neki su se smjestili ovdje-ondje, naoko nepomični, ali su zacijelo hvatali kukce na vrhu malog zvona, nalik na galeba što nepomično stoji kao ribar na grebenu vala. Ne znajući pravo zašto, baka je smatrala da na zvoniku Saint-Hilairea nema ni traga od vulgarnosti, preuzetnosti i uskogrudnosti, zbog čega je voljela i prirodu i držala da je njen utjecaj bogat i blagotvoran dok je god ne okrnji ljudska ruka, kao što je učinio vrtlar, a isto je tako sudila i o genijalnim djelima. Nedvojbeno se crkva svakim svojim dijelom koji se vidio, razlikovala od svih drugih građevina po nekoj vrsti misaonosti kojom bijaše prožeta, ali se činilo da je tek zvonikom dosegnula svijest o samoj sebi, potvrdila svoju individualnu i odgovornu opstojnost. Zvonik je govorio u njeno ime. Sve mi se čini da je baka na combrayskom zvoniku nekako nejasno otkrila ono što je za nju bila najveća vrijednost na svijetu, a to je prirodnost udružena s otmjenošću. Iako se nije razumjela u arhitekturu, govorila je:

– Djeco moja, sprdajte se vi sa mnom koliko vas volja, on možda nije lijep prema svim pravilima, ali meni se sviđa njegov stari, čudnovati lik. Sigurna sam, kad bi svirao klavir, da ne bi svirao suhoparno.

I promatrajući ga, prateći pogledom njegovu blagu napregnutost, strm nagib njegovih kamenih kosina koje su se primicale jedna drugoj i uzdizale kao ruke sklopljene u molitvi, baka je bila toliko saživljena s poletom njegova šiljka te se činilo da joj se i pogled vinuo s njim u visinu, a istodobno se prijazno smiješila starom, trošnom kamenju kojem je sunce na zalasku obasjavalo još samo vrh, te bi se reklo da je od onog mjesta gdje kamenje ulazi u tu osunčanu zonu ublaženu svjetlošću bilo odjednom još nekako više, daleko, kao pjesma koju je netko prihvatio vrlo tankim glasom i zapjevao za čitavu oktavu više.

Zvonik Saint-Hilairea davao je svim djelatnostima, svim satima, svim pogledima na grad formu, krunu, posvetu. Iz svoje sam sobe vidio samo njegovu osnovicu obloženu škriljevcem; ali kad bih u toplo nedjeljno dopodne vidio škriljevac kako plamti poput crna sunca, rekao bih sam sebi: »Bože moj, devet je sati! Treba se spremiti za misu ako želim još prije toga poljubiti tetku Léonie« , i točno sam znao kakve je boje sunce na trgu, kakva je vrućina i prašina na sajmištu, kakvu sjenu baca tenda pred dućanom, u koji će mama možda svratiti prije mise, da usred mirisa nebijeljena platna kupi koji rupčić, što će joj ga pokazati vlasnik previjajući se u pasu, iako se već bio spremao zatvoriti te je maloprije došao iz stražnjeg dijela trgovine, kamo je bio otišao odjenuti nedjeljni sako i sapunom oprati ruke, koje je svakih pet minuta, čak i u najtužnijim prigodama, iz navike trljao, s poslovnim izrazom na licu, kao da je netom sretno sklopio uspješan posao.

Kad smo nakon mise svratili do Théodorea da mu kažemo da nam danas donese veću pletenicu nego inače, jer su nam rođaci iz Thiberzyja iskoristili lijepo vrijeme da dođu k nama na objed, opet je pred nama bio zvonik, koji je, i sam pozlaćen i pečen kao kakva mnogo veća, blagoslovljena pletenica, s ljuskama i sunčanim smolastim iscjedinama, ubadao svoj oštri šiljak u plavo nebo. A navečer, kad bih se vraćao iz šetnje i mislio na skorašnji trenutak kad ću morati majci poželjeti laku noć, a nakon toga je neću više vidjeti, on je, naprotiv, na svjetlu dana što se gasio, bio tako blag te se činilo da je poput jastuka od smeđeg baršuna položen i uronjen u izblijedjelo nebo, što je popustilo pod njegovim pritiskom i ovlaš se udublo da mu napravi mjesta sklapajući se na njegovim rubovima; a od glasanja ptica što su oblijetale oko njega kao da je bivao još dublji njegov muk i kao da mu se šiljak još više propinjao uvis, pridajući mu nešto neizrecivo.

Čak i kad sam prolazio ulicama iza crkve, odakle se ona nije vidjela, sve je kanda bilo poredano prema zvoniku koji je ovdje--ondje izranjao između kuća, i možda još dirljivije djelovao bez crkve. Dakako da ima mnogo zvonika koji su još ljepši kad ih tako gledamo, u sjećanju su mi ostali neki od njih kako se dižu iznad krovova, s drukčijim umjetničkim značajem od onoga što ga tvore tužne ulice u

Combrayu. Nikad neću zaboraviti dva ljupka dvorca iz XVIII. stoljeća, u jednom neobičnom normandijskom gradu nedaleko od Balbeca, koje iz mnogih razloga volim i cijenim. Između njih, kad se gleda iz lijepog perivoja što se terasasto spušta prema rijeci, strši gotički šiljak crkve koju oni zaklanjaju i koji naoko dokončava i nadvisuje njihova pročelja, ali na toliko različit način, onako dragocjen, prstenast, ružičast, uglačan, te se lijepo vidi da je isto tako njihov dio kao što se može reći i za dva lijepa spojena kamenčića, između kojih se na plaži slučajno izdiže grimizni i nazubljeni vrh pocakljene školjke izvijene poput tornjića. Čak i u Parizu, u jednoj od najružnijih četvrti toga grada, znam za jedan prozor s kojeg se, iza prvog, drugog i trećeg plana sačinjenih od nagomilanih krovova više ulica, vidi ljubičast, ponekad crvenkast zvonik, a ponekad, za najotmjenijih »pokusa« što ih izvodi atmosfera, čak i pepeljastocrn, što nije ništa drugo do kupola crkve Saint-Augustin, zbog čega je ta vizura Pariza nalik na neke Piranesijeve vizure Rima. Ali kao što mi pamćenje ni u jednu od tih malih gravira, ma s koliko ih ukusa oživljavalo, ne može unijeti ono što sam izgubio prije mnogo godina, osjećaj zbog kojeg neke stvari ne smatramo običnim prizorom, nego u njih vjerujemo kao u biće koje nema premca, tako i ni jedan od tih prizora ne sadrži u sebi onaj osnovni dio mog života kao što ga sadrže uspomene na te poglede na zvonik u Combrayu kad bih ga gledao iz tih ulica iza crkve. Bilo da sam ga gledao u pet sati, kad sam išao po pisma na poštu, gdje se slijeva, svega nekoliko ulica dalje, odjednom uzdiže osamljenim vrhom iznad crte sljemena krovova; bilo da sam, naprotiv, htio svratiti do gospođe Sazerat da se raspitam za novosti, pratio sam pogledom tu crtu koja je opet bila niska s ove moje strane, znajući da ću morati skrenuti u drugu ulicu iza zvonika; bilo pak da sam ga, idući dalje, prema kolodvoru, ugledao iskosa, kako mi pokazuje sa strane nove izbočene uglove i površine poput nebeskog tijela zatečenog u nepoznatu trenutku svoga obrtanja; bilo da mi se s obale Vivonne apsida ukazala kao nabrekli mišić, uzdignuta zbog perspektive, napeta od napora kojim zvonik baca svoju strijelu u srce neba; uvijek mi se pogled vraćao njemu, uvijek je on sve nadvisivao, opominjući kuće nenadanim šiljkom podignutim preda mnom poput prsta Božjeg, čije je tijelo skriveno među

mnoštvom ljudi a da ga ipak nikad nisam pobrkao s njima. Pa i dan-danas, kad me u kojem velikom gradu u provinciji ili u nekoj pariškoj četvrti koju slabo poznajem, prolaznik koji mi je »pokazao put« upozori na neki orijentir u daljini, recimo tornjić bolnice ili samostanski zvonik što na uglu ulice u koju treba da skrenem diže vrh svoje redovničke kapice, te ako mi pamćenje na njemu nađe bilo kakvu crtu sličnosti s dragim i iščezlim likom, onda me taj prolaznik, ako se vrati da se uvjeri da nisam pošao na pogrešnu stranu, može, na svoje veliko čudo, zateći kako, smetnuvši s uma šetnju ili put kojim treba krenuti dalje, stojim kao ukopan satima pred zvonikom prisjećajući se, naslućujući u dnu svoga bića kako krajevi oteti zaboravu izranjaju iz dubine i obnavljaju se; tada svakako, obuzet još većom tjeskobom nego maloprije, kad sam ga zamolio da mi pomogne, i dalje tražim put, skrećem u jednu ulicu... ali... to je sve u srcu...

Vraćajući se s mise, često smo susretali gospodina Legrandina koji je zbog svoje inženjerske profesije dolazio iz Pariza, osim za godišnjeg odmora, na svoj posjed u Combrayu, samo u subotu navečer i odlazio u ponedjeljak ujutro. Bijaše to jedan od onih ljudi koji, uz svoju znanstveničku karijeru, u kojoj su inače vrlo uspješni, posjeduju i posve različitu, književnu, umjetničku kulturu, koja im nije potrebna u struci ali im je korisna u konverzaciji. Načitaniji od mnogih literata (mi nismo u to vrijeme znali da je gospodin Legrandin na glasu i kao pisac, pa smo se silno začudili kad smo doznali da je jedan glasoviti skladatelj uglazbio neke njegove stihove), obdareni s više »lakoće« od mnogih slikara, oni misle da im ne odgovara život koji vode, pa u svoju pozitivnu profesiju unose neki nehaj izmiješan s fantazijom ili neku upornu i uznositu, prezirnu, gorku i savjesnu radinost. Bio je visok i stasit, misaona i profinjena lica, dugih, plavih brčina, modrih i razočaranih očiju, uglađen i tankoćutan, kozer kojem nije bilo premca, te je u očima moje porodice, koja ga je uvijek navodila kao primjer, bio tip vrsnika što život shvaća na najplemenitiji i najprofinjeniji način. Baka mu je zamjerala samo da prelijepo govori, kao da čita iz knjige da u govoru nema one prirodnosti kakvu pokazuje svojim uvijek lepršavim leptir-kravatama, svojim uzorno skrojenim, gotovo đačkim kaputima.

Čudila se i njegovim čestim i vatrenim tiradama dama protiv aristokracije, mondenog života i snobizma, »što je svakako onaj grijeh na koji je sveti Pavao mislio kad je govorio o grijehu za koji nema oprosta«.

Težnja za mondenim životom bijaše nešto što baka uopće nije mogla osjetiti, pa gotovo ni shvatiti, te joj se činilo nepotrebnim da ga netko s toliko žara žigoše. Osim toga, smatrala je neukusnim što gospodin Legrandin, čija je sestra bila udata za nekog donjonormandijskog plemića nedaleko od Balbeca, tako žestoko napada plemstvo te ide čak tako daleko da zamjera Revoluciji što ih nije sve giljotinirala.

– Zdravo, prijatelji! – pozdravljao nas je dolazeći nam u susret. – Vi ste zbilja sretni što ovdje toliko boravite; ja sutra moram već u Pariz, u svoju jazbinu. Oh – dodavao bi smješkajući se na svoj blago ironični i razočarani, pomalo rastreseni način – u mojoj kući ima svakako koječega sasvim suvišnog. Nedostaje joj samo ono najpotrebnije, velik komad neba kao što je ovaj ovdje. Nastojte, dragi moj dečko, zadržati nad svojim životom uvijek komad neba – dometnuo bi obraćajući se meni.

– Vi imate krasnu dušu, rijetke sposobnosti, umjetničku narav, nemojte dopustiti da joj uzmanjka sve ono što joj je potrebno.

Kad nas je po povratku tetka pitala je li gospođa Goupil zakasnila na misu, nismo joj znali odgovoriti. Zauzvrat smo dodali i uznemirili je viješću da neki slikar u crkvi kopira vitraj Gilberta Opakog. Tetka je odmah poslala Françoisu k sitničaru, ali se Françoise vratila neobavljena posla jer nije našla Théodorea, kome je njegova dvostruka uloga crkvenog pjevača, koji se djelomice brine i za održavanje crkve, i trgovačkog pomoćnika, omogućavala da svojim vezama sa svim društvenim slojevima stekne univerzalno znanje.

– Ah! – uzdisala je tetka. – Da je bar Eulalie već došla! Samo će mi ona to znati reći.

Eulalie je bila hroma, radišna i nagluha djevojka koja se »povukla u mirovinu«, nakon smrti gospođe de la Bretonnerie, kod koje je radila odmalena, pa je pokraj crkve unajmila sobu, iz koje je svaki čas silazila, bilo u vrijeme kad se služi misa ili izvan tog vremena, da se pomoli ili pomogne Théodoreu; u ostalo je vrijeme obilazila

bolesnike kao što je bila tetka Léonie, pa im je pripovijedala što se sve dogodilo na misi ili na večernji. Nije joj bilo ispod časti da uz malu mirovinu, koju joj je plaćala obitelj njezinih negdašnjih gospodara, zaradi uzgred još ponešto, te je s vremena na vrijeme prala rublje župniku ili kojoj drugoj ličnosti iz crkvenog svijeta u Combrayu. Iznad plašta od crna sukna nosila je bijelu kapicu, gotovo kao redovnica, a od neke kožne bolesti dio lica sve do kukasta nosa zadobio joj je žive rumene tonove kao na cvijetu balzamine. Njeni su posjeti bili prava razonoda tetke Léonie koja više gotovo nikog drugog nije ni primala osim gospodina župnika. Tetka je malo-pomalo odbila od sebe sve druge posjetitelje jer su u njenim očima imali manu da pripadaju jednoj od dvije kategorije ljudi koje nije trpjela. Prvi i najgori, kojih se najprije otresla, bili su oni koji su joj savjetovali neka se »ne obazire odviše na svoje zdravlje« te su, na negativan način, ne očitujući se drukčije do šutnjom neodobravanja ili stanovitim sumnjičavim smješkanjem, propovijedali prevratnički nauk da bi joj kratka šetnja po suncu ili dobar, krvav biftek (njoj kojoj su po četrnaest sati na želucu ležala čak i dva bijedna gutljaja kisele vode iz Vichyja!) bili od veće koristi nego sve njezino ležanje i sve ljekarije. Druga se kategorija sastojala od osoba koje su kanda vjerovale da je ona teže bolesna nego što i sama misli, da je doista tako teško bolesna kako i sama govori. Stoga su svi oni kojima je nakon stanovita kolebanja i na Françoisino uslužno nagovaranje ipak dopustila da dođu gore, i koji su u toku posjeta pokazali koliko su nedostojni milosti što im je iskazana, te se osmjelili da joj bojažljivo pripomenu: – A ne mislite li da bi vam dobro došlo da se malo razgibate po lijepu vremenu? – ili koji su joj, naprotiv, na njezine riječi:

– Loše mi je, loše, ovo je kraj, jadni moji prijatelji! – odgovorili:

– Ah, da, kad čovjek nije zdrav! Ali možete vi još dugo poživjeti i ovako – svi su, i jedni i drugi, mogli biti sigurni da ih ona nikad više neće primiti. I premda je Françoisu zabavljao tetkin preplašen izraz kad bi iz postelje opazila u Ulici Saint-Esprit jednu od onih osoba koje su je, po svemu sudeći, kanile posjetiti, ili kad bi začula da je zazvonilo zvonce, još se više smijala, kao kakvoj vještoj podvali, tetkinim svagda pobjedničkim lukavštinama kojima bi ih uspjela

otpraviti, i njihovim pokunjenim licima kad bi odlazili a da je nisu vidjeli; zapravo se divila svojoj gospodarici koju je smatrala nadmoćnom svim tim ljudima koje nije htjela primiti. Ukratko, tetka je zahtijevala da istodobno odobravaju njezin način života, da je žale zbog njezinih muka i da je ohrabruju u pogledu budućnosti.

U svemu je tomu Eulalie prednjačila. Tetka joj je mogla i dvadeset puta u jednoj jedinoj minuti reći: – Ovo je kraj, jadna moja Eulalie! – a Eulalie bi joj dvadeset puta odgovorila: – S obzirom na to kako vi poznajete svoju bolest, gospođo Octave, doživjet ćete vi i stotu, kao što mi je baš jučer rekla gospođa Sazerin. (Jedno od njenih najčvršćih uvjerenja, koje ni impozantan broj ispravaka u razgovoru nije moglo pokolebati, bijaše da se gospođa Sazerat zove Sazerin.)

– Ja ne tražim da doživim stotu – odgovarala je tetka, kojoj je bilo draže da svojim danima ne određuje rok.

Budući da je Eulalie znala kao nitko drugi zabaviti tetku a da je ne umori, svake joj je nedjelje redovito dolazila u pohode, osim kad bi je nešto nepredviđeno spriječilo. Tetka je u tim njezinim posjetima toliko uživala da je onih dana kad ju je očekivala najprije zapadala u ugodno raspoloženje, ali čim bi Eulalie i najmanje kasnila, ubrzo bi je obuzelo bolno raspoloženje, kao od prevelike gladi. Kad bi ta žudnja predugo potrajala, pretvorila bi se u pravu muku, tetka je neprestance zirkala na uru, zijevala, osjećala mučninu. Ako bi Eulalie pozvonila tek negdje na izmaku dana, kad joj se više nije nadala, tetki bi malne pozlilo. Ona je zapravo nedjeljom mislila samo na taj posjet, pa bi se odmah nakon ručka Françoise požurila da nas otpravi iz blagovaonice kako bi mogla otići gore da se »pozabavi« tetkom. Ali gotovo se redovito događalo (pogotovo otkako se u Combrayu ustalilo lijepo vrijeme) da je ponositi podnevni sat, kad bi se dvanaest zvonkih cvijetaka otkinulo sa zvučne krunice tornja Saint-Hilairea, odavno već bio odjeknuo za našim stolom, uz blagosloveni kruh koji je također na poznati način došao iz crkve, dok smo još sjedili pred tanjurima sa sličicama iz *Tisuću i jedne noći*, tromi od vrućine i još više od jela. Jer na neizostavnu podlogu od jaja, kotleta, krumpira, pekmeza i biskvita, koje nam nije više ni najavljivala, Françoise je pridometala – već prema poljskim i vinogradarskim radovima, prema ulovu morske ribe, trgovinskim

prilikama, dobroti susjedâ i prema vlastitoj dovitljivosti, tako da je naš jelovnik, kao oni četverolisti koje su u XIII. stoljeću obično izrađivali na portalima katedrala, pomalo odražavao ritam godišnjih doba i životne epizode – tek prave poslastice: barbuna jer joj je trgovkinja zajamčila da je svjež, puricu jer je na sajmu u Roussainville-le-Pinu zapazila lijepu puricu, divlje artičoke s koštanom moždinom jer nam ih još nije priredila na taj način, pečeni ovčji but jer čovjek na zraku izgladni a onih sedam sati do večere posve su dostatni da ga probavimo, špinata, za promjenu, marelica jer su marelice još rijetkost, ribizla jer ih za četrnaest dana više neće biti, jagoda koje je upravo radi nas donio gospodin Swann, trešanja, prvih koje je nakon dvije godine rodilo stablo u našem vrtu, sira s vrhnjem koji sam nekad neobično volio, kolač od badema jer ga je jučer bila naručila, pletenicu jer je te nedjelje na nama bio red da njome častimo. Kad je svemu tomu došao kraj, poslužena je čokoladna krema, priređena specijalno za nas, ali prvenstveno namijenjena mom ocu koji ju je najviše volio, plod Françoisina nadahnuća i osobne pažnje, lagana i pjenasta, kao kakvo djelo slučaja u koje je ona uložila sav svoj talent. Tko god bi je odbio kušati govoreći: »Najeo sam se, nisam više gladan!« učas bi se srozao na rang onih neotesanaca koji gledaju, kad im umjetnik poklanja svoje djelo, na težinu i materijal, iako na njemu vrijede samo nakana i potpis. Štoviše, ostaviti makar i mrvicu na tanjuru bio bi znak isto onakve neuljudnosti kao što bi bilo pod nosom skladatelja ustati još prije kraja skladbe.

Napokon mi majka reče: – Hajde, dosta si se dugo zadržao, ako ti je vani prevruće, idi gore u svoju sobu, ali najprije izađi malo na zrak, da ne počneš čitati tek što si ustao od stola. – Otišao bih tada u vrt do crpke i korita, koje je često bilo, kao kakav zdenac u gotičkom stilu, ukrašeno živim daždevnjakom, što je pomičnim reljefom svog alegoričnog i vretenastog tijela odudarao od izlizanog kamena, pa bih tu sjeo na klupu bez naslona u sjeni jorgovana, u kutku vrta iz kojeg se na pokrajnja vrata izlazilo u Ulicu Saint-Esprit; na prilično zapuštenu tlu dizala se ostava, povišena za dvije stepenice, poput izbočine na kući a opet samostalno zdanje. Njezin crveni tarac sjao se kao da je od porfira. Bila je prije nalik na

predvorje malog Venerina hrama nego na predvorje Françoisina carstva. Bila je dupkom puna mljekarovih, voćarovih i povrćarkinih prinosa koje su oni donosili gdjekad iz prilično dalekih zaselaka kako bi njoj posvetili prve plodine svojih polja. Vrh je krova uvijek bio okrunjen gugutanjem golubice.

Nekad se nisam mnogo zadržavao u svetom gaju što se prostirao oko nje jer sam, prije nego što bih se popeo u svoju sobu da čitam, svraćao u sobicu za odmor koju je u prizemlju kuće bio uredio stric Adolphe, djedov brat, bivši vojnik što se u činu majora povukao u mirovinu. Ta je sobica, čak i onda kad je u nju kroz otvorene prozore prodirala vrućina, ako ne i sunčane zrake što su malokad ovamo dopirale, neiscrpno odisala onim hladovitim i svježim šumskim mirisom što je istodobno podsjećao i na vrijeme prije revolucije, zbog čega čovjek požudno i dugo hvata zrak nosnicama kad uđe u gdjekoje napuštene lovačke dvorce. Ali sad već godinama nisam svraćao u sobicu jer on više nije dolazio u Combray zbog svađe koja je mojom krivnjom izbila između njega i naše porodice pod ovim okolnostima.

U Parizu su me jedanput ili dvaput mjesečno slali njemu u pohode, uvijek u doba kad je bio pri kraju objeda, u običnoj mornarskoj bluzi, a dvorio ga je sluga u radnom kaputu od ljubičasto i bijelo isprugana platna. Gunđajući bi se pritužio da već dugo nisam bio kod njega, da ga svi napuštaju, ponudio bi me marcipanom i mandarinkom, pa bismo prošli kroz salon u kojem se nikad nismo zadržavali, i u kojem se nikad nije ložilo, a zidovi su bili urešeni pozlaćenim sadrenim vijencima, strop obojen plavom bojom koja je trebalo da imitira nebo, a pokućstvo bijaše presvučeno satenom kao u djeda i bake, samo žutim. Zatim bismo prešli u prostoriju koju je on nazivao »radnom sobom«, gdje su na zidovima visile one gravire što na crnoj podlozi prikazuju punašnu i rumenu boginju kako upravlja kolima, a stoji na globusu ili ima na čelu zvijezdu; takve su gravire voljeli u Drugom Carstvu zato što su držali da u njima ima nečeg pompejanskog, zatim su im omrznule, a odnedavno ih opet vole iz jednog jedinog razloga, ma koliko ih navodili, a to je da ih podsjećaju na Drugo Carstvo. Ostajao sam kod strica sve dok ne bi došao sobar da ga u kočijaševo ime upita u koliko sati treba

upregnuti kočiju. Tad bi stric utonuo u duboko razmišljanje, a zadivljeni bi sobar pomno pazio da ga ni najmanjim pokretom ne uznemiri, uvijek radoznalo iščekujući ishod, što je uvijek bio isti. Napokon, nakon silna kolebanja, stric bi neizostavno izgovorio uvijek iste riječi:

– U dva i četvrt – riječi koje bi sobar začuđeno ponovio, ali bez pogovora:

– Dva sata i četvrt? Dobro... tako ću mu reći.

U to sam vrijeme volio kazalište, platonskom ljubavlju jer mi roditelji nisu još bili dopustili da pođem u kazalište, pa sam užitak koji u njemu ljudi nalaze toliko pogrešno zamišljao da sam malne vjerovao da svaki gledatelj, kao u stereoskopu, gleda dekor koji postoji samo za njega, premda je nalik na tisuću drugih koje ostali gledatelji gledaju svaki za se.

Svakog sam jutra trkom odlazio do Morrisova stupa da vidim koje su predstave najavljene. Ništa nije bilo nesebičnije ni sretnije od snova koje mi je u mašti budio svaki oglašeni komad, a koji su istodobno bili plod slika neodvojivih od riječi najavljenih naslova i boja, još vlažnih od ljepila podbuhlih plakata, na kojima su se isticali naslovi. Osim možda gdjekojeg od onih čudnih djela kao što su *Oporuka Césara Girodota* ili *Kralj Edip*, koji nisu bili najavljeni na zelenom plakatu Opére-Comique, nego na plakatu Comédie-Française boje vinskog taloga, ni jedno mi se nije činilo toliko oprečno blistavoj i bijeloj perjanici *Krunskih dragulja* kao glatki i tajanstveni saten *Crnog domina*; a kako su mi roditelji obećali da ću, kad prvi put budem išao u kazalište, moći birati upravo između ta dva komada, nastojao sam malo-pomalo bolje shvatiti naslove i jednoga i drugoga jer je to bilo sve što sam znao o njima, trudio sam se da u svakom od njih dokučim užitak koji mi obećava i usporedim s onim što ga krije onaj drugi, tako da sam na kraju toliko intenzivno zamišljao prvi kao blještav i ponosit, a drugi kao blag i baršunast komad da se uopće nisam mogao odlučiti ni za jedan od njih, baš kao što bi se dogodilo kad bi mi za desert rekli da se moram odlučiti ili za rižu A l'Impératice ili za čokoladnu kremu.

Svi moji razgovori s prijateljima bili su o glumcima, čija je umjetnost, iako je još nisam poznavao, bila prvi oblik, od svih onih u

kojima se očituje, u kojem sam naslutio Umjetnost. Činilo mi se da su neprocjenjivo važne i najmanje razlike u načinu na koji ovaj ili onaj glumac govori, kako nijansira tirade. Po onome što su mi o njima pripovijedali, svrstavao sam ih prema talentu u kategorije koje sam povazdan ponavljao u sebi, tako da su mi se napokon utvrdili u glavi i tištali me svojom nepromjenljivošću.

Kad sam poslije došao u srednju školu i kad sam se, čim bi se profesor okrenuo na drugu stranu, počeo dopisivati s kojim novim drugom, prvo mi je pitanje uvijek glasilo je li već bio u kazalištu, i što misli, je li najveći glumac Got, a za njim Delaunay itd. A ako, po njegovu mišljenju, Febvre dolazi tek iza Thirona, ili Delaunay iza Coquelina, ta bi nenadana Coquelinova pokretljivost, kad bi taj glumac izgubio svoju okamenjenu krutost i pao u mom duhu na drugo mjesto, ili ona čudesna živahnost, plodna animacija koju bi odjednom stekao Delaunay što se srozao na četvrto mjesto, sve bi to u mojoj oživljenoj i oplođenoj glavi budilo dojam rascvjetanosti i života.

Ali kad su me već glumci toliko zaokupljali, kad je Maubantova pojava, pošto sam ga jednog popodneva ugledao kako izlazi iz Théâtre-Françaisa, u meni pobudila uzbuđenje i muke nalik na ljubavne, koliko li mi je ime jedne zvijezde što je gorjelo na vratima kazališta, ili lice jedne žene koju sam spazio iza stakla lake kočije dok prolazi ulicom, a oglavine su konja u zaprezi njene kočije okićene ružama, pa sam pomislio da je to možda neka glumica, koliko me to moralo uznemiriti i izmoriti zbog nemoćnog i bolnog napora da predočim sebi njezin život! Najslavnije sam od njih poredao po nadarenosti: Sarah Bernardt, Berma, Bartetova, Madeleine Brohan, Jeanne Samary, ali sve su me one zanimale. Moj je stric poznavao mnoge od njih, pa i kokote, koje još nisam dobro razlikovao od glumica. Primao ih je kod kuće. Zato smo i odlazili k njemu samo u određene dane jer su drugih dana k njemu dolazile glumice, žene s kojima se njegova rodbina nije mogla družiti, bar ne po mišljenju te rodbine, jer, što se strica tiče, on je olako lijepim udovicama koje možda i nikad nisu bile udate, ili groficama zvučnih imena koja su im jamačno bila samo nadimci, iskazivao milost da ih predstavlja mojoj baki, ili da im čak poklanja porodični nakit, zbog čega se više puta i

posvađao s mojim djedom. Često sam tako čuo, kad bi se spomenulo ime neke glumice, kako otac govori majci smješkajući se:

– To ti je prijateljica tvog strica.

Stoga sam pomislio da bi stric mogao dječaka kao što sam ja osloboditi onog razdoblja dugog čekanja, za kojeg možda čak i ugledni ljudi provode godine i godine pred vratima takve jedne žene koja im uopće ne odgovara na pisma, nego čak zapovijeda vrataru svoje kuće da ih otjera kad se pojave pred njom; možda bi me kod kuće mogao čak i predstaviti kojoj glumici nepristupačnoj za mnoge druge, a svojoj prijateljici?

Stoga sam – pod izgovorom da je jedan sat nastave prebačen u tako nezgodno vrijeme da više puta nisam mogao i da neću moći posjetiti strica – jednog dana (ne onoga koji je bio određen za naše posjete njemu) iskoristio priliku kad su mi roditelji rano ručali da izađem i, umjesto da razgledam oglasni stup, radi čega su me pustili da izađem sam, otrčao do strica. Pred vratima sam ugledao kočiju u koju bijahu upregnuta dva konja kojima su naočnjaci bili okićeni crvenim karanfilima, a takav je cvijet i kočijaš nosio u zapučku. Na stubištu sam začuo nečiji smijeh i ženski glas, a čim sam pozvonio, zavladala je tišina i zalupila se neka vrata. Otvorio mi je sobar, a kad me ugledao, nekako se zbunio i rekao mi da je stric zauzet i da me vjerojatno neće moći primiti, a kad je otišao da ga ipak izvijesti o mom dolasku, začuo sam onaj isti glas kako govori:

– Ah, molim te, pusti ga neka uđe, samo na minutu, baš bi mi bilo drago. Na fotografiji koja ti stoji na pisaćem stolu sličan je svojoj mami, tvojoj nećakinji, kao jaje jajetu, zar ne? Htjela bih bar načas vidjeti tog dečka.

Začuo sam strica kako gunđa i kako se ljuti, ali me na kraju sobar ipak uvede u sobu.

Na stolu je stajao, kao i obično, onaj isti tanjur s marcipanom; stric je bio u onoj svojoj svagdašnjoj bluzi, ali je sučelice njemu, u haljini od ružičaste svile, s velikom bisernom ogrlicom oko vrata, sjedila mlada žena i jela upravo posljednju krišku mandarinke. Kako nisam bio načisto treba li da joj kažem »gospođo« ili »gospođice«, pocrvenio sam i nisam se usuđivao pogledati na njenu stranu jer sam se bojao da ću morati, ako je pogledam, porazgovarati s njom,

pa sam pohrlio u zagrljaj stricu. Ona se smješkala gledajući me, a stric joj reče:

– Moj sinovac. – Nije joj rekao moje ime, ni meni njezino, zacijelo zato što je nakon onih neprilika s mojim ocem izbjegavao svaku vezu između svoje rodbine i ove vrste svojih poznanstava.

– Kako je sličan majci! – reče ona.

– Pa vi ste moju nećakinju vidjeli samo na fotografiji – žustro progunđa stric.

– Oprostite, dragi prijatelju, ali susrela sam je na stubištu lani, kad ste bili teško bolesni. Doduše, vidjela sam je samo na trenutak, a i na vašem je stubištu prilično mračno, ali je i to bilo dovoljno da se zadivim. Ovaj mladi gospodin ima njezine lijepe oči, a i *ovo* – reče ona i povuče prstom crtu na donjem dijelu svoga čela. – Da li vaša gospođa nećakinja, dragi, nosi isto prezime kao i vi? – priupita strica.

– On je najviše nalik na svog oca – promrmlja stric, koji nije pokazivao nimalo više sklonosti za ovakvo upoznavanje na daljinu, time što bi kazao mamino prezime, nego što je pokazao za predstavljanje izbliza. – On se uvrgao na oca, a i na moju sirotu majku.

– Ja mu ne poznajem oca – produži gospođa u ružičastom i ovlaš nakloni glavu – a nisam poznavala, dragi moj, ni vašu gospođu majku. Sjećate se da smo se nas dvoje upoznali tek nešto poslije vaše velike žalosti?

Bio sam pomalo razočaran jer se ova mlada dama nije razlikovala od drugih lijepih žena koje sam kadikad viđao kod kuće, a napose se nije razlikovala od kćeri jednog našeg rođaka koga sam posjećivao svake Nove godine. Stričeva je prijateljica bila tek nešto bolje odjevena, a inače je imala isti onakav živahan i dobrostiv pogled, isto se onako slobodno i ljubazno držala. Nisam u nje nalazio ništa od one teatralne vanjštine kojoj sam se divio na fotografijama glumica, i ništa od onog dijaboličnog izraza koji bi morao biti u vezi sa životom koji zacijelo provodi. Teško da bih povjerovao da je to kokota, da nisam vidio onu kočiju sa dva konja, ružičastu haljinu, bisernu ogrlicu, i da nisam znao da se stric druži samo s najotmjenijim kokotama. Ipak sam se pitao kako milijunaš koji joj daje na raspolaganje svoju kočiju, svoju kuću, svoje dragulje, može uživati

da troši imutak na osobu koja se čini tako obična i besprijekorna. Međutim, kad sam pomislio kako ona jamačno živi, možda me još više mučio taj nemoral nego da je preda mnom bilo živo oličenje tog nemorala – mučio me upravo tom svojom nevidljivošću, kao tajna kakvog romana, kakvog skandala, koji ju je izvukao iz kuće njezinih građanskih roditelja i predao je svima na uživanje, učinio od nje zrelu ljepoticu, uzdigao je do polusvijeta i ozloglašenosti, nju koja me svojom mimikom, intonacijom, sličnom kao u mnogih drugih koje sam već poznavao, navodila na mišljenje da je preda mnom djevojka iz dobre obitelji, koja više nema svoje obitelji.

Prešli smo u »radnu sobu«, gdje joj stric, pomalo zbunjeno zbog moje nazočnosti, ponudi cigaretu.

– Neću, hvala, dragi – reče mu ona – znate da sam navikla na cigarete koje mi šalje veliki vojvoda. Rekla sam mu već da ste vi zbog toga ljubomorni. – Pa izvadi iz etuia cigarete sa stranim, zlatnim natpisom. – Ipak – iznenada proslijedi – bit će da sam već srela ovdje kod vas oca ovog mladog gospodina. Nije li on vaš sinovac? Kako sam ga mogla zaboraviti? Bio je tako ljubazan, tako dobar prema meni – reče skromno i osjećajno. A kad sam pomislio kakvo je zapravo moralo biti očevo osorno držanje, koje ona naziva ljubaznim, znajući kako je otac hladan i suzdržljiv, postidio sam se kao da je učinio nešto zazorno, zbog te razlike između ove pretjerane zahvalnosti koja mu je iskazana i njegove nedostatne ljubaznosti. Poslije mi se činilo da je to jedna od onih dirljivih strana uloge tih dokonih i brižnih žena koje daruju svoju plemenitost, nadarenost, čitav jedan san o sentimentalnoj ljepoti – jer ga, kao i umjetnici, ne ostvaruju, ne unose u okvire svakidašnjice – koje daruju svoje zlato, što ih ne stoji mnogo, ne bi li obogatile i dragocjenim, lijepim porubom uresile otrcani i grubo obrađeni život muškaraca. Tako je i ona, sjedeći u pušionici u kojoj ju je moj stric primio u svojoj radnoj bluzi, rasprostrla svoje ljupko tijelo, haljinu od ružičaste svile, biserje, eleganciju što odiše prijateljevanjem s jednim velikim vojvodom, čim je povela sasvim beznačajan razgovor o mom ocu, tako fino obradila taj razgovor, dala mu profinjen oblik i značenje, stavila ga u okvir svoga tako lijepog gledanja na stvari,

iznijansiranog poniznošću i zahvalnošću, da je od njega napravila pravi umjetnički dragulj, nešto doista »divno«.

– E pa, vrijeme je da pođeš – reče mi stric.

Kad ustadoh, obuze me neodoljiva želja da dami u ružičastom poljubim ruku, ali mi se učini da bi to bilo drsko, kao kakva otmica. Srce mi je lupalo dok sam govorio u sebi: »Da je poljubim ili ne?« a onda sam se prestao pitati radi toga da bih uopće mogao nešto učiniti. I tad, slijepom i bezumnom kretnjom, lišenom svakog razloga koji bi joj još domaloprije išao u prilog, prinesoh ustima ruku koju mi je pružila.

– Kako je umiljat! Već je sad udvoran i ima razumijevanja za žene, to je naslijedio od strica. Bit će besprijekoran džentlmen – nadoda stišćući zube ne bi li tu svoju rečenicu izgovorila s lakim britanskim naglaskom. – Zar ne bi mogao jednom doći k meni na *cup of tea*1, kako kažu naši susjedi Englezi? Trebalo bi samo da mi tog jutra pošalje »plavca«.

Nisam znao što je to »plavac«. Nisam razumio ni pola onoga što je rekla ta dama, ali sam se bojao da je u njezinim riječima skriveno neko pitanje na koje bi bilo nepristojno ne odgovoriti, pa sam je i dalje vrlo pozorno slušao, što bijaše vrlo zamorno.

– Ma ne, to ne ide – reče stric sliježući ramenima – on je jako zauzet, mnogo radi. Najbolji je u razredu iz svih predmeta – nadoda upol glasa, da ne bih ja čuo tu njegovu laž pa da je ne opovrgnem. – Tko zna? Možda će od njega još biti neki mali Victor Hugo, nešto kao Vaulabelle, znate.

– Ja obožavam umjetnike – otpovrne dama u ružičastome – oni jedini razumiju žene... Oni, i tako izvanredni ljudi kao što ste vi. Oprostite, prijatelju, na mojoj neukosti, ali tko je taj Vaulabelle? Jesu li to one pozlaćene knjige u onoj maloj vitrini u vašem budoaru? Sjećate se da ste mi ih obećali posuditi, obećavam da ću dobro paziti na njih.

Stric je vrlo nerado posuđivao knjige pa ne odgovori na njezino pitanje nego me isprati do predsoblja. Sav zanesen ljubavlju spram dame u ružičastome, obasuh pomamnim poljupcima obraze svoga starog strica, pune duhana, a dok mi je on prilično zbunjeno davao do znanja, ne usuđujući se da mi to otvoreno kaže, da bi volio da ne

kažem ni riječi roditeljima o ovom svom posjetu, rekoh mu, sa suzama u očima, da sam mu toliko zahvalan na dobroti da ću jednog dana svakako naći načina da mu se odužim. Moja je zahvalnost bila doista tolika da sam nakon dva sata, poslije nekoliko tajanstvenih rečenica, za koje mi se činilo da roditeljima ne daju dostatno jasnu predodžbu o novom ugledu koji sam stekao kod strica, prosudio da će im sve skupa biti jasnije ako im ispripovjedim do u tančine svoj današnji posjet. Nisam mislio da će stric zbog toga imati neprilika. Kako bih to mogao pomisliti kad tako nešto nikako nisam želio? A nisam ni mogao pretpostaviti da će roditelji otkriti u mom posjetu neko zlo koje ja u njemu nisam nalazio. Zar se ne događa svakog dana da nas koji prijatelj zamoli da ga svakako ispričamo kod neke žene kojoj je on spriječen pisati, a mi zanemarimo tu njegovu molbu držeći da ta osoba ne može pridavati njegovoj šutnji važnost koju ona nema za nas? Mislio sam, kao i svi drugi ljudi, da tuđi mozak sve prima tromo i poslušno, da ne može specifično reagirati na ono što ulazi u nj; nisam slutio da prenošenjem u glave svojih roditelja te vijesti o poznanstvu koje sam sklopio kod strica, ne prenosim istodobno, kao što sam želio, i dobro mišljenje koje sam stekao o toj svojoj novoj znanici. Na žalost, roditelji su se u prosudbi stričeva postupka držali posve različitog načela nego što su bila načela koja sam im ja sugerirao. Došlo je do žestoke prepirke mog oca i djeda sa stricem, o čemu sam bio neizravno obaviješten. Nakon nekoliko dana, kad sam susreo strica na ulici u otvorenoj kočiji, htjedoh mu iskazati bol, zahvalnost i kajanje što su me bili obuzeli. S obzirom na svu dubinu tih osjećaja, činilo mi se da bi bilo banalno da ga pozdravim samo skidanjem šešira, da bi stric mogao još pomisliti da se prema njemu osjećam obveznim samo da budem banalno pristojan. Stoga odlučih da se suzdržim od te nedostatne geste i okrenuh glavu na drugu stranu. Stric je pak pomislio da su mi roditelji zapovjedili da se tako ponašam. Umro je nakon više godina a da ga nitko od nas nije više vidio.

Stoga nisam više ulazio u sobu za odmor strica Adolphea, koja je sad bila zatvorena, nego sam se zadržavao oko vanjske ostave kad bi došla Françoise i rekla mi: – Poslat ću djevojku da servira kavu i odnese gore tople vode, a ja idem do gospođe Octave. – Tad bih

odlučio da se vratim i umah popnem u svoju sobu da čitam. Kuhinjska pomoćnica bila je više određena funkcija, stalna institucija kojoj su njezina nepromjenljiva obilježja osiguravala neku vrstu kontinuiteta i identiteta u nizu prolaznih oblika u kojima se utjelovljivala, jer nikad nije bila ista osoba dvije godine za redom. One godine kad smo jeli onako mnogo šparoga, kuhinjska pomoćnica koja ih je obično morala »ljuštiti« bijaše neko jadno, bolježljivo stvorenje što je u vrijeme kad smo za Uskrs stigli u Combray bilo već u prilično visokom stupnju trudnoće, pa smo se čak i čudili što joj Françoise dopušta da onako mnogo trčkara i radi, jer joj je već bilo teško nositi pred sobom onu tajanstvenu košaru, svakog dana sve puniju, čiji se veličanstveni oblik ocrtavao ispod širokih haljina. Te su haljine podsjećale na one široke ogrtače koje nose neki Giottovi simbolični likovi, koje sam poznavao po fotografijama što mi ih je poklonio gospodin Swann. Upravo nas je on upozorio na tu sličnost, pa kad bi nas pitao za novu kućnu pomoćnicu, rekao bi: – A kako Giottovo *Milosrđe*? – Uostalom, i sama je sirota djevojka, od trudnoće onako debela sve do obraza što su joj postali ravni i četvrtasti, bila doista prilično slična onim snažnim i muškobanjastim djevicama, prije bi se reklo matronama, koje su na freskama u Areni oličenja vrlina. Sad znam da su te Vrline i Poroci u Padovi bili još po nečemu nalik na nju. Kao što je lik te djevojke bio proširen dodatnim simbolom što ga je nosila u trbuhu, iako bi se reklo da mu ne razumije smisao, pa joj čak ni na licu ništa ne iskazuje njegovu ljepotu i duh, kao da je tek neko obično, teško breme, tako se činilo da ni ona krupna domaćica, koja je u Areni prikazana pod imenom *Caritas* i koje je reprodukcija visila na zidu u mojoj učionici u Combrayu, ne sluti da utjelovljuje tu vrlinu, jer se nikakva misao o milosrđu nije mogla izraziti njezinim odrješitim i vulgarnim licem. Zahvaljujući slikarevoj izvanrednoj domišljatosti, ona gazi po zemaljskom blagu, ali to čini isto onako kao da gazi po grožđu da istisne iz njega sok, ili, još bolje, kao da se popela na vreće da bude viša; u tom položaju pruža Bogu svoje usplamtjelo srce, zapravo mu ga »dodaje« kao što kuharica dodaje kroz podrumski prozor vadičep nekome tko ga je od nje zatražio s prozora u prizemlju. *Zavist* ipak ima na licu kakav-takav zavidan izraz. Ali i na

toj fresci simbol zauzima tako važno mjesto i prikazan je tako zbiljski, zmija što sikće iz usta *Zavisti* toliko je krupna, toliko joj ispunja razjapljena usta da su joj mišići na licu razvučeni kako bi je mogla obuhvatiti, kao što se djetetu razvuku mišići kad želi napuhati balon, a sva je pozornost *Zavisti* – pa i nas – posve usredotočena na djelovanje tih usana, tako da se uopće nema kad prepustiti zavidnim mislima.

Koliko se god gospodin Swann divio tim Giottovim likovima, dugo nisam osjetio ni najmanje užitka u promatranju, među kopijama koje mi je on donio i koje su visile na zidu u našoj učionici, tog *Milosrđa* bez milosrđa, te *Zavisti* nalik na ilustraciju kakve medicinske knjige kojoj je cilj samo da prikaže kompresiju ždrijela ili resica u grlu zbog izrasline na jeziku ili uvođenja operacionog instrumenta, *Pravde*, koja je imala isto onako sivkasto, sitno i pravilno lice kao i neke lijepe, pobožne i suhonjave građanke koje sam viđao na misi u Combrayu i koje su već unaprijed bile unovačene u pričuvnu vojsku Nepravde. Ali poslije sam shvatio da se uzbudljiva neobičnost, posebna ljepota tih fresaka krije u velikom udjelu što ga u njima ima simbol, i da je činjenica da taj simbol nije prikazan kao simbol, jer nije iskazana simbolična misao, nego nešto stvarno, nešto doista doživljeno i materijalno izrađeno, davala značenju tog djela nešto doslovnije i točnije, pa je njegova pouka bila konkretnija i dojmljivija. A zar nije i kod naše sirote kuhinjske pomoćnice ona težina što ju je vukla nadolje neprestano upozoravala na njezin trbuh? Isto su tako i samrtnicima misli vrlo često okrenute pravoj, bolnoj, mračnoj, utrobnoj strani smrti, onom naličju smrti koje je baš strana kojom im je ona okrenuta, koju im daje da grubo osjete njezinu prisutnost, i koja je mnogo više nalik na breme što ih tišti, na teškoće u disanju, na potrebu da piju, negoli na ono što nazivamo predodžbom o smrti.

Bit će da su te Vrline i Poroci iz Padove nosili u sebi mnogo zbilje jer su me se doimali isto tako živo kao i naša trudna služavka, i jer mi se ni ona nije činila mnogo manje alegoričnom. Možda to nesudjelovanje (bar prividno) duše nekog stvorenja u vrlini koju predstavlja ima, uz svoju estetsku vrijednost, i neku realnost, ako ne psihološku, a ono bar, kako se ono kaže, fiziognomijsku. Kad sam poslije u životu susretao, u samostanima na primjer, doista sveta

oličenja djelatnog milosrđa, ona su obično imala živahan, pozitivan, ravnodušan i žustar izgled užurbana kirurga, lice na kojem se ne može pročitati nikakva sućut, nikakvo ganuće nad ljudskom patnjom, nikakva bojazan da će je pozlijediti, lice bez blagosti, odbojno i uzvišeno lice prave dobrote.

Dok je kuhinjska pomoćnica – i nehotice ističući Françoisinu superiornost, kao što *Zabluda* zbog kontrasta čini još blistavijim trijumf *Istine* – servirala kavu, koja je, po majčinu mišljenju, bila tek vrela voda, a zatim u naše sobe odnosila toplu vodu koja je bila tek mlaka, ja bih se s knjigom u ruci izvalio na krevet u svojoj sobi, što je drhteći štitila svoju prozirnu i krhku svježinu od popodnevnog sunca koje je peklo iza gotovo zatvorenih kapaka, kroz koje je odsjaj dana ipak uspijevao provući svoja žuta krila i ostajao nepomičan između drva i stakla, kao leptir što je sjeo u kutu. Jedva da je bilo toliko svjetla da se moglo čitati, pa sam osjećanje jarke danje svjetlosti imao samo zbog udaraca kojima je Camus (koga je Françoise obavijestila da tetka ne »otpočiva« pa da smije dizati buku) u Ulici Cure lupao po prašnim škrinjama. Ti su udarci odzvanjali u onoj posebnoj zvučnoj atmosferi svojstvenoj vrućim danima te se činilo da odašilju u daljinu grimizne zvijezde; to su osjećanje svjetlosti budile u meni i muhe koje su na svom malom koncertu preda mnom izvodile svoju ljetnu komornu glazbu: ne bude ga one kao melodija ljudske glazbe koja, kad je slučajno čujemo u ljetno doba, poslije podsjeća na nj; ona je s ljetom vezana mnogo važnijom sponom: ponikla je iz ljetnih dana i iznova se javlja samo s njima, sadrži nešto od njihove biti i ne budi samo u našoj pameti sliku nego potvrđuje i njihov povratak, njihovu djelotvornu i neposrednu dostupnost u našoj okolini.

Ta mračna svježina moje sobe bila je prema jarkom suncu na ulici ono isto što je sjena prema sunčanoj zraci, to jest bila je isto tako svjetlosne naravi kao i sunce i mojoj je mašti omogućavala posvemašnji doživljaj ljeta, u kojem bi moja osjetila, da sam bio u šetnji, mogla uživati samo djelomice; stoga se i dobro slagala s mojim počinkom koji je (zahvaljujući pustolovinama ispričanim u knjigama, koje su me uzbuđivale) bio sličan počivanju nepomične ruke usred tekuće vode: potresao ga je i burni tok bujice djelatnosti.

Ali baka bi, čak i onda kad bi se vruće vrijeme pokvarilo, kad bi naišla oluja ili udario samo pljusak, dolazila u moju sobu moliti me da izađem. A kako se nisam htio odreći čitanja, izašao bih čitati u vrtu, pod kestenom, u maloj sjenici od afričkog kovilja i platna; sjedeći u dnu tog svog zaklona mislio sam da sam skriven od pogleda svih onih koji bi mogli doći roditeljima u posjet.

Zar nije i moj duh bio svojevrsno sklonište u kojem sam se osjećao skriven na dnu, čak i onda kad sam promatrao što se vani događa? Dok sam gledao neki vanjski predmet, spoznaja da ga vidim ostajala bi između mene i njega, obrubljivala ga tankim duhovnim porubom koji me uvijek priječio da ga izravno dotaknem; materija bi se na neki način rasplinula još prije nego što bih uspostavio kontakt s njom, kao što i neko užareno tijelo ne dotiče vlagu mokrog predmeta kojem smo ga približili, jer se predmet svagda unaprijed obloži zonom isparavanja. Nalazio sam se u nekoj vrsti višeslojnog i šarolikog zaslona, sastavljenog od različitih stanja koja je, dok sam čitao, moja svijest istodobno razvijala, i koja su se protezala od najdubljih težnji skrivenih u meni pa sve do posve vanjskog obzora što se u dnu vrta pružao pred mojim očima; ono što je u meni bilo najintimnije, ručica koja je neprestano djelatno upravljala svim ostalim, to je bilo moje uvjerenje u filozofsko bogatstvo, u ljepotu knjige koju čitam, i moja želja da sve to usvojim, ma kakva knjiga bila. Jer, čak i onda kad bih je kupio u Combrayu, spazivši je ispred Borangeove sitničarije (koja je bila predaleko da bi se Françoise u njoj opskrbljivala umjesto kod Camusa, ali je bila posjećenija zato što je bila i knjižara i papirnica) uzicom privezanu o krilo njezinih vrata usred mozaika brošura i sveščića (tajanstvenijih i mislima bogatijih od vrata katedrale), prepoznao sam u njoj knjigu o kojoj su mi rekli da je značajno djelo, upozorio me na nju profesor ili kolega, o kome sam u to vrijeme mislio da posjeduje tajnu napol naslućene, napol nedokučive istine i ljepote koju sam uporno želio upoznati, pa je to bio i nejasan ali stalni cilj mojih misli.

Iza tog glavnog uvjerenja, što je za čitanja neprestano odašiljalo impulse iznutra prema vani, prema otkrivanju istine, dolazile su emocije koje su u meni izazivali događaji u kojima sam sudjelovao, jer su ta popodneva bila nabijenija dramatskim zbivanjima nego

često cijeli jedan život. Bijahu to oni događaji što su se zbivali u knjizi koju sam čitao; doduše, osobe koje su mi one dočaravale nisu bile »prave«, kao što je govorila Françoise. Ali svi oni osjećaji koje u nama pobuđuje radost ili nesreća neke stvarne osobe stvaraju se u nama samo posredovanjem slike o toj radosti ili nesreći; ingenioznost je prvog romanopisca bila u tome što je shvatio da je u ustrojstvu naših emocija slika jedini bitni element, i da bi stoga jednostavno i puko izostavljanje realnih osoba značilo presudan napredak. Koliko god bilo duboko naše suosjećanje sa stvarnim stvorenjem, dobrim ga dijelom zapažamo osjetilima, pa nam ono ostaje nejasno, pruža nam samo svoju mrtvu težinu koju naša osjećajnost ne može oživiti. Ako to stvorenje snađe neka nesreća, taj će nas događaj dirnuti samo malim dijelom našeg sveukupnog znanja o njemu; štoviše, to će i njega samog dirnuti samo jednim dijelom njegova sveukupnog znanja o sebi. Romanopiščevo je iznašašće bilo u tome što je došao na zamisao da one dijelove duše u koje ne može prodrijeti nadomjesti istom količinom nematerijalnih dijelova, to jest onih koje nam duša može usvojiti. Sve je ostalo posve nevažno, čim nam se postupci i emocije tih stvorenja nove vrste čine istinitima, zato što smo ih usvojili, zato što su nastali u nama, ovise o nama; dok grozničavo okrećemo stranice knjige, upravljaju brzinom našeg disanja i prodornošću pogleda. Kad nas je romanopisac već jednom doveo u to stanje, u kojem je, kao i u svim unutarnjim stanjima, svaka emocija udeseterostručena, u kojem će nas njegova knjiga uznemirivati kao san, ali san koji je jasniji od svih onih koje sanjamo spavajući, i mnogo strašniji u našem sjećanju, tad on u nama u jednom jedinom satu vremena oslobađa svakojake sreće i nesreće, kakvih bismo u zbiljskom životu doživjeli u više godina tek nekoliko, a one najintenzivnije ne bismo čak ni prepoznali jer se u životu zbivaju tako sporo da ih čak i ne zamjećujemo. (Tako nam se i srce u životu mijenja, a to je najgora bol, samo što tu bol osjećamo tek pri čitanju, u mašti: u zbilji se mijenja onako kako se zbivaju i neke prirodne pojave, toliko sporo da ostajemo pošteđeni samog osjećanja da se nešto promijenilo, premda možemo redom pratiti svako od uzastopnih stanja u tim mijenama.)

Zatim je dolazio, ne više toliko dio mene koliko taj život osoba, napol projiciran preda mnom, krajolik u kojem se zbivala radnja i koji je na moj duh utjecao mnogo snažnije od drugog krajolika, onog koji mi je bio pred očima kad bih ih podigao s knjige. Tako sam puna dva ljeta u vrućini vrta u Combrayu, zbog knjige koju sam tada čitao, osjećao čežnju za nekim brdovitim krajem, punim rijeka, sa mnogo pilana, u kojem bih na dnu bistrih voda gledao komade drva kako trunu pod bokorima potočnog bilja, a u blizini se, duž niskih zidova, penju grozdovi ljubičastog i crvenkastog cvijeća. A kako mi je u mislima vječito bio prisutan san o nekoj ženi koja bi me voljela, tih je ljeta taj san bio natopljen svježinom voda tekućica; kakva god bila žena koju sam zamišljao, u duhu bi mi se umah oko nje s obje strane, kao komplementarne boje, pojavili ljubičasti i crvenkasti grozdovi cvijeća.

Nije to bilo samo zato što slika koju sanjamo ostaje zauvijek obilježena, što se uljepšava i obogaćuje odsjajem neobičnih boja koje ih slučajno okružuju u našem snatrenju; jer ti su krajolici iz knjiga koje sam čitao bili za mene samo krajolici koje sam življe zamišljao od onih koji su mi u Combrayu bili pred očima, a mogli su biti analogni onima iz knjiga. Zbog piščeva odabira, zbog vjere kojem je moj duh hrlio ispred njegovih riječi kao prema nekom otkrivenju, činilo mi se da su oni pravi dio same Prirode, dostojni izučavanja i produbljivanja; takve dojmove nije gotovo nikad pobuđivao u meni kraj u kojem sam boravio, a pogotovo nije naš vrt koji je bez šarma bio uredio naš vrtlar, po svojoj korektnoj fantaziji koju je baka prezirala.

Da su mi roditelji dopustili, kad sam čitao knjigu da posjetim kraj koji je u njoj opisan, vjerovao sam da bih učinio neprocjenjiv korak prema osvajanju istine. Jer, iako čovjek ima osjećaj da je uvijek okružen svojom dušom, to ipak nije isto kao da je u nekom nepomičnom zatvoru, nego prije kao da je s njom ponesen nekim stalnim poletom kojim želi da je nadmaši i dosegne ono izvanjsko, osjećajući se pomalo obeshrabren i slušajući oko sebe vazda isto zvučanje, koje nije jeka izvana nego odjekivanje nekog unutarnjeg treperenja. Čovjek nastoji u stvarima ponovo pronaći odraz svoje duše kojim ih je ona obasjala te su stoga postale dragocjene; i

razočaran je kad otkrije da su stvari u prirodi, čini se, lišene čari koje one, kad ih zamišljamo, duguju povezanosti s određenim mislima; kadikad čovjek svu snagu te duše pretvara u vještinu i sjaj ne bi li djelovao na bića za koja jasno osjeća da postoje izvan nas i da nikad nećemo doprijeti do njih. Stoga, ako sam oko žene koju sam volio uvijek zamišljao mjesta za kojima sam u to vrijeme najviše čeznuo, ako sam želio da me ona povede u te krajeve, da mi omogući pristup u neki nepoznati svijet, nije to bio slučajan rezultat običnog povezivanja misli; ne, moji snovi o putovanju i ljubavi bijahu samo pojedinačni trenuci – koje danas na umjetni način izdvajam, kao kad bih izvodio presjeke na raznim visinama vodoskoka čije se boje prelijevaju, a naoko je nepomičan – u jednom te istom nepokolebljivom mlazu svih snaga mog života.

Najposlije, prateći i dalje iznutra prema vani ona stanja što su istodobno postojala u mojoj svijesti nanizana jedno do drugoga, nalazim, prije nego što sam stigao do stvarnog obzora koji me okruživao, užitke druge vrste: što udobno sjedim, što osjećam ugodan miris zraka, što me ne smeta nečiji posjet, a kad na zvoniku Saint-Hilairea izbije koji sat, još i užitak što gledam kako se komadić po komadić runi dio već potrošena popodneva, sve dok ne začujem i posljednji udarac koji mi omogućuje da ih sve zbrojim, a nakon toga nastaje duga tišina kojom kanda počinje na modrom nebu sav onaj dio što mi je još preostao za čitanje, sve do dobre večere koju spravlja Françoise i kojom ću se okrijepiti od umora što me obuzeo dok sam čitao knjigu i pratio njezina junaka. Kod svakog mi se sata činilo da je onaj prethodni otkucao prije svega nekoliko trenutaka, a najnoviji se upisivao na nebu sasvim blizu onoga drugoga, tako da nisam mogao vjerovati da onaj mali modri luk, između njihovih zlatnih oznaka, sadrži šezdeset minuta. Gdjekad bi čak taj preuranjeni sat odbio i po dva udarca više od posljednjega, što je značilo da jedan od njih nisam uopće čuo, dogodilo se nešto što se meni nije dogodilo; zanimanje za štivo opilo me poput duboka sna, izmijenilo mi opčinjene uši i izbrisalo zlatno zvono na azurnoj površini tišine. Vi, lijepa nedjeljna popodneva pod kestenom u combrayskom vrtu, tako brižno pošteđena bezvrijednih upadica moje osobne egzistencije, koje sam nadomjestio pustolovnim životom i čudnim

težnjama usred krajolika zalijevanog živim vodama, vi me još podsjećate, kad god pomislim na vas, na onaj moj život i doista ga u sebi sadržite da biste ga malo-pomalo zaokružili i ogradili – dok sam ja i dalje čitao a danja je žega popuštala – u kristalan, polagano pomican i bojom krošanja obasjan niz vaših spokojnih, zvučnih, mirisavih i prozirnih sati.

Katkad bi me negdje usred popodneva prenula iz čitanja vrtlarova kći trčeći ludo i rušeći u prolazu narančino stabalce u loncu, porezavši pri tom prst i slomivši zub, vičući iz sveg glasa: – Evo ih, evo ih! – ne bismo li Françoise i ja potrčali da ne izgubimo ništa od veličanstvenog prizora. Bijaše to onih dana kad je vojska odlazila na garnizonske manevre i prolazila kroz Combray obično Ulicom Saint-Hildegarde. Dok je naša služinčad sjedila na nizu stolica ispred rešetkastih vrata i promatrala combrayske nedjeljne šetače izlažući istodobno i sebe njihovim pogledima, vrtlarova je kći u razmaku između dvije međusobno udaljene kuće u Kolodvorskoj aveniji opazila sjajne kacige. Služinčad bi tada hitno unijela stolice u dvorište jer su oklopnici, prolazeći Ulicom Sainte-Hildegarde, ispunjali gotovo svu njezinu širinu tako da su konji u trku doticali kuće i preplavljivali nogostupe kao što neobuzdana bujica potapa tijesne obale.

– Sirota djeca – rekla bi Françoise tek što bi stigla do vrata, sva uplakana – sirota mladež koja će biti pokošena kao livada; srce me zaboli čim pomislim na to – nadodala bi stavljajući ruku na srce, gdje ju je pogodio taj udarac.

– Zar nije lijepo, gospodo Françoise, gledati ove mladiće kojima nije stalo do života? – napomenuo bi vrtlar ne bi li je bocnuo.

I uspio je u svom naumu:

– Da im nije stalo do života? Pa do čega bi im bilo stalo ako ne do života, tog jedinoga dara koji nam Bog nikad ne daje dva puta? Jao, Bože moj! Ipak je istina da im nije stalo. Gledala sam ih sedamdesete, u tim se prokletim ratovima zbilja više ne boje smrti; to su pravi pravcati luđaci; nisu tada vrijedni ni užeta da ih objese, to nisu više ljudi, nego lavovi. (Za Françoisu nije u usporedbi čovjeka s lavom – a tu je riječ izgovarala rastavljenu na slogove – bilo ničega laskavog.)

Ulica Sainte-Hildegarde zaokretala je preblizu da bismo ih mogli vidjeti kako dolaze izdaleka, ali su se u onom razmaku između kuća u Kolodvorskoj ulici vidjele sve nove i nove kacige kako jure i blistaju na suncu. Vrtlara je zanimalo ima li ih još mnogo, jer je od žege ožednio. Tad mu kći iznenada izjuri na ulicu kao iz opsjednute tvrđave, otrča do ugla ulice prkoseći smrti na svakom koraku, i vrati se s bocom slatkog napitka i s viješću da ih još najmanje tisuću nadolazi od Thiberzyja i Méséglisea. Dotle su se Françoise i vrtlar bili pomirili i zapodjeli raspru o tome kako se treba ponašati ako izbije rat.

– Znate šta, Françoise – govorio je vrtlar – bolja je revolucija nego rat, jer kad ona izbije, u njoj sudjeluju samo oni koji žele.

– Ah, da! To još mogu razumjeti, onda je veća sloboda.

Vrtlar je držao da se nakon objave rata prekida sav željeznički promet.

– Dašta, da se ne bi bježalo! – reče Françoise.

A vrtlar će na to:

– Eh, što su pokvareni! – jer nije mogao dopustiti da je rat išta drugo nego podvala kojom Država vara narod, i da nema ni jednog jedinog čovjeka koji ne bi umakao, samo kad bi mogao.

Ali Françoise se žurila da se vrati do tetke, ja sam se vraćao svojoj knjizi, služinčad je opet posjedala pred vrata i gledala kako se sliježe prašina i uzbuđenje što su ga izazvali vojnici. Još se dugo, pošto se već sve smirilo, neuobičajena plima šetača crnjela po ulicama Combraya. Pred svim su kućama, čak i onima gdje to nije bio običaj, služinčad, pa i gospodari, sjedeći i promatrajući što se zbiva, tvorili na svojim pragovima hirovite i tamne porube, nalik na obrub od algi i školjaka što ga val plime ostavlja na morskoj obali kad se povuče.

Osim u te dane, obično sam mogao nesmetano čitati. Ali prekid zbog jednog Swannova posjeta i komentar o knjizi jednog meni dotad posve nepoznatog pisca, knjizi koju sam upravo čitao, Bergottea, imali su za posljedicu da dugo nakon toga nisam onu ženu iz svojih snova više vidio pred zidom okićenim dugim grozdovima ljubičasta cvijeća, nego negdje posve drugdje, ispred portala gotičke katedrale.

Prvi put sam čuo za Bergottea od jednog svoga starijeg druga kojem sam se silno divio, a zvao se Bloch. Kad je čuo kako se divim *Listopadskoj noći*, prasnuo je u grohotan smijeh, baš kao da je zatrubio, i rekao mi:

– Okani se tog svog prilično nedostojnog obožavanja gospara Musseta. To ti je prilično mračan tip i pravi divljak. Moram, uostalom, priznati da su on i onaj čovac Racine za sveg svog života sročili po jedan dobro rimovan stih, koji svaki za sebe ima onu osobinu koju ja inače smatram najvećom vrijednošću, a to je da ne znači ama baš ništa. To su ti: »Bijela Oloossone i bijela Camyre« i »Kći Minosa i Pasifaje«. Na njih me upozorio, braneći tu dvojicu ništarija, u jednom svom članku, moj dragi učitelj Leconte, ugodnik besmrtnih bogova. Usput budi rečeno, evo ti knjige koju trenutno nemam kad čitati, a koju je, čini mi se, pohvalio taj vrli dobrijan. Kažu da on tog pisca, gospara Bergottea, smatra neobično suptilnim tipom; i premda ponekad pokazuje malo teško shvatljivu blagost, za mene je njegovo mišljenje glas delfijskog proročišta. Pročitaj zato tu lirsku prozu, pa ako je veliki sakupljač stihova koji je napisao *Bhagavata* i *Magnusova hrta* rekao istinu, onda ćeš ti, Apolona mi, dragi meštre, uživati u nektarskim slastima olimpijaca. – Sarkastičnim me tonom bio zamolio da ga nazivam »dragi meštre« kao što on mene naziva. Zapravo nam je ta igra obojici godila jer nismo bili još daleko odmakli od onih godina kad čovjek vjeruje da stvara sve ono što imenuje.

Na žalost, nisam imao prilike da u razgovoru s Blochom zatražim objašnjenje koje bi stišalo nemir što ga je izazvao u meni tvrdnjom da su lijepi stihovi (a ja sam od njih tražio ništa manje nego otkrivanje istine) utoliko ljepši što manje znače. Bloch naime nije nikad više pozvan u našu kuću, iako je u prvi mah bio lijepo primljen. Djed je doduše tvrdio da se svaki put kad se ja sprijateljim s kojim svojim školskim drugom i dovedem ga kući, pokaže da je to Židov. On u načelu nije imao ništa protiv toga – pa i njegov je prijatelj Swann bio židovskog porijekla – ali mu se činilo da obično ne odaberem one najbolje. Zato bi on, kad bih doveo kući nekog novopečenog prijatelja, redovito zapjevušio *O Bože naših otaca* iz *Židovke* ili *Izraele*, *raskini lance*, pjevajući naravno samo melodiju (ti

la lam talam, talim), ali sam se ja pribojavao da je moj kolega poznaje i da će je dopuniti riječima.

Još prije nego što bi ih vidio, čim bi čuo prezime, u kojem vrlo često nije bilo ničega izrazito židovskog, on bi ne samo pogodio židovsko porijeklo onih mojih prijatelja koji su doista bili Židovi, nego čak i ono što je katkad bilo zazorno u njihovoj porodici.

– A kako se zove taj tvoj prijatelj koji nam večeras dolazi?

– Dumont, djede.

– Dumont! Eh, sumnjiv mi je.

Pa bi zapjevao:

Budite budni na straži, strijelci!

Bdijte bez počinka i buke!

Pošto nam je vješto postavio nekoliko određenih pitanja, uzviknuo bi: – Oprez! Oprez! – ili, ako je nazočnog jadnika nenapadnim preslušavanjem već nagnao da i nehotice ispovjedi svoje porijeklo, tad bi se, da nam pokaže da više nimalo ne dvoji, zadovoljio da nas promatra pjevušeći jedva čujno:

Što, tog plašljivog Izraelićanina

korake upućujete ovamo?

ili:

Polja očinska, Hebrone, dolino mila.

ili pak:

Da, ja sam pripadnik naroda izabranog.

Te djedove sitne mušice nisu u sebi krile nikakve zlonamjerne osjećaje spram mojih drugova. Nego, Bloch se zamjerio mojim

roditeljima iz posve drugih razloga. Najprije je oca rasrdio svojim odgovorom kad ga je, videći ga sva mokra, radoznalo upitao:

– Ma kakvo je to vrijeme, gospodine Bloch? Zar pada kiša? Ovo zbilja ne razumijem, barometar je pokazivao da će biti lijepo.

A dobio je od njega tek ovaj odgovor:

– Ne mogu vam, gospodine, ništa reći o tome da li pada kiša. Ja vam apsolutno živim izvan svih fizikalnih okolnosti tako da mi se osjetila uopće ne trude registrirati ih.

– Ama, nesretni sinko, pa taj je tvoj prijatelj čisti idiot – reče mi otac pošto je Bloch otišao. – Kako? Ne zna čak reći ni kakvo je vrijeme vani? A to je uvijek najzanimljivije od svega! Baš je prava budala.

Osim toga, Bloch se nije svidio ni baki, jer je poslije ručka, kad je ona rekla da se ne osjeća baš dobro, prigušio jecaje i obrisao suze.

– Kako možeš tvrditi da je to bilo iskreno – reče mi ona – kad me uopće ne poznaje? Ili da nije možda zbilja lud?

Najposlije, sve je odreda oneraspoložio zato što je sat i pol zakasnio na ručak i došao nam sav blatan, a umjesto da se ispriča, rekao:

– Ja nikad ne dopuštam da na mene utječu atmosferski poremećaji ni konvencionalna podjela vremena. Najradije bih uveo u uporabu pušenje opijuma i malajskog bodeža, a ne priznajem ona dva kudikamo pogubnija i, uostalom, posve malograđanska instrumenta, sat i kišobran.

Ipak bi on rado ponovo došao u Combray. Međutim, nipošto nije bio prijatelj kakva su mi roditelji željeli; na kraju su povjerovali da suze koje je prolio zbog bakine indispozicije nisu bile hinjene, ali su znali instinktivno ili iz iskustva da porivi naše osjećajnosti ne utječu mnogo na slijed postupaka i vladanja u životu, i da poštivanje moralnih obveza, privrženost prijateljima, vršenje svoje dužnosti ili održavanje dijete imaju pouzdaniji temelj u slijepim navikama nego u trenutačnim, vatrenim i jalovim zanosima. Oni bi bili više voljeli da sam umjesto Blocha imao drugova koji mi ne bi pružali više nego što je uobičajeno po pravilima građanskog morala, koji mi ne bi neočekivano poslali košaricu voća zato što su se toga dana raznježili misleći na mene, koji ne bi bili kadri poremetiti meni u prilog

pravednu ravnotežu prijateljskih dužnosti i zahtjeva iz običnog poriva mašte ili osjećajnosti, kao što iz istih razloga ne bi tu ravnotežu poremetili ni na moju štetu. Osobe kao što je bila moja stara tetka čak i naše pogreške teško da će odvratiti od njihove dužnosti prema nama: ona je već godine i godine bila zavađena s jednom svojom nećakinjom i do kraja života nije razgovarala s njom, ali nije stoga izmijenila svoju oporuku kojom joj je ostavila sav svoj imutak zato što joj je ona bila najbliži rod, i zato što je takav »red«.

Ali kako sam ja volio Blocha, roditelji mi nisu htjeli pokvariti veselje. Nerješivi problemi koji su se postavili preda me u vezi s ljepotom koja ništa ne znači u stihovima o Minosu i Pasifaji, više su me zamarali i mučili nego što bi mi mogli nauditi novi razgovori s njim, iako je majka držala da su štetni. Stoga bi ga bili ponovo pozvali u Combray da me nije one večeri, pošto me poučio – a ta je novost poslije znatno utjecala na moj život i učinila ga najprije sretnijim, a poslije još nesretnijim – da sve žene misle samo na ljubav i da nema nijedne koje se otpor ne bi mogao skršiti, isto tako uvjeravao da je doznao iz sasvim pouzdanih izvora da je moja stara tetka imala burnu mladost i da ju je netko javno uzdržavao. Budući da nisam mogao odoljeti da te njegove riječi ne ponovim pred roditeljima, sljedeći put kad se pojavio, nisu ga htjeli primiti, a kad sam ga nakon toga sreo na ulici, držao se neobično hladno prema meni.

Ali što se tiče Bergottea, imao je pravo.

Prvih mi se dana još nije bilo otkrilo ono što sam poslije u njega silno zavolio, kao što i neku melodiju za kojom ćemo ludovati u prvi mah ne razaznajemo od drugih. Nisam se mogao odvojiti od njegova romana, ali sam mislio da me zanima samo sadržaj, kao što i u prvim trenucima ljubavi čovjek svakog dana odlazi u neko društvo, na neku zabavu, da opet vidi i nađe neku ženu, a misli da ga privlače samo čari tih domjenaka. Zatim sam zapazio kako se rado služi nekim rijetkim, gotovo zastarjelim izrazima u određenim trenucima kad bi mu se stil uzdigao od neke skrivene plime harmonije, nekog unutarnjeg preludija; u tim bi trenucima počeo govoriti o »uzaludnoj sanji života«, o »neiscrpnoj bujici lijepih privida«, o »jalovim i divnim mukama razumijevanja i ljubavi«, o »dirljivim likovima kojima su

oplemenjena dična i ljupka pročelja katedrala«, i iskazivao bi meni posve nepoznatu filozofiju s pomoću čudesnih slika, za koje bi se reklo da su upravo one pobudile tu svirku harfi što se izvija, i koje su uz njihovu pratnju dočaravale nešto uzvišeno. Jedno od takvih mjesta kod Bergottea, čini mi se treće ili četvrto koje sam izdvojio iz cjeline, pobudilo je u meni radost s kojom se nije mogla usporediti radost što me obuzela kad sam otkrio prvo mjesto, radost koju sam osjećao u nekom dubljem, jedinstvenijem i prostranijem predjelu svoga bića, gdje mi se činilo da su uklonjene sve zapreke i ograde. Stoga, prepoznajući tada onu sklonost rijetkim izrazima, onaj isti glazbeni izljev, onu istu idealističku filozofiju u kojima sam već uživao u drugim prigodama a da nisam bio ni svjestan toga, nisam više imao dojam da je preda mnom osebujan dio određene Bergotteove knjige koji u površinu mog duha upisuje posve linearan lik, nego sam ga doživljavao više kao neki »idealni dio« Bergottea, koji je zajednički svim njegovim knjigama i kojem su svi analogni ulomci, što su se stopili s njim, davali svojevrsnu gustoću i obujam kojom mi se duh činio uveličan.

Nisam ja bio jedini obožavatelj Bergottea; on je bio najdraži pisac i jedne vrlo načitane gospođe, majčine prijateljice; najposlije, liječnik je u Boulhonu puštao pacijente da čekaju dok je on čitao njegovu najnoviju knjigu; upravo je iz njegove ordinacije i iz obližnjeg parka u Combrayu poteklo nekoliko prvih sjemenki one naklonosti prema Bergotteu, koja je tada bila još tako rijetka, a do danas se svojim idealnim i općepoznatim cvijećem proširila po cijelom svijetu, pa se može naći posvuda u Europi, Americi, sve do najmanjeg zaselka. Ono što je majčina prijateljica, a čini mi se i liječnik u Boulbonu, najviše voljela u Bergotteovim knjigama slagalo se i s mojim ukusom: najvoljeli smo onu melodioznu plimu, one starinske izraze, i neke druge, sasvim jednostavne i poznate izraze, samo što su na mjestu na kojem ih je iznosio na vidjelo otkrivali poseban prizvuk koji im je on pridavao; voljeli smo, napokon, onu neku nenadanost, onaj grubi naglasak u tužnim pasažima. Nedvojbeno je i on sam slutio da se tu kriju njegove glavne čari. Jer u knjigama koje je nakon toga objavio, kad bi naišao na kakvu veliku istinu ili na ime koje slavne katedrale, prekinuo bi pripovijedanje i u svojevrsnu zazivanju,

obraćanju ili dugoj molitvi, davao maha tim izljevima koji su u prvim djelima bili još uključeni u njegovu prozu i mogli se zapaziti samo kao mreškanje površine, ostajući možda mnogo blaži, mnogo skladniji dok su bili još tako prikriveni te se nije moglo točno odrediti gdje se rađa a gdje zamire njihovo romonjenje. Ti pasaži u kojima je on sam uživao bili su i nama najdraži. Ja sam ih znao napamet. Bio sam razočaran kad bi nastavio pripovijedanje. Kad god bi govorio o nečemu čega mi je ljepota bila dotad skrivena, o boricima, o tuči, o crkvi i Notre-Dame u Parizu, o *Ataliji* ili *Fedri*, njihova bi ljepota blijesnula preda mnom kao eksplozija. Stoga sam osjećao koliko ima dijelova svemira koje moj slabašni dar zapažanja ne bi bio uopće otkrio da mi ih on nije približio, pa sam poželio doznati njegovo mišljenje, njegovu metaforu o svim stvarima, napose o onima koje sam vidio i sam, a među njima ponajviše o starim francuskim spomenicima i nekim primorskim krajolicima, jer ih je tako često spominjao u svojim knjigama da je bilo jasno da ih smatra znakovitim i lijepim. Na žalost, gotovo mi ni o jednoj stvari nije bilo poznato njegovo osobno mišljenje. Nisam sumnjao da se ono iz temelja razlikuje od mojega zato što je potjecalo iz nekog neznanog svijeta do kojeg sam se nastojao vinuti: uvjeren da bi se tom savršenom umu moje misli činile pukim budalaštinama, od svog sam uma napravio potpunu tabulu rasu tako da sam, kad bih u nekoj njegovoj knjizi slučajno naišao na misao kojom sam se već i sam bavio, osjetio tako silnu sreću kao da mi je neki bog iznova vratio tu misao i proglasio je opravdanom i lijepom. Događalo se da je na nekoj njegovoj stranici bila riječ o istim stvarima o kojima sam često obnoć, kad nisam mogao spavati, pisao baki i majci, tako te mi se činilo da je takva Bergotteova stranica zbirka epigrafa koje bih mogao stavljati na čelo svih svojih pisama. Čak i poslije, kad sam i sam počeo pisati knjigu i kad nisam bio zadovoljan nekim svojim rečenicama, te nisam mogao dalje pisati, našao bih kod Bergottea rečenice jednake onima koje su mi nedostajale. Ali u njima sam mogao uživati samo onda kad bih ih čitao u njegovim djelima; kad bih ih ja sam sročio, zaokupljen brigom da točno izraze ono što sam mislio, bojao sam se da ne »budem sličan« i imao sam dovoljno vremena da se upitam je li ono što pišem doista lijepo. A zapravo

sam uistinu volio samo tu vrstu rečenica, tu vrstu ideja. Moji su nemirni i nezadovoljni napori bili sami po sebi znak ljubavi, ljubavi bez radosti ali duboke. Stoga, kad bih iznenada takve rečenice otkrio u tuđem djelu, to jest u okolnostima kad više nisam morao misliti na obzire, na strogost, kad nisam imao razloga da se mučim, s užitkom sam se prepuštao svom ukusu, kao kuhar koji napokon ne mora kuhati ručak, nego ima vremena biti gurman. Jednog sam dana u jednoj Bergotteovoj knjizi, gdje govori o nekoj staroj služavci, naišao na šalu koja je zbog autorova veličajnog i svečanog jezika zvučala još ironičnije, ali koja je bila posve jednaka šali koju sam ja bio izvalio pred bakom govoreći o Françoisi; drugi put sam pak vidio kako se ne libi da u jedno od svojih djela, u kojima se zrcalila istina, ubaci napomenu analognu napomeni koju sam ja imao priliku izreći na račun našeg prijatelja gospodina Legrandina (a te su obje napomene, o Françoisi i gospodinu Legrandinu, bile svakako takve da bih ih se odlučno odrekao radi Bergottea, uvjeren da bi ih on smatrao nezanimljivim), pa mi se odjednom učinilo da moj skromni život i carstvo istine nisu ipak tako nepremostivo odvojeni jedno od drugoga kao što sam mislio, da se, štoviše, u nekim točkama i podudaraju, te sam od radosti i samopouzdanja zaplakao nad Bergotteovim stranicama, kao u naručju ponovo pronađena oca.

Sudeći po njegovim knjigama, zamišljao sam Bergottea kao nemoćna i razočarana starca koji je izgubio svoju djecu i koji se nikad nakon toga nije utješio. Stoga sam njegovu prozu čitao pjevajući je u sebi možda više *dolce*, više *lento*1 nego što ju je on sam napisao, pa mi se i najobičnija rečenica obraćala nekom raznježenom intonacijom. Najviše sam od svega volio njegovu filozofiju, njoj sam se zauvijek predao. Zbog nje sam jedva čekao da stupim u godine kak ću poći u srednju školu, u razred zvan Filozofija. Ali sam priželjkivao da ondje živim isključivo po Bergotteovim mislima, a da mi je tko rekao da metafizičari koje ću tada zavoljeti ni po čemu ne sliče njemu, zapao bih bio u očaj kao ljubavnik koji želi voljeti dovijeka istu ženu, kad mu govore o drugim ljubavnicama koje će poslije imati.

Jedne me nedjelje, dok sam u vrtu čitao, omeo Swann došavši u posjet mojim roditeljima.

– Može li se vidjeti što čitate? Gle, Bergottea? Tko vas je upozorio na njega?

Odgovorih mu da je to bio Bloch.

– Ah, da, to je onaj dečko kojeg sam jednom vidio ovdje kod vas, koji je tako nalik na Bellinijev portret Mehmeda II. Ali zbilja neobična sličnost, ima isto onako svedene obrve, isto onako izbočene lične jagodice. Kad bi nosio bradicu, bio bi to isti čovjek. U svakom slučaju, ima dobar ukus jer je Bergotte čaroban duh. – Videći po meni koliko se divim Bergotteu, Swann, koji nikad nije govorio o ljudima koje poznaje, iz dobrote učini iznimku i reče mi: – Ja ga dobro poznajem, ako bi vam bilo drago da vam na naslovnoj stranici vaše knjige napiše koju riječ, mogao bih ga zamoliti da to učini.

Nisam se usudio prihvatiti tu njegovu ponudu, ali sam mu postavio više pitanja o Bergotteu.

– Da li biste mi znali reći koji mu se glumac najviše sviđa?

– Glumac, to ne znam. Ali znam da nijednog umjetnika ne smatra ravnim Bermi do koje najviše drži. Jeste li je već gledali?

– Nisam, gospodine, roditelji mi još ne dopuštaju da idem u kazalište.

– Šteta. Morali biste ih zamoliti da vas puste. Berma u *Feri*, u *Cidu*, tamo je ona, ako baš hoćete, samo glumica, ali, znate, ja vam baš ne vjerujem u *hijerarhiju* u umjetnosti. (Zapazio sam bio i često se čudio slušajući ga kako razgovara s bakinim sestrama da uvijek, kad bi upotrijebio neki izraz kojim se činilo da izražava sud o nekom ozbiljnom pitanju, nastoji izdvojiti ga nekom posebnom, mehaničkom i ironičnom intonacijom, kao da ga stavlja u navodnike, reklo bi se da ga ne želi uzeti na svoju dušu, pa bi rekao: »*hijerarhiju*, znate, kao što govore neki smiješni ljudi«. Ali ako je to bilo smiješno, zašto je onda rabio taj izraz »hijerarhija«?). Čas zatim nadoda: – To će vam dočarati isto tako uzvišenu viziju kao i bilo koje remekdjelo, kao ne znam što... kao – tu se nasmija – kao kraljice u Chartresu! – Sve do tada mi se njegovo zaziranje da ozbiljno izrazi svoj sud činilo kao nešto što je zacijelo vrlo otmjeno i pariški i što se protivi provincijalnom dogmatizmu bakinih sestara; slutio sam i da je to jedan od oblika duhovitosti u sredini u kojoj Swann živi, gdje, zbog reakcije na lirizam prethodnih pokoljenja, cijene opet preko svake

mjere sitne, točne podatke, što se prije smatralo vulgarnim, a osuđuju »fraze«. Ali sad mi se učinilo da u tom Swannovu stavu prema stvarima ima nečeg zazornog. Reklo bi se da se ne usuđuje imati svoje mišljenje i da je zadovoljan tek onda kad može pedantno iznijeti same činjenice. A nije zapažao da je i to neko očitovanje svoga mišljenja kad drži da je važno navođenje tih točnih pojedinosti. Tad sam se prisjetio one večere kad sam bio onako žalostan što mama nije htjela doći u moju sobu, i kad je rekao da balovi kod princeze de Léon nisu ni najmanje važni. A ipak je on upravo na tu vrstu užitaka protratio sav svoj život. Sve mi se to činilo protuslovnim. Za koji se to drugi život čuvao da napokon ozbiljno iznese svoje mišljenje o pojedinim stvarima, da iskaže svoj sud koji neće morati stavljati u navodnike i da se više ne bavi takvim stvarima o kojima zajedljivo i uljudno istodobno javno govori da su smiješne? Isto sam tako zapazio u načinu na koji govori o Bergotteu i nešto što, naprotiv, nije bilo njegovo osobno svojstvo, nego je u to vrijeme bilo zajedničko svim obožavateljima toga pisca, i onoj majčinoj prijateljici i liječniku iz Boulbona. Svi su oni, kao i Swann, govorili o Begotteu: »To je čaroban duh, tako osebujan, govori na svoj osobni način, pomalo izvještaćeno ali vrlo ugodno. Ne treba uopće vidjeti njegovo ime, odmah se vidi da je to njegovo djelo.« Ali nitko nije išao tako daleko da kaže: »To je velik pisac, neobično nadaren.« Nisu čak govorili ni da je nadaren. Nisu govorili zato što nisu znali. Svima nama treba podosta vremena da u osebujnoj fizionomiji nekog novog pisca raspoznamo onaj model koji u našem muzeju općih pojmova nosi ime »velik talent«. Upravo zato što je to nova fizionomija, držimo da nije posve slična onome što nazivamo talentom. Radije govorimo o originalnosti, šarmu, tankoćutnosti, snazi; a onda jednog dana spoznamo da je upravo sve to skupa talent.

– Govori li Bergotte gdjegod u svojim djelima o Bermi? – priupitah gospodina Swanna.

– Mislim da govori u knjižici o Racineu, ali bit će da je ona već davno rasprodana. Ipak, možda je izašlo novo izdanje? Raspitat ću se. Uostalom, mogu pitati Bergottea što god želite, on svakog tjedna

večera kod mene. Dobar je prijatelj moje kćeri. Zajedno obilaze stare gradove, katedrale, dvorce.

Kako nisam imao pojma o društvenoj hijerarhiji, to što se nismo mogli (po očevu mišljenju) viđati s gospođom i gospođicom Swann postiglo je zapravo obratan učinak. Zamišljajući da je između njih i nas velik jaz, oni su još samo više porasli u mojim očima. Žalio sam što i majka ne boji kosu i ne rumeni usta, kao što sam od naše susjede gospođe Sazerat čuo da čini gospođa Swann, ne zato da se svidi mužu nego gospodinu de Charlusu. Mislio sam da nas ona zacijelo prezire, što me najviše mučilo zbog gospođice Swann, o kojoj su mi rekli da je tako lijepa djevojčica da sam o njoj često snatrio zamišljajući uvijek isto, proizvoljno izmišljeno i dražesno lice. A kad sam tog dana doznao da je gospođica Swann biće tako rijetkih sposobnosti da se kupa u tako posebnim povlasticama, kao da je u svom prirodnom elementu, da joj kad upita roditelje dolazi li tko na večeru, odgovaraju onim slogovima punim svjetlosti, prezimenom onog zlatnog uzvanika koji je za nju tek stari obiteljski prijatelj: Bergotte; da se za nju prisni razgovor za stolom, to jest ono što je za me bila konverzacija moje stare tetke, sastoji od Bergotteovih riječi o svim onim pitanjima koje nije mogao dotaknuti u svojim knjigama, a o kojima sam želio čuti njegovo proročko mišljenje; i napokon, da on stupa uz nju kad ona obilazi stare gradove, nepoznat a slavan, kao bogovi kad siđu među smrtnike; tad sam osjetio koliko je neprocjenjiva vrijednost takvih stvorova kao što je gospođica Swann, i koliko bih joj se ja činio neotesan i neuk. Toliko sam živo osjetio slast i nemogućnost prijateljevanja s njom da su me istodobno obuzeli i čežnja i očaj. Kad sam sad mislio na nju, najčešće sam je vidio pred portalom neke katedrale kako mi tumači značenje kipova i kako me sa smiješkom, koji povoljno govori o meni, predstavlja kao svoga prijatelja Bergotteu. I uvijek su čari svih misli koje su u meni budile katedrale, draži brežuljaka u Ile-de-Franceu i ravnica u Normandiji, upućivale odbljeske na sliku koju sam u sebi stvorio o gospođici Swann: bijaše to biće u koje sam bio spreman zaljubiti se. Ako vjerujemo da neko biće sudjeluje u nekom neznanom životu u koji ćemo prodrijeti zahvaljujući njegovoj ljubavi, ostvaren je glavni uvjet da se ljubav rodi, uvjet do kojeg je ljubavi najviše stalo, a za

sve drugo lako će se već nagoditi. Čak i one žene koje tvrde da sude o muškarcima samo po njihovim tjelesnim osobinama, vide u tim osobinama izraz nekog posebnog života. Zato i vole vojnike i vatrogasce; zbog odore ne mare toliko za lice; misle da pod vojničkim oklopom vole drukčije srce, pustolovno i blago; te stoga neki mladi vladar, prestolonasljednik, ne treba za najlaskavija osvajanja u stranim zemljama koje je posjetio imati lijep profil, koji je možda prijeko potreban neovlaštenom posredniku na burzi.

Dok sam ja u vrtu čitao – što je, po mišljenju stare tetke, bilo dopušteno samo nedjeljom jer je to dan kad je zabranjeno baviti se bilo kakvim ozbiljnim poslom, pa ni ona nije šila (kad bi me radnim danom vidjela da čitam, rekla bi mi: »Kako to da se još zabavljaš čitanjem a nije nedjelja,« pridajući riječi »zabavljaš« značenje djetinjarije i dangube) – tetka Léonie je ćaskala s Françoisom čekajući čas da dođe Eulalie. Obavijestila je Françoisu da je maloprije vidjela gospođu Goupil kako prolazi ulicom »bez kišobrana, u svilenoj haljini koju je dala sašiti u Chateaudunu. Ako bude morala ići još nekud prije večernje, mogla bi i pokisnuti u njoj.«

– Možda, možda (što je značilo »možda i ne«) – odgovori joj Françoise ne želeći odbaciti svaku mogućnost povoljnijeg ishoda.

– Gle – reče tetka udarajući se šakom po čelu – sad sam se sjetila da uopće nisam doznala je li stigla u crkvu prije podizanja. Ne smijem zaboraviti pitati Eulaliju... Françoise, pogledajte samo onaj tmasti oblak iza zvonika i ono slabo sunce na škriljevcu, sigurno je da će danas biti kiše. Ne može ipak ostati ovako, bilo je prevruće. Što prije, to bolje, jer dok god ne izbije oluja, meni neće kisela voda sići – nadoda tetka, u čijoj je glavi želja da što prije probavi kiselu vodu bila kudikamo jača od bojazni da gospođa Goupil ne upropasti haljinu.

– Možda, možda.

– A kad na trgu pada kiša, nigdje nemate dobrog zaklona. Što, već je tri sata? – uzvikne odjednom tetka i problijedje. – Pa to znači da je večernja već počela, a ja sam zaboravila na pepsin! Sad mi je jasno zašto mi kisela voda još leži na želucu.

Zatim se brže-bolje lati misala u uvezu od ljubičasta baršuna opšivena zlatom, iz kojeg joj, onako užurbanoj, poispadaše svete

sličice obrubljene izrezuckanim požutjelim papirom, kojima je obilježavala stranice s blagdanima, pa je gutajući kapljice počela brže-bolje čitati svete tekstove, koje nije sasvim dobro razumjela zato što nije bila načisto hoće li pepsin, kad ga je uzela toliko dugo poslije kisele vode, biti još kadar da sustigne vodu i pomogne joj sići.

– Tri sata! Nevjerojatno kako vrijeme leti!

Najednom nešto tiho kucne po oknu, kao da ga je tko ovlaš dotaknuo, a zatim uslijedi obilato, lagano padanje kao da je tko s gornjeg prozora prosuo zrnca pijeska, a onda se pljuštanje proširi i uravnoteži, zadobi ritam i pretvori se u lijevanje, zvučno, muzikalno, bezbrojno, opće: padala je kiša.

– Eto vidite, Françoise, šta sam vam rekla? Kako lijeva!

Ali čini mi se da sam čula zvonce s vrtnih vrata, dajte pogledajte tko bi to mogao biti po ovakvu vremenu.

Françoise se vrati i izvijesti:

– Bila je to gospođa Amédée (moja baka), rekla je da će se prošetati malo po vrtu.

– Tome se nimalo ne čudim – reče tetka dižući pogled put neba. – Uvijek sam ja govorila da je ona na svoju ruku. Ipak, više volim da je ona vani, nego ja.

– Gospođa je Amédée uvijek drukčija od drugih – blago će Françoise zadržavajući svoje mišljenje za sebe, do onog trenutka kad ostane sama s poslugom, kad bude mogla reći da je moja baka malko »ćaknuta«.

– Evo, prošlo je i pozdravljenje! Eulalie neće više doći – uzdahne tetka. – Bit će da se prepala ovog vremena.

– Ali, gospođo Octave, još nije pet sati, tek je četiri i pol.

– Tek je četiri i pol? A ja sam već morala podići malo zastore da u sobu uđe ovaj jadni tračak svjetla. U četiri i pol! Osam dana prije Tijelova! Ah, sirota moja Françoise! Bit će da se dragi Bog ozbiljno ljuti na nas. A i svijet danas zbilja pretjeruje! Baš kao što je govorio moj jadni Octave, ljudi su sasvim zaboravili na Boga pa im se on osvećuje.

Tetkine obraze obli živahno rumenilo, došla je Eulalie. Na žalost, tek što ju je uvela, Françoise se vrati sa smiješkom na licu, kojem je svrha bila da i sama uskladi svoje ponašanje s radošću koju će

njezine riječi jamačno pobuditi u tetke, pa je izvijesti izgovarajući svaki slog za se, da pokaže kako se doduše služi neupravnim govorom ali da kao dobra služavka ponavlja riječi kojima se izvolio poslužiti sam gost:

– Gospodinu bi župniku bilo drago i milo kad bi ga gospođa Octave, ako se ne odmara, mogla primiti. Gospodin župnik ne bi htio smetati. Gospodin je župnik dolje, rekla sam mu neka izvoli u salon.

Zapravo se tetka nije toliko radovala župnikovim posjetima koliko je Françoise mislila da se raduje, pa slavodobitni izraz kojim je smatrala da mora okititi lice svaki put kad bi ga najavljivala nije bio posve u skladu s bolesničinim osjećajima. Župnik je bio krasan čovjek, s kojim žalim što nisam više razgovarao, jer iako se uopće nije razumio u umjetnost, dobro je poznavao etimologiju, a imao je naviku da uglednim gostima daje obavijesti o crkvi (kanio je čak i knjigu napisati o combrayskoj župi), pa je tetku zamarao beskrajnim tumačenjima, koja su, uostalom, bila uvijek jedna te ista. Ali kad bi se slučilo da dođe baš u isto vrijeme kad i Eulalie, tetki je njegov posjet bio očito neugodan. Draže bi joj bilo da se naužije Eulalijina društva i da ih ne mora primiti oboje u isti mah. Ipak se nije usuđivala da ne primi župnika, pa je samo dala znak Eulaliji da ne ode kad on bude odlazio, da ostane još kod nje neko vrijeme.

– Gospodine župniče, šta to čujem, da je neki slikar postavio štafelaj u vašoj crkvi i da kopira jedan vitraj? Mogu vam reći da sam, evo, doživjela ove visoke godine a da nikad nisam čula za tako nešto! Što će još svijet danas htjeti? Ima li išta ružnije od toga u crkvi?

– Ja ne bih išao tako daleko da kažem da je to baš nešto najružnije, jer iako u Saint-Hilareu ima dijelova koje vrijedi razgledati, ima ih i takvih u toj maloj ubogoj bazilici koji su vrlo stari, jer ona jedina u cijeloj dijecezi nije čak ni restaurirana! Bože moj, portal je prljav i star, ali je nedvojbeno veličanstven; to isto vrijedi i za Esterine tapiserije za koje ja osobno ne bih dao ni dva sua, ali ih stručnjaci stavljaju uz bok tapiserijama u Sensu. Moram priznati, uostalom, da uz neke pomalo realističke detalje ima i nekih drugih koji svjedoče o izvanrednom daru zapažanja. Ali neka mi nitko ništa ne govori o vitrajima! Kakvog uopće ima smisla ostaviti prozore koji

gotovo da i ne propuštaju svjetlo i koji, štoviše, zavaravaju pogled svojim odbljescima u bojama koje ne bih znao odrediti kakve su, u crkvi u kojoj nisu dvije ploče na istoj razini, a ne smijem ih zamijeniti tobože zato što su to grobnice combrayskih opata i gospode de Guermantesa, nekadašnjih grofova Brabantskih? To su vam izravni preci današnjeg vojvode de Guermantesa i mlade vojvotkinje koja se udala za svoga bratića. (Baka je, nastojeći da se ne zanima za pojedine osobe, na kraju počela brkati sva imena, pa je, kad god bi se spomenulo ime vojvotkinje de Guermantes, tvrdila da je ona zacijelo u rodu s gospođom de Villeparisis. Tad bi svi prasnuli u smijeh, a ona bi se pokušavala braniti pozivajući se na osmrtnicu u kojoj je to bilo navedeno: – Čini mi se da su se tamo spominjali i de Guermantesovi. – U ovoj sam prigodi iznimno bio s drugima protiv nje, jer nisam mogao dopustiti da bi moglo biti neke veze između njezine prijateljice iz internata i potomkinje Genoveve Brabantske.) Roussainville je, vidite, danas tek obična seoska župa, iako je to mjesto nekoć, u davnini, cvalo zahvaljujući trgovanju pustenim šeširima i urama njihalicama. (Nisam siguran u porijeklo imena Roussainville. Rado bih vjerovao da je ime prvobitno glasilo Rouville, *Radulfi Villa*, kao što se Châteauroux zvao *Castrum Radulfi*, ali o tome ću vam nešto više reći jednom drugom zgodom.) E pa, tamošnja crkva ima divne vitraje, gotovo su svi odreda moderni, a za onaj veličanstveni *Ulazak Luja-Filipa u Combray*, koji bi bolje pristajao samom Combrayu, kažu da je ravan znamenitim vitrajima u Chartresu. Upravo sam jučer sreo brata doktora Percepieda koji je amater u tim stvarima i koji tvrdi da je to vrlo lijep rad. Ali, kao što sam rekao i tom slikaru, koji je uostalom vrlo pristojan čovjek i po svoj prilici pravi majstor kista, pitao sam ga što ste našli tako izvanredno na tom vitraju, koji je, osim toga, još i nešto tamniji od ostalih.

– Sigurna sam – opet će tetka mekim glasom osjećajući da će se uskoro zamoriti – kad biste zamolili Monsinjora, da bi vam on odobrio da postavite novi vitraj.

– Učinit ću tako, gospođo Octave – odgovori joj župnik.

– Ali upravo je Monsinjor taj nesretni vitraj objesio na veliko zvono dokazujući da je na njemu prikazan Gilbert Opaki, predak de

Guermantesa, izravni potomak Genoveve Brabantske, koja je bila rođena de Guermantes, u trenutku kad od svetog Hilairea dobiva oprost.

– Ali ja nisam vidjela tamo svetog Hilairea?

– Kako da ne, zar niste u kutu vitraja nikad zapazili jednu gospođu u žutoj haljini? E pa, to vam je sveti Hilaire, koga, kao što znate, u nekim krajevima zovu sveti Illiers, ili sveti Hélier, a u Juri čak i sveti Ylie. Uostalom, ti iskvareni oblici prvobitnog imena *sanctus Hilarius* nisu najneobičniji među svim mnogobrojnim oblicima imena blaženih. Znate li, dobra moja Eulalie, što je vaša zaštitnica *sancta Eulalia* postala u Burgundiji? Jednostavno *sveti Eloi*: pretvorila se u sveca. Što kažete, Eulalie, da vas poslije smrti pretvore u muškarca?

– Gospon se župnik uvijek zna našaliti.

– A Gilbert brat, Karlo Mucavi, bio je pobožan princ, ali je rano ostao bez oca, Pipina Ludog, koji je umro od duševne bolesti, pa je vladao sa svom uznositošću svojstvenoj mladim godinama kojima nedostaje stege; čim mu se ne bi svidjelo lice nekog pojedinca u nekom gradu, dao bi pobiti sve stanovnike toga grada. A Gilbert se htio osvetiti Karlu pa je spalio crkvu u Combrayu, onu prvobitnu, koju je Théodebert, kad je sa svojim dvoranima napustio ladanjsku kuću koju je imao tu u blizini, u Thiberzyju (*Theodorberciacus*), i krenuo u rat protiv Burgunđana, obećao sagraditi nad grobom svetog Hilairea ako mu taj svetac osigura pobjedu. Od nje je ostala samo kripta koju vam je Théodore zacijelo već pokazao, jer je Gilbert sve ostalo spalio. Poslije je u bici potukao nesretnog Karla, uz pomoć Vilima Osvajača1 (župnik je njegovo ime »Gijom« izgovarao »Gilom«), zbog čega mnogi Englezi dolaze i danas razgledati našu crkvu. Ali čini se da nije uspio zadobiti naklonost građana Combraya, jer su ovi jednom prilikom, kad je izlazio iz crkve, nasrnuli na njega i odsjekli mu glavu. Uostalom, Théodore vam može posuditi knjižicu u kojoj je sve to opisano.

Ali neprijeporno je da je na našoj crkvi najzanimljiviji veličanstveni pogled što puca sa zvonika. Dakako da vama koji niste baš najzdraviji ne bih savjetovao da se popnete uz devedeset i sedam stepenica, što je točno polovica broja stepenica slavne katedrale u Milanu. Čak se i krepka osoba ima od čega umoriti, pogotovo što se

mora penjati presavijena u pasu ako neće da razbije sebi glavu, a skutima da pokupi svu paučinu sa stuba. Bilo kako mu drago, morali biste se dobro obući – nadoda župnik a da nije ni primijetio ogorčenje što ga je u tetke izazvala pomisao da bi se ona mogla popeti na vrh zvonika – jer je gore na samom vrhu jak propuh! Neki ljudi, štoviše, tvrde da ih je tamo obuzeo smrtni strah. Pa ipak, nedjeljom uvijek dolaze neka društva čak i izdaleka da se dive ljepoti panorame, i odlaze oduševljeni onim što su vidjeli. Evo, u nedjelju će ih, ako ostane lijepo vrijeme, sigurno mnogo doći zato što je Tijelovo. Valja, uostalom priznati da je odande doista prekrasan vidik, s nekim posebnim, sasvim osebujnim pogledima na ravnicu. Kad je vedro, vidi se sve do Verneuila. Osobito čovjek može odozgo obuhvatiti jednim pogledom stvari koje se obično vide samo odvojene, svaka za se, kao recimo tok Vivonne i opkope Saint--Assise-lEs-Combraya koji su od rijeke odijeljeni redom visokih stabala, ili pak, na primjer, razne kanale u Jouy-le-Vicomteu (ime koje je došlo, kao što znate, od *Gaudiacus vice comits*). Kad god sam išao u Jouy-le-Vicomte, vidio sam samo jedan dio tih kanala, a onda, kad bih skrenuo u drugu ulicu, vidio bih drugi, ali nisam više vidio onaj prvi. Uzalud sam ih sastavljao u mislima, to mi ništa nije pomagalo. A sa zvonika Saint-Hilairea, to je već nešto sasvim drugo, vidite svu onu mrežu usred koje se nalazi to mjesto. Samo što se ne razabire voda, rekli biste da su to pukotine koje presijecaju grad na četvrti, pa je grad nalik na već razrezanu pletenicu, čiji se dijelovi još drže skupa. Da sve vidi kako treba, čovjek bi morao biti istodobno i na zvoniku Saint--Hilarea i u Jouy-le-Vicomteu.

Župnik je toliko izmorio tetku da je ona odmah nakon njegova odlaska morala otpustiti i Eulaliju.

– Evo vam, sirota moja Eulalie – rekla je slabašnim glasom vadeći novčić iz novčanika koji je držala nadohvat ruke – evo, da me ne zaboravite u svojim molitvama!

– Ah, nemojte, gospođo Octave, zbilja ne znam da li bih smjela primiti, pa vi bar dobro znate da ja ne dolazim radi toga! – reče Eulalie podjednako neodlučno i podjednako zbunjeno kao da je prvi put, i tobože nezadovoljno, što je uveseljavalo tetku ali joj nije bilo

nemilo, jer kad bi joj se učinilo da se Eulalie manje buni nego inače, tetka bi poslije rekla:

– Ne znam što je danas bilo Eulaliji; iako sam joj dala isto kao i obično, nekako joj nije bilo pravo.

– Ja mislim da se ona ipak nema na što potužiti – uzdahne Françoise koja je bila sklona mišljenju da je sve ono što tetka daje njoj samoj ili njezinoj djeci sitan novac, a novčiće koje svake nedjelje tutne Eulaliji u ruku, ali tako diskretno da Françoise nikad ne vidi koliko je toga, pravo blago ludo rasuto na puku nezahvalnicu. Nije se ona tako ponašala zato što bi ona novac koji je tetka davala Eulaliji željela za sebe. Ona je imala dovoljno koristi od onoga što je tetka posjedovala, i znala je da bogatstvo gospodarice istodobno u svačijim očima uzdiže i uljepšava njezinu služavku, te da je u Combrayu, Jouy-le-Vicomteu i drugim mjestima poštovana i slavna zbog tetkinih mnogobrojnih posjeda, zbog župnikovih čestih i dugih posjeta i zbog neobično velikog broja potrošenih boca kisele vode iz Vichyja. Bila je škrta samo u tetkinu korist; da je ona upravljala njezinim imutkom, što joj je bio san, materinski bi ga ljubomorno čuvala od štete koju bi joj mogli nanijeti drugi ljudi. Ipak, ne bi držala za neko veliko zlo da je tetka, za koju je znala da je nepopravljivo darežljiva, darivala samo bogataše. Možda je mislila da se bogataši, zato što njima tetkini darovi nisu potrebni, ne mogu osumnjičiti da je vole zbog darova. Uostalom, darovi tako imućnim ljudima kao što su bili gospođa Sazerat, gospodin Swann, gospodin Legrandin, gospođa Goupil, i druge osobe »istog ranga« kao što je bila tetka, koje su »spadale u isto društvo«, činili su joj se sastavnim dijelom navika u tom čudnom i sjajnom životu bogatih ljudi što odlaze u lov, priređuju balove, uzajamno se posjećuju, ljudi kojima se divila sa smiješkom na usnama. Ali to pravilo nije vrijedilo ako su korisnici tetkine darežljivosti bili oni koje je Françoise nazivala »ljudi kao ja, ljudi koji nisu ništa više od mene« i koje je ona najviše prezirala, osim ako je nisu oslovljavali »gospođo Françoise« i smatrali sebe »nižim od nje«. A kad je vidjela da tetka, unatoč njezinim savjetima, radi po svojoj glavi i baca novac – tako je bar Françoise mislila – u korist nedostojne čeljadi, počela je darove što ih je tetka davala njoj smatrati sasvim sitnim prema onim zamišljenim

svotama koje je dijelila Eulaliji šakom i kapom. U okolici Combraya nije bilo tako velika majura koji Eulalie nije mogla, po Françoisinu mišljenju, kupiti onim novcem koji su joj donosili ti posjeti. Istinabog, i Eulalie je na isti način procjenjivala Françoisino neizmjerno i skriveno bogatstvo. Stoga je Françoise nakon Eulalijina odlaska obično bez trunka dobrohotnosti proricala Eulaliji lošu sudbinu. Mrzila ju je, ali je se i bojala te je smatrala da pred njom treba »praviti lijepo lice«. Zbog toga se nakon njezina odlaska iskaljivala ne imajući je nikad otvoreno, nego izričući u obliku sibilinskih proročanstava sentencije općeg značenja, kao iz *Propovjednika*, ali njihova primjena nije mogla tetki ostati nepoznata. Pošto bi podigla rub zastora i provjerila je li Eulalie već zatvorila vrata za sobom, rekla bi: – Laskavci se znaju postaviti tako da ih pozivaju i daju im pare, ali strpljen-spašen! Sve će njih dragi Bog jednog dana kazniti! – Usput bi iskosa pogledala na tetku dodvorljivim pogledom, kao kad Joas, misleći samo na Ataliju, kaže:

Sreća opakih otječe poput bujice.

Ali kad bi se slučilo da istodobno dođe i župnik pa bi njegov beskonačni posjet posve iscrpio tetku, Françoise bi odmah za Eulalijom otišla iz sobe govoreći:

– Gospođo Octave, ostavljam vas da se, odmorite, izgledate mi jako umorni.

Tetka joj ne bi ništa odgovorila nego bi samo uzdahnula kao da joj je to posljednji uzdah u životu, sklopljenih očiju, poput mrtvaca. Ali čim bi Françoise sišla, ona bi četiri puta snažno zazvonila zvoncem, uspravila se u postelji i doviknula:

– Je li Eulalie već otišla? Zamislite, zaboravila sam je pitati je li gospođa Goupil stigla na misu prije podizanja! Trknite brže za njom!

Ali Françoise se vratila sama jer nije uspjela stići Eulaliju.

– Zbilja nezgodno – reče joj tetka vrteći glavom. – A to je bila jedina važna stvar koju sam je imala pitati.

Tako je prolazio uvijek isti život tetke Léonie, u blagoj jednoličnosti onoga što je ona nazivala tobože prezirno a duboko nježno svojim »bijednim tavorenjem«. Okružena općom pažnjom, ne samo u kući u kojoj su se svi, uvidjevši da su beskorisni savjeti da se ona strože drži higijene, malo-pomalo pomirili s tim da ne diraju u njezin način

života, nego pače i u mjestu, gdje bi radnik tri ulice dalje od nas, prije nego što će zabiti čavle u sanduke, pitao Françoisu da li tetka možda »ne otpočiva« – to je tavorenje te godine ipak jednom prilikom poremećeno. Kao što se skriven plod na voćki što je neopazice dozrio odjednom sam od sebe otkida, tako je jedne noći nadošao i porođaj naše kuhinjske pomoćnice. Ali kako su je mučili nesnosni bolovi a u Combrayu nije bilo primalje, Françoise je morala potražiti babicu u Thiberzyju. Tetka nije mogla otpočivati od jauka kuhinjske pomoćnice a Françoise se, iako nije daleko išla, tek kasno vratila, pa joj je ozbiljno nedostajala. Stoga mi majka prije podne reče: – Idi gore pogledati treba li tetka štogod! – Ušao sam u prvu sobu i kroz otvorena vrata ugledao tetku kako leži na boku i spava; čuo sam je i kako tiho hrče. Htio sam se neprimjetno vratiti, ali joj je štropot koji sam ipak proizveo valjda poremetio san, »promijenio mu brzinu«, kao što se kaže za automobile, jer se glazba hrkanja načas prekinula, a onda se nastavila u nižem tonu; napokon se probudila i napol okrenula glavu tako da sam joj vidio lice koje je bilo nekako prestravljeno; očito je bila usnila grozan san; iz položaja u kojem je ležala nije me mogla vidjeti, pa sam zastao ne znajući da li da joj se približim ili povučem; međutim, učinilo mi se da joj se vratio osjećaj za stvarnost i da je spoznala lažnost priviđenja kojih se prepala; smiješak radosti, pobožne zahvalnosti Bogu koji ne pušta da život bude tako okrutan kao snovi, ozari joj ovlaš lice, pa iz navike koju je stekla da potiho razgovara sa samom sobom kad je mislila da je sama, promrmlja: – Hvala budi Bogu! Nemamo drugih briga osim što se kuhinjska pomoćnica porađa. A evo, upravo sam sanjala da je moj siroti Octave uskrsnuo, pa hoće da me svakog dana vodi u šetnju! – I pruži ruku prema krunici na stoliću, ali je ponovo spopade drijemež i liši snage da je dohvati: iznova zaspi, smirena, a ja nečujno izađoh iz sobe a da nikad nitko, pa ni ona, nije doznao što sam čuo.

Kad kažem da u tetkinu tavorenju, izuzev vrlo rijetkih događaja kao što je bio ovaj porod, nije nikad bilo nekih većih promjena, ne mislim na one promjene što su se uvijek zbivale u pravilnim razmacima i u tu jednoličnost unosile samo neku vrstu sekundarne jednoličnosti. Tako je Françoise svake subote po podne odlazila na sajam u Roussainville-le-Pin, pa su svi ukućani ručali sat ranije. Tetka

je to redovito tjedno narušavanje svojih navika tako prihvatila da ga se pridržavala kao i svih drugih navika. Bila je tome toliko »vična«, kao što je govorila Françoise, da bi je, da je morala jedne subote čekati da ručak bude u isto vrijeme kad i u druge dane, ta promjena isto tako »pomela« kao da je jednog drugog dana morala ručati u isto vrijeme kad i u subotu. Taj je pomak, uostalom, i svima nama davao suboti neki poseban, dobrohotan i prilično simpatičan značaj. U trenutku kad smo obično do početka objeda imali još puni sat vremena, znali smo da ćemo za koji čas vidjeti kako stižu rana salata endivija, omiljeni omlet i nezasluženi biftek. Ponavljanje te asimetrične subote bijaše jedan od onih sitnih, unutarnjih, lokalnih i gotovo gradskih događaja koji u smirenu životu i zatvorenu društvu stvaraju svojevrsnu nacionalnu vezu i postaju omiljeni predmet razgovora, šala i neopravdano uveličanih priča: bilo bi već potpuno gotova jezgra kakvog ciklusa legendi da je tko od nas imao epskog dara. Od samog jutra, još prije nego što bismo se obukli, govorili smo jedno drugome bez ikakva povoda, samo da uživamo u osjećanju solidarnosti, u dobru raspoloženju, srdačno i rodoljubno: – Nema vremena za dangubu, ne smijemo zaboraviti da je subota! – Dotle je tetka vijećala s Françoisom pa bi joj, misleći na to kako će danas biti dulji dan nego obično, govorila: – Kako bi bilo da im ispečete kakav lijep komad teletine, kad je subota? – A čim bi koji od nas rastreseno oko deset i pol izvadio sat i rekao: – Ma dobro, imamo još sat i pol do ručka – svi bi ga oduševljeno upozorili: – Ma što vam je, kako to mislite, zaboravili ste da je subota! – Nakon toga bismo se još četvrt sata smijali i obećavali jedno drugome da ćemo otići do tetke da joj to ispričamo i zabavimo je. Reklo bi se da je tada čak i nebo bilo nekako drukčije. Nakon ručka sunce bi, znajući da je subota, sat vremena dulje švrljalo po nebu, a kad bi tko, uvjeren da je već zakasnio na šetnju, začuo kako na zvoniku Saint-Hilairea sat odbija dva puta (kad se obično ne može zbog podnevnog blagovanja ili sijeste nikog susresti na samotnim puteljcima uz brzu i bijelu rijeku na kojoj nema čak ni ribara, pa udarci zvona prolaze osamljeni pustim nebom na kojem se zadržava tek gdjekoji dokoni oblak) i uzviknuo: – Kako, tek je dva sata? – svi bi mu u zboru odgovorili: – Ma nije, varate se zato što smo ručali sat ranije, znate valjda da je

subota! – Iznenađenje nekog barbarina (kako smo zvali sve one koji nisu znali za taj naš subotnji običaj) koji bi došao u jedanaest sati da porazgovara s ocem te bi nas zatekao za ručkom, bilo je jedno od najvećih veselja u Françoisinu životu. Ali, ako ju je zabavljalo to što smeteni gost ne zna da subotom ranije ručamo, još joj je smješnije bilo (slažući se od sveg srca s tim uskogrudnim šovinizmom) kad bi mu otac, i ne sluteći da to barbarin neće shvatiti, bez ikakva dodatnog objašnjenja, na njegovo čuđenje što nas vidi već u blagovaonici, kratko odgovorio: – Pa, subota je! – Kad bi u svom pripovijedanju došla do te točke, Françoise bi počela brisati suze koje su joj navirale od smijeha, a da bi još više povećala užitak, nastavila bi dijalog izmišljajući što je gost tobože na to rekao jer mu riječ »subota« nije ništa objašnjavala. A nama ne samo što nije bilo krivo zbog tih njezinih dodataka nego smo htjeli još i više pa smo govorili: – Ali čini mi se da je još nešto rekao? Kad ste prvi put pripovijedali, bio je taj njegov odgovor nešto duži. – Tad bi čak i stara tetka ostavila svoj ručni rad, podigla glavu i pogledala preko lornjona.

Subota je imala još jedno posebno obilježje, a to je da smo tog dana u svibnju nakon večere odlazili na »Svibanjske pobožnosti«.

Kako smo ondje ponekad susretali i gospodina Vinteuila, koji je bio vrlo strog prema »žalosnoj neurednosti mladih ljudi koji se ravnaju prema današnjim shvaćanjima«, majka je uvijek pazila, prije nego što bismo pošli u crkvu, da mi odjeća bude besprijekorna. Sjećam se da sam baš na Svibanjskim pobožnostima zavolio glogovo cvijeće. Ne samo što ga je bilo u samoj crkvi, koja je bila sveto mjesto, ali u koju smo imali pravo ući, nego je stajalo i na samom oltaru, neodvojivo od otajstva u čijem je slavlju sudjelovalo; usred plamenova i svetih posuda pružalo je svoje vodoravno pričvršćene i u svečanom rasporedu međusobno povezane grane, a sve je to još više uljepšavalo u vijence spleteno glogovo lišće, po kojem su, kao po povlaci vjenčane haljine, bili posuti sitni stručci pupoljaka što su se sjajili u svojoj čistoj bjelini. Iako sam se samo kriomice usuđivao bacati poglede na njih, slutio sam da u tom svečanom rasporedu ima života i da je sama priroda, urezavši one usjekline u lišće i dodavši svemu kao najljepši ures te bijele pupoljke, ovaj ukras učinila dostojnim nečega što je u isti mah pučka svetkovina i mistična

svečanost. Na gornjem su se dijelu tu i tamo dražesno i bezbrižno otvarale cvjetne krunice, nehajno pridržavajući poput posljednjeg i zamagljenog nakita stručak prašnika tankih kao nit paučine babljeg ljeta, koji su obavijali krunice poput bijele magle, pa sam, prateći ih i nastojeći u sebi oponašati gestu njihova rascvjetavanja, zamišljao obijesne i hitre pokrete živahne i rastresene djevojačke bijele glave koja iznenada, naglo izbija na vidjelo, koketna pogleda i suženih zjenica. Gospodin Vinteuil došao je sa kćerkom i stao pokraj nas. Potjecao je iz dobre obitelji i sestrama je moje bake bio profesor klavira, pa kad se nakon ženine smrti i preuzimanja nekog nasljedstva povukao u blizinu Combraya, često nas je posjećivao. Ali kako je bio prevelik čistunac prestao nam je dolaziti da se ne bi susretao sa Swannom, komu je zamjerao »nepriličan brak, brak po današnjem ukusu«. Kad je majka doznala da je on skladatelj, rekla mu je iz puke ljubaznosti da joj mora odsvirati nešto svoje kad mu sljedeći put dođemo u posjet. Gospodin bi Vinteuil to bio vrlo rado učinio, ali je pristojnost i ljubaznost tjerao tako daleko da se uvijek uživljavao u položaj drugih ljudi i pribojavao da ih ne zamara ili da ne ispadne sebičan povodeći se za svojim željama, ili čak samo dopuštajući da ih tko drugi nasluti. Onoga dana kad su mu moji roditelji otišli u posjet, ja sam ih otpratio do njegove kuće, ali su mi dopustili da ostanem vani, a kako je kuća gospodina Vinteuila, u Montjouvainu, bila podno brežuljka obrasla grmljem u kojem sam se sakrio, našao sam se u visini salona na drugom katu, svega pola metra od prozora. Kad su došli da mu najave moje roditelje, vidio sam gospodina Vinteuila kako brže-bolje na vidljivo mjesto na klaviru stavlja neku skladbu. Ali kad su moji roditelji već ušli u salon, uzeo ju je opet i odložio u kut. Jamačno se pobojao da ih ne navede na pomisao da je sretan što ih vidi samo zato da bi im mogao odsvirati svoje skladbe. Kad god bi majka za tog posjeta navratila razgovor na tu temu, on bi svaki put odgovorio: – Ma ne znam tko je to uopće stavio na klavir, tamo uopće nije tome mjesto – i skretao razgovor na druge predmete upravo zato što ga oni nisu toliko zanimali. Jedina mu je strast bila rođena kći, koja je bila tako krupna i muškobanjasta djevojčica da čovjek nije mogao da se ne osmjehne gledajući koliko se otac brine za nju. Uvijek je imao uza se rezervne rupce kojima bi

je zaogrnuo kad god zatreba. Baka nas je upozorila na nježan i blag, gotovo bojažljiv izraz što se često pojavljivao u očima te tako grube djevojčice kojoj lice bijaše posuto sunčanim pjegama. Kad bi izustila koju riječ, slušala bi je i sama kao i oni kojima je bila upućena, zabrinuta zbog mogućih nesporazuma, pa bi se odjednom ispod muškobanjasta lica te »harambaše« ukazale, kao da je lice prozirno, nježnije crte uplakane djevojke.

Kad sam prije izlaska iz crkve pokleknuo pred oltarom, odjednom osjetih, dok sam ustajao, kako od glogova cvijeća dopire neki gorak i blag miris badema, i zapazih mala, svjetlija mjesta na cvjetovima i pomislih da se pod njima krije taj miris, kao što se pod pripečenim mjestima franzipana1 krije njegov okus, ili okus obraza gospođice Vinteuil pod njezinim sunčanim pjegama. Unatoč nijemoj nepomičnosti glogova cvijeća, taj isprekidani miris što je titrao na oltaru bijaše nešto kao mrmorenje njihova intenzivnog života, od kojeg je oltar podrhtavao poput poljske živice po kojoj se kreću živa ticala; na njih sam pomislio i kad sam ugledao gotovo crvenkaste prašnike koji su, čini se, sačuvali svu prometnu žestinu i razdražljivu snagu kukaca što su se bili pretvorili u cvijeće.

Nakon izlaska iz crkve porazgovarali bismo načas pred portalom s gospodinom Vinteuilom. On se upletao u sukobe između dječaka na trgu, one manje je branio a većima držao prodike. Kad bi nam njegova kći svojim dubokim glasom rekla kako joj je drago što nas vidi, reklo bi se da se u njoj neka osjetljivija sestra rumeni zbog tih riječi nerazboritog »harambaše«, koji bi nas mogao navesti na pomisao da nas salijeće da je pozovemo u goste. Pošto bi je otac zaogrnuo ogrtačem, popeli bi se oboje u jednopreg kojim je ona upravljala, pa bi se vratili u Montjouvain. A mi, budući da je sutradan bila nedjelja pa ćemo ustati tek za misu, otac bi nas, ako je bilo mjesečine a zrak bio topao, taštini za volju, poveo, umjesto izravnim putem kući, u dugu šetnju preko kalvarije; zbog majčine nesposobnosti da se orijentira u prostoru i snađe na putu, njemu se činilo da je ta šetnja pravi pothvat strateškog genija. Katkad bismo otišli sve do vijadukta, čija su kamena opkoračenja počinjala već kod kolodvora i dočaravala mi progonstvo i strahote s onu stranu civiliziranog svijeta, jer su nas svake godine prije polaska iz Pariza

upozoravali da dobro pazimo kad bude došao Combray, da nam se ne dogodi da se odvezemo dalje, da budemo unaprijed spremni jer vlak stoji svega dvije minute, a onda kreće preko vijadukta na drugu stranu od kršćanskih zemalja, u kojima je Combray bio za mene krajnja granica. Vraćali smo se kolodvorskim bulevarom gdje su bile najljepše vile u općini. U svakom je vrtu mjesečina, kao u Huberta Roberta1, prosipala svoje skrhane stube od bijelog mramora, vodoskoka, odškrinute dveri. Mjesečina je razorila poštanski ured. Od njega je ostao samo napol slomljeni stup, koji je ipak sačuvao ljepotu besmrtne razvaline. Jedva sam se vukao i spadao s nogu od pospanosti, a miris lipova cvijeća što me okruživao bijaše mi nagrada koja se može osvojiti samo po cijenu najvećeg umora, pa nije ni vrijedna tog truda. Pojedina su vrtna vratašca bila daleko jedna od drugih, a psi, koje su probudili naši samotnjački koraci, lajali su naizmjence, kao što mi se još i sad uvečer događa da ih slušam; u to se naizmjenično lajanje morao skloniti cijeli kolodvorski bulevar kad je na njegovu mjestu uređen javni perivoj u Combrayu, jer, gdje god se nađem, čim psi zalaju i počnu se na taj način dozivati, izroni mi on pred očima, s onim njegovim lipama i pločnikom obasjanim mjesečinom.

Najednom nas je otac zaustavio i upitao majku: – A gdje smo sad? – Ona je bila premorena ali ponosna na njega pa mu je nježno priznala da nema pojma. On je tada slegao ramenima i nasmijao se. A onda bi nam, kao da ih je s ključem izvadio iz džepa na kaputu, pokazao pred nama mala, stražnja vrata našeg vrta, što se pojavio skupa s uglom Ulice Saint-Esprit da nas dočeka na kraju tih nepoznatih putova. Majka mu je zadivljeno rekla: – Ti si zbilja izvanredan čovjek! – Od tog trenutka nisam više morao učiniti ni jedan jedini korak, tlo je u tom vrtu hodalo umjesto mene, tu već odavno mojim postupcima nije bila potrebna svjesna pozornost: Navika me uzela u naručje i ponijela kao nejako dijete sve do postelje.

Premda je subotnje popodne tetki prolazilo sporije od svakog drugog, jer je počinjalo sat ranije i jer joj Françoise nije bila pri ruci, ipak je već od početka tjedna jedva čekala da opet dođe subota, zato što je subota donosila sve novosti i razonodu koje je njezino

oslabljeno i mahnito tijelo još moglo podnijeti. Katkad bi ipak poželjela i neku veću promjenu, bilo je i u nje onih iznimnih časova kad čovjek žudi za nečim drukčijim od uobičajenog, kad oni koji zbog pomanjkanja energije i mašte ne mogu iz samih sebe izvući neki princip obnove, pa traže od idućeg trenutka, od poštara koji zvoni na vratima, da im donese makar i najgoru vijest, bilo kakvo uzbuđenje, pa i bol; kad osjetljivost, što je u sreći ušutjela kao dokona harfa, poželi odzvanjati pod nekom, makar i grubom rukom, makar je ta ruka i slomila; kad volja, koja je tako teško izborila pravo da se neometano prepusti svojim željama i jadima, poželi baciti uzde u ruke silovitih, pa i okrutnih zbivanja. Nedvojbeno je tetka svoje snage, koje bi presahle i pri najmanjem naporu, obnavljala tek kap po kap dok se odmarala, pa je trebalo mnogo vremena da joj se rezervoar napuni; tako su prolazili mjeseci i mjeseci dok se ne bi nakupio kakav-takav višak energije koji drugi utroše na aktivnosti, a koji ona nije znala niti se mogla odlučiti kako da ga upotrijebi. Ne sumnjam da je tada – kao što se njezina želja da svakidašnji pire zamijeni krumpirom A la Béchamel1 na kraju, nakon nekog vremena, završavala tako što bi joj se opet probudio apetit za pire, kojeg se nije mogla »zasititi« – iz gomilanja tih jednoličnih dana, do kojih je tako mnogo držala, iskrsavalo očekivanje kakve domaće katastrofe ograničene tek na jedan tren, ali koja bi je jednom zasvagda nagnala da uvede jednu od onih promjena, za koje je priznavala da bi bile blagotvorne, ali se sama nije mogla na njih odlučiti. Ona je nas uistinu voljela, ali bi uživala da nas je mogla oplakati; bit će da ju je u časovima kad se osjećala kad nije bila sva u jednoj vodi, u mašti često salijetala tobožnja vijest da je u kući izbio požar, u kojem smo svi mi već stradali, tako da uskoro više neće ostati ni kamena na kamenu, ali će ona imati vremena da se spasi bez prevelike žurbe, pod uvjetom da umah ustane, što će joj omogućiti, između ostaloga, da se u dugim žalopojkama naslađuje svojom nježnošću prema nama i da, na udivljenje cijelog mjesta, hrabra i satrvena, nasmrt bolesna ali uspravna; stupa na našem sprovodu, što bi joj donijelo i drugu, mnogo dragocjeniju prednost, da je u dobar čas natjera da, ne časeći ni časa, bez prilike za krzmanje koje ju tako razdražuje, ode provesti ljeto na svom lijepom majuru u Mirougrainu, gdje ima

čak i slap. Budući da se nikad nije dogodilo ništa slično, o čemu je ona, dok je bila sama i zaokupljena beskrajnim igranjem pasijansa, snatrila kao da se to doista zbilo (a što bi je bilo nagnalo u očaj pri samom početku ostvarivanja, pri prvoj od onih sitnih, nepredvidljivih pojedinosti, pri prvim riječima kojima bi joj javili lošu vijest, od kojih nikad poslije čovjek ne zaboravi glas kojim su izgovorene, pri prvoj stvarnoj pojavi onoga što na sebi nosi pečat prave smrti, sasvim različite od svoje logične i apstraktne mogućnosti), zadovoljavala se time da s vremena na vrijeme učini sebi život zanimljivijim unoseći u nj zamišljene peripetije koje bi potom strastveno pratila u duhu. Uživala je da odjednom pretpostavi da je Françoise potkrada, pa je pribjegavala lukavštinama ne bi li se o tome osvjedočila, ne bi li je uhvatila na djelu; kako je bila navikla kartati se sa samom sobom, u isti mah igrati za sebe i za protivnika, izgovarala je samoj sebi Françoisine zbunjene isprike i odgovarala na njih tako vatreno i ogorčeno da ju je tko od nas, kad bi u tom času ušao u njezinu sobu, našao svu uznojenu, užagrenih očiju, pomaknute vlasulje na glavi tako da joj se vidjela ćelava lubanja. Françoise je kadikad možda i čula iz druge sobe te njezine zagrižljive sarkazme upućene njoj, sarkazme koji ne bi sami po sebi, time što ih je izmislila, donijeli tetki dovoljno olakšanja da ih nije, potiho mrmljajući, učinila stvarnijim. Gdjekad nisu čak ni te »predstave u krevetu« zadovoljavale tetku, pa bi poželjela da ih odigraju živi glumci. Tako je jedne nedjelje, pošto su sva vrata tajanstveno zatvorena, tetka povjerila Eulaliji svoje sumnje o Françoisinu poštenju i namjeru da je se oslobodi; a jednom je drugom zgodom kazala Françoisi da ne vjeruje u Eulalijinu privrženost pa da će joj uskoro zatvoriti vrata; nakon nekoliko dana dojadila joj je već dotadašnja pouzdanica pa je s izdajicom sklopila savez; ali već u idućoj predstavi te bi dvije glumice izmijenile uloge. Međutim, sumnje koje je u nje katkad izazivala Eulalie, bile su kratka vijeka i brzo se gubile zato što Eulalie nije stanovala kod nje pa ih nije imala čime pothranjivati. Sa sumnjama u Françoisu bilo je nešto drukčije jer je tetka neprestano osjećala njezinu prisutnost pod svojim krovom, ali se nije usuđivala, iz straha da se ne prehladi ako ustane iz kreveta i siđe u kuhinju, provjeriti te svoje sumnje. Nakon nekog vremena bavila se još samo

pokušajima da dokuči što Françoise u svakom pojedinom trenutku radi, i što joj možda nastoji zatajiti. Zapažala je najskrivenije promjene na njezinu licu, svako protuslovlje u njezinim riječima, svaku želju koju bi nastojala prikriti. I pokazala bi joj da ju je prozrela dobacivši joj jednu jedinu riječ, od koje bi Françoise problijedjela, a tetka bi, čini se, nalazila okrutno zadovoljstvo u tome da ubode njome nesretnicu u srce. Iduće je nedjelje jedno Eulalijino otkriće – slično onim otkrićima što odjednom otvaraju neslućeno široko polje nekoj nauci koja se tek rađa, a koja se dotad držala utabanih staza – pokazalo tetki da je istina još mnogo gora nego što je mislila.

– Pa Françoise to mora sad znati kad ste joj poklonili kočiju! – reče Eulalie.

– Ja da sam joj poklonila kočiju! – uzvikne tetka.

– Ah, što ja znam, ja sam bar tako pomislila kad sam je vidjela kako odlazi, u kaleši, ponosna kao Antaban na sajam u Roussainville. Pomislila sam da ste joj vi poklonili tu kočiju.

Malo-pomalo Françoise i tetka neprestano su, kao divljač i lovac, nastojali preduhitriti lukavštine koje su smišljale jedna protiv druge. Majka se pribojavala da se u Françoise ne razvije prava mržnja prema tetki koja ju je vrijeđala što je gore mogla. Bilo kako mu drago, Françoise je sve budnije vrebala na svaku tetkinu i najmanju riječ, i najmanju gestu. Kad bi je imala što pitati, dugo se dvoumila kako da joj postavi pitanje. Kad bi napokon iznijela svoj zahtjev, promatrala je ispod oka tetku ne bi li pročitala na njezinu licu što misli i što će odlučiti. I tako – kao što neki slikar koji čita memoare iz XVII. stoljeća i želi se približiti velikom kralju, vjeruje da je na dobru putu time što izmišlja rodoslovlje prema kojem potječe od neke povijesne porodice, ili time što se dopisuje s jednim od tadašnjih vladara u Europi, baš na taj način okreće leđa onome što pogrešno traži u identičnim i, prema tome, mrtvim oblicima – jedna je stara dama iz provincije, koja je samo iskreno slušala svoje neodoljive hirove i zlobu vođenu iz dokolice, uvidjela, a da nikad nije ni pomislila na Luja XIV, kako njezini najbeznačajniji dnevni poslovi oko ustajanja iz postelje, ručka ili počinka, zbog svoje despotske osebujnosti, poprimaju nešto od onoga što je Saint-Simon nazivao

»mehanikom« života u Versaillesu, pa je isto tako mogla vjerovati da su njezina šutnja, tračak dobra raspoloženja ili uznositosti na licu predmet isto tako strastvenog i plašljivog Françoisina proučavanja kao što je bila šutnja, dobro raspoloženje ili unositost kraljeva kad bi mu koji dvoranin ili, štoviše, koji od najvećih velikaša, na zavijutku aleje u Versaillesu, predao kakvu molbenicu.

Jedne nedjelje kad su tetku opet istodobno posjetili župnik i Eulalie, pa je potom tetka otpočivala, došli smo svi k njoj da je pozdravimo, a majka joj je izrazila žaljenje zbog zle sreće koja joj dovodi više gostiju uvijek u isto vrijeme.

– Znam, Léonie, da je maloprije opet loše ispalo – blago joj reče. – Došli su vam opet svi u isti mah...

Ali je stara tetka presiječe u riječi:

– Obilje dobra... – jer, otkako joj je kći bila bolesna, držala je da je mora bodriti i sve prikazivati s ljepše strane. Ali riječ preuze otac:

– Htio bih iskoristiti priliku kad je sva porodica na okupu da vam nešto ispripovjedim, da ne moram pripovijedati svakome napose. Bojim se da ćemo se zavaditi s Legrandinom: jutros jedva da me pozdravio.

Nisam ostao u sobi slušati očevo kazivanje jer sam bio s njim kad smo nakon mise sreli gospodina Legrandina, pa sam radije sišao u kuhinju da pitam što će biti za večeru, jer me to svakog dana zabavljalo kao novosti koje se čitaju u novinama, i uzbuđivalo kao program kakve svečanosti. Kad je gospodin Legrandin poslije mise prošao mimo nas s nekom vlastelinkom iz susjedstva koju smo poznavali samo iz viđenja, otac ga je pozdravio prijateljski i suzdržljivo u isti mah, ali se nismo zaustavili; gospodin Legrandin jedva da nam je odzdravio, pomalo začuđeno, kao da nas nije prepoznao, gledajući nekud u daljinu pogledom kakav viđamo u osoba koje ne žele biti ljubazne i kojima se dno očiju iznenada produži, pa se čini da vas vide negdje na kraju beskrajnog puta, na tolikoj udaljenosti da se zadovoljavaju minimalnim klimanjem glave kakav odgovara vašim marionetskim dimenzijama.

Dama koju je Legrandin pratio bila je kreposna i ugledna osoba pa nije moglo biti govora o tome da joj se on udvara i da je u neprilici, te se otac pitao čime li je izazvao Legrandinovo nezadovoljstvo.

– Još bi mi više bilo žao da se ljuti na nas zato što je usred svih onih ljudi u nedjeljnoj odjeći, u onom svom jednodjelnom kaputu, s mekom kravatom, bio tako nekako neusiljen, tako istinski jednostavan, i gotovo, rekao bih, prostodušan da mi je bio upravo simpatičan. – Ali obiteljsko je, vijeće bilo jednodušno u mišljenju da je otac uvrtio sebi u glavu neku neosnovanu misao, ili da je Legrandin u tom trenutku bio zaokupljen nekom svojom mišlju. Uostalom, očeva se bojazan rasplinula već sutradan uvečer. Kad smo se vraćali iz jedne velike šetnje, opazili smo blizu Starog mosta Legrandina, koji je preko praznika bio ostao u Combrayu. Prišao nam je s ispruženom rukom:

– A znate li vi, gospodine čitatelju – obrati se meni – za ovaj stih Paula Desjardinsa:

Šume se već cme a nebo se još plavi.

Nije li lijepo izražen ovaj večernji trenutak? Možda još niste čitali Paula Desjardinsa? Čitajte ga, dijete moje; danas se on nešto mijenja, kažu da se pretvara u propovjednika, ali je dugo vremena bio kristalno čist akvarelist...

Šume se već crne a nebo se još plavi...

Neka vam se nebo dovijeka plavi, mladi moj prijatelju; pa i u ono doba, koje za mene upravo nastupa, kad se šume već crne i kad noć brzo pada, tješit će vas kao i mene pogled na nebo. – Izvadivši iz džepa cigaretu, ostade dugo zagledan u obzor. – Zbogom, prijatelji – dobaci nam odjednom pa nas napusti.

U ono doba dana kad sam silazio da doznam što imamo za večeru, počele su već bile pripreme za večeru, pa je Françoise zapovijedala prirodnim silama što su se pretvorile u njezine pomoćnike, kao što divovi u vilinskim pričama stupaju u nečiju službu kao kuhari; razbijala je ugljen, pirjala krumpir na pari, stavljala na vatru da se na njoj dogotove kuharska remek-djela, koja su se spravljala u keramičkim posudama, vadila se iz velikih kaca, kotlića, bačava i tava za ribe i, prolazeći kroz svu zbirku šerpi svih veličina, završavala u

glinenim zdjelama za divljač, u kalupima za kolače i lončićima za kremu. Zastao bih kraj stola da pogledam zeleni grašak koji je kuhinjska pomoćnica netom bila oljuštila, pa je ležao poredan i izbrojen kao zelene kuglice u kakvoj igri; ali najviše sam se divio šparogama, natopljenim ultramarinom i ružičastom bojom, a vršci im nježno obojeni sljezovom i azurnom bojom te se neprimjetno zadebljavaju prema donjem dijelu što je još uprljan bojom tla – divio sam se njihovim nezemaljskim preljevima. Činilo mi se da te nebeske nijanse odaju skriveno postojanje nekih predivnih stvorova koji se zabavljaju pretvarajući se u povrće i koji prerušavanjem svog jestivog i jedrog mesa, u tim bojama zore što se rađa, u tim nagovještajima dWge, u tom gašenju modrih večeri, iznose na vidjelo onu istu dragocjenu srž koju sam prepoznavao još i onda kad su, svu noć pošto sam za večeru jeo šparoge, u svojim poetičnim i grubim farsama, poput Shakespeareovih vilinskih prizora, izvodile čarolije pretvarajući moju noćnu posudu u bocu miomirisa.

Siroto je Giottovo *Milosrđe*, kako ju je nazivao Swann, dobilo od Françoise zadaću da »ljušti« šparoge pa ih je držala uza se u košarici, s bolnim izrazom na licu, kao da osjeća sve nesreće svijeta; lake azurne krune kojima bijahu ovjenčane šparoge iznad njihovih rumenih tunika bijahu isto tako tanano iscrtane, zvjezdica po zvjezdica, kao što su na onoj freski iscrtani cvjetovi svezani oko čela ili zataknuti u košaricu padovanske Vrline. Dotle je Françoise vrtjela na ražnju jednog od onih pilića, kako ih je samo ona znala ispeći, koji su nadaleko po Combrayu širili miris njezinih zasluga i zbog kojih su, kad bi ih pred nas iznosila na stol, u mom posebnom poimanju njezina značaja pretezala svojstva blagosti, jer je aroma tog mesa, koje je ona znala učiniti tako sočnim i mekim, bila za me pravi miomiris jedne od njezinih vrlina.

Ali onaj dan kad sam sišao u kuhinju, dok je otac vijećao s obiteljskim vijećem o svom susretu s Legrandinom, bijaše jedan od onih dana kad je Giottovo *Milosrđe* bilo još vrlo slabo nakon nedavnog poroda pa nije moglo ustati iz postelje; stoga je Françoise ostala bez pomoći te je kasnila. Kad sam došao dolje, ona je u stražnjem dijelu kuhinje koji je gledao na dvorište upravo klala pile, koje je pružalo očajnički i posve prirodan otpor izbezumljenoj

Françoisi, što mu je pokušavala prerezati vrat ispod ušiju vrišteći: – Prokleta životinjo! Prokleta životinjo! – Tu su se svetačka blagost i pomazanje naše služavke pojavljivali u nešto drukčijem svjetlu nego za večerom sutradan, kad je pile pokazivalo svoju zlatom protkanu kožu nalik na misnicu i dragocjeni sok nakapan kanda iz kaleža. Kad je pile bilo već zaklano, Françoise je pokupila krv koja je istekla iz njega, ali nije njome utažila svoju kivnost; štoviše, još ju je jednom obuzeo gnjev pa je, gledajući lešinu svoga neprijatelja, rekla po posljednji put: – Prokleta životinjo! – Vratio sam se gore drščući, najradije bih bio da su Françoisu umah izbacili iz kuće. Ali tko bi mi onda priređivao one onako tople valjuške, onako mirisavu kavu, pa i... te piliće?... Zapravo su svi zacijelo isto tako kukavički računali kao i ja. Jer tetka Léonie je znala – što ja tada još nisam znao – da je Françoise, koja bi za svoju kćer i unuka bila dala i život bez riječi prigovora, bila prema drugima neobično tvrda srca. Usprkos tome, tetka ju je zadržala u službi, znala je doduše da je ona okrutna, ali je cijenila njezine usluge. S vremenom sam uvidio da blagost, skrušenost i druge Françoisine vrline skrivaju tragedije iz stražnjeg dijela kuhinje, baš kao što historija otkriva da je vladavina kraljeva i kraljica koji su na vitrajima prikazani sklopljenih ruku obilježena krvavim događajima. Uvjerio sam se da drugi ljudi, osim njezine rodbine, pobuđuju u nje to više samilosti što su dalje od nje. Potoci suza što ih je prolijevala čitajući u novinama o nesrećama nepoznatih ljudi brzo bi presahnuli čim bi malo točnije predočila sebi nastradalu osobu. Kuhinjsku su pomoćnicu jedne noći nakon poroda spopali strašni grčevi: mama ju je čula kako jauče, pa je ustala i probudila Françoisu, koja je zatim bešćutno ustvrdila da je sva ta vriska obična komedija i da pomoćnica izigrava »milostivu«. Liječnik se bio unaprijed pribojavao takvih napadaja, pa je u jednu od medicinskih knjiga koje smo imali stavio znak na mjestu gdje su opisane, da tu potražimo upute za prvu pomoć. Majka je poslala Françoisu po tu knjigu i upozorila je neka pripazi da joj ne ispadne taj znak iz knjige. Kako se Françoise nije vratila ni nakon sat vremena, majka je, sva ogorčena, pomislila da je valjda ponovo legla u postelju i rekla mi da odem ja po knjigu u našu biblioteku. U biblioteci sam zatekao Françoisu, koja je htjela pogledati što je to obilježeno znakom, pa je

uzela čitati klinički opis napadaja i rasplakala se kad nije više bila riječ o pomoćnici, nego o tipičnoj bolesnici koju ona nije poznavala. Pri svakom spomenu bolnih simptoma u knjizi, uzvikivala je:

– Joj meni! Blažena Djevice, pa je li moguće da dragi Bog dopušta da nesretno ljudsko stvorenje tako pati? Jao, sirotica!

Ali čim se na moj poziv vratila do kreveta Giiottova *Milosrđa*, učas je prestala plakati; onako nezadovoljna i razdražena što su je digli usred noći samo zbog kuhinjske pomoćnice, nije više osjećala ni onu ugodnu samilost i ganuće koje je dobro poznavala i koje je u nje često izazivalo čitanje novina ili bilo kakvo drugo slično zadovoljstvo; nije pomagalo ni gledanje patnji čiji ju je opis bio rasplakao, samo je zlovoljno rogoborila služeći se i okrutnim sarkazmima. Kad je mislila da smo već otišli i da je više ne možemo čuti, rekla je:

– Trebalo je samo da ne radi ono što je svemu ovom uzrok! Ali to joj je onda godilo! Neka se sad tu ne prenemaže! Ipak je i dragi Bog morao dići ruke od momka koji se s ovom ovdje spanđao. Eh, dobro ono kažu u kraju moje sirote matere:

Kad se ko u guzicu pseću zaljubi,

Za sve drugo pamet izgubi.

Kad joj je unuk dobio hunjavicu, ona je, premda i sama bolesna, umjesto da legne, ustajala noću samo da vidi treba li mu štogod, a zatim je još prije svanuća pješačila pune četiri milje da bi na vrijeme stigla na posao; naličje te njezine ljubavi prema svojima i želje da svojoj kući osigura buduću veličinu, očitovalo se u njezinu držanju prema ostaloj služinčadi, u nepromjenljivu pravilu da nikad nikom živom ne dopusti da se udomaći kod tetke; štoviše, pomalo je uznosito sprečavala da joj se itko i približi, pa je radije, i kad je bila bolesna, ustajala da joj odnese kiselu vodu, nego da kuhinjskoj pomoćnici dopusti pristup u sobu svoje gospodarice. I kao što onaj opnokrilac kojeg je proučavao Fabre, osa kopačica, priziva i anatomiju u pomoć svojoj okrutnosti ne bi li svojim mladima i nakon svoje smrti osigurala svježeg mesa za hranu, pa nahvata žižaka i pauka te im čudesnim umijećem i vještinom probode živčani centar o

kojem ovisi kretanje nogu, ali ni jedna druga životna funkcija ne nastrada, tako da paralizirani kukac uz kojeg je snijela svoja jajašca bude izleglim ličinkama poslušna i bezazlena divljač koja nije kadra bježati ni pružati otpor, a nije ni najmanje pokvarena, tako je i Françoise smišljala vješte i nemilosrdne lukavštine ne bi li udovoljila svojoj trajnoj želji da svakom od posluge u tetkinoj kući učini život nesnosnim; tako smo tek nakon mnogo godina saznali da smo onog ljeta gotovo svakog dana jeli šparoge samo zato što je njihov miris izazivao tako strašne napadaje astme u sirote kuhinjske pomoćnice, koja ih je morala ljuštiti, da je napokon morala otići od nas.

O Legrandinu smo, na žalost, morali definitivno promijeniti mišljenje. Jedne nedjelje, poslije susreta kod Starog mosta, nakon kojeg je otac morao priznati svoju zabludu, kad je misa bila pri kraju i kad je sa suncem i bukom izvana počelo u crkvu prodirati i nešto što nije bilo ni najmanje sveto, tako da su gospođa Goupil i gospođa Percepied (koje su još maloprije, kad sam bio zakasnio u crkvu, ostale zadubljene u molitvu te bih možda bio povjerovao da me nisu ni zapazile da nisu istodobno nogama malko odgurnule klupicu što mi je stajala na putu do moje stolice) počele glasno razgovarati s nama o posve svjetovnim stvarima, kao da smo već na trgu, opazili smo Legrandinovu spodobu kako se ističe na užarenom pragu crkve usred šarene sajamske vreve; upravo ga je muž one gospođe, s kojom smo ga nedavno bili sreli, predstavljao ženi jednog veleposjednika iz okolice. Legrandinovo je lice odavalo neobičnu živahnost i žustrinu; duboko se poklonio a zatim se nagnuo unatrag tako da su mu se leđa naglo našla još dalje od polaznog položaja, što je zacijelo naučio od muža svoje sestre, gospođe de Cambremer. To je hitro uspravljanje izazvalo na njemu neku vrstu burnog i mišićastog valovitog gibanja koje mu je ponijelo i križa, za koja nisam znao da su tako mesnata. Ne znam zašto, ali to lelujanje čiste materije, taj posve puteni val, u kojem nije bilo ni traga od duhovnog izraza i koji je nedostojna užurbanost šibala poput oluje, probudi u meni odjednom mogućnost da zamislim posve drukčijeg Legrandina od onog kojeg poznajemo. Ona ga je gospođa zamolila da kaže nešto njezinu kočijašu, i dok je on odlazio do kočije, na licu

mu se još bio zadržao onaj pečat bojažljive i odane radosti što ga je predstavljanje bilo udarilo na nj. Zanesen nekom vrstom sna, smiješio se, a zatim se brže-bolje vratio do one dame, a kako je hodao brže nego obično, ramena su mu se smiješno njihala lijevo-desno, reklo bi se da se sav, ne hajući ni za šta drugo, predao tome da bude nepokretna i mehanička igračka svoje sreće. Dotle smo mi bili izašli iz crkve pa smo morali proći mimo njega, a on je bio predobro odgojen da bi okrenuo glavu na drugu stranu, ali se pogledom iznenada nabijenim snatrenjem zagledao u tako daleku točku na obzoru da nas nije mogao vidjeti, pa ni pozdraviti. Lice mu je i dalje ostalo prostodušno nad lakim, dvorednim kaputom koji je izgledao kao da je protiv svoje volje zalutao među tu mrsku raskoš. Na Legrandinu je i dalje lepršala točkasta leptir-mašna kao barjak njegove ponosite osamljenosti i plemenite nezavisnosti. Kad smo već bili blizu kuće, mama se sjetila da smo zaboravili na kolač »saint-honoré«, pa je zamolila oca da se sa mnom vrati i kaže im da ga odmah donesu. Pokraj crkve smo opet susreli Legrandina koji nam je dolazio u susret prateći onu istu damu do njezine kočije. Prošao je mimo nas a da nije prekinuo razgovor sa svojom susjedom, tek nam je krajičkom plavog oka ovlaš dao znak, koji se u neku ruku zadržao pod kapkom i uopće mu nije pokrenuo mišiće na licu tako da ga sugovornica zacijelo nije ni zapazila; ali nastojeći intenzivnošću osjećaja nadoknaditi ponešto usko polje na koje je ograničio taj svoj izraz, na kutak plavetnila koji nam je posvetio, sinuo je svom svojom silnom naklonošću prema nama, koja je premašivala običnu radost i dosegnula razmjere obijesti; istančao je, nijanse ljubaznosti do miga dosluha, do poluriječi, do podrazumijevanja, do misterija tajnog sudioništva, a na kraju je svoje uvjeravanje u prijateljstvo uzdigao do iskazivanja nježnosti, do očitovanja ljubavi, blistajući u tom trenu samo za nas potajnim a za vlastelinku nevidljivim proplamsajem zaljubljene zjenice usred ledena lica.

Baš je dan prije toga bio zamolio moje roditelje da me te večeri puste da dođem k njemu na večeru:

– Dođite praviti društvo svom starom prijatelju – rekao mi je. – Dopustite mi da uz pomoć vaše mladosti, kao u stručku cvijeća što nam ga neki putnik šalje iz zemlje u koju se više nećemo vratiti, bar

izdaleka udišem miris cvijeća onih proljeća kroz koja sam i ja prije mnogo godina prošao. Dođite s jaglacem, maslačkom, zlaticom i žednjakom, dođite s bobovnikom od kojeg je sačinjen omiljeni stručak balzacovske flore, s uskrsnim cvijećem, tratinčicom i snježnicom, koja počinje mirisati u alejama vaše stare tetke dok se još nisu otopile posljednje grude snijega za Uskrs. Dođite sa slavnim svilenim ruhom od ljiljana dostojnim Salamona, s višebojnom caklinom misli, ali dođite nadasve s povjetarcem, još svježim od posljednjih mrazova, koji će otvoriti prvu ružu jeruzalemsku za ona dva leptira što od jutros čekaju pred vratima.

Kad smo se vratili kući, roditelji su se pitali treba li da me ipak puste da odem na večeru kod gospodina Legrandina. Ali baka nije htjela vjerovati da je Legrandin bio nepristojan.

I sami priznajete da se držao sasvim jednostavno, nimalo mondeno.

Tvrdila je da je i u najgorem slučaju, ako je doista bio nepristojan, bolje ne pokazati da smo to primijetili. Istini za volju, i sam otac, koga je Legrandinovo držanje najviše ozlojedilo, nije još bio sasvim načisto što ono znači. Bilo je to kao i svako držanje ili postupak kojim se otkriva nečiji duboko skriveni karakter: nije bilo povezano s njegovim prijašnjim riječima, nije bilo potkrijepljeno iskazom samog krivca koji neće ništa da prizna; u tom se pogledu moramo osloniti na svjedočanstvo naših osjetila, za koja se pitamo, pred tim izdvojenim i nesuvislim sjećanjem, nisu li i ona postala igračka iluzije; stoga takvo držanje, iako je samo ono važno, ostavlja u nama ipak neke dvojbe.

Večerao sam s Legrandinom na njegovoj terasi; bila je mjesečina i on mi reče:

– Ovdje vlada jedna posebno lijepa tišina, zar ne? Ranjenim srcima kao što je moje gode, po mišljenju jednog pisca kojeg ćete čitati kad budete stariji, samo mrak i tišina. Vidite, dijete moje, u životu nastupa trenutak, od kojeg ste vi još daleko, kad umorne oči podnose još samo jedno svjetlo, svjetlo koje ovako lijepa noć kao što je ova priređuje i propušta kroz koprenu tame, kad uši mogu još slušati samo glazbu koju mjesečina svira na flauti tišine.

Slušao sam riječi gospodina Legrandina koje su me se uvijek doimale ugodno, ali uznemiren sjećanjem na ženu koju sam nedavno prvi put vidio, pomislih da Legrandin, koji se druži s više aristokratskih ličnosti u okolici, možda poznaje i nju, pa skupih hrahrost i upitah ga:

– Poznajete li vi, gospodine, one... one vlasteline de Guermantes? – Izgovarajući to prezime, bio sam sretan što stječem nekakvu vlast nad njim samim time što ga izvlačim iz svog sna i darivam mu objektivnu i zvučnu opstojnost.

Ali čim sam izustio to ime de Guermantes, opazio sam kako je u sredini plavih očiju našeg prijatelja nastala tanka, smeđa pukotina, kao da ju je probio nevidljiv šiljak, dok je ostatak zjenice reagirao bujicom plavetnila. Obrub mu je kapaka potamnio, utonuo. Usta u koja bijaše urezana gorka brazda brže su se oporavila i osmjehnula, a pogled mu i dalje ostao bolan, nalik na pogled lijepa mučenika probodena sulicama:

– Ne, ne poznajem ih – odgovori mi, ali umjesto da tako jednostavnu obavijest, tako običan odgovor izgovori prirodnim i prikladnim glasom, izustio je te riječi naglašavajući ih nekako posebno, klanjajući se i pozdravljajući glavom, ističući ih kao kad ljudi žele pribaviti vjerodostojnost nekoj nevjerojatnoj tvrdnji – baš kao da činjenica što ne poznaje Guermantesove može biti tek plod puke slučajnosti – a ujedno odajući i pretjerano uzbuđenje nekoga tko ne može prešutjeti situaciju koja mu je mučna, pa je stoga radije obznanjuje kako bi u drugih ljudi pobudio dojam da nije ni najmanje zbunjen tim priznanjem, da ga, naprotiv, izriče lako, bezbrižno, spontano, da samu tu situaciju – nepoznavanje Guermantesovih – ne podnosi protiv svoje volje nego po svojoj želji, da možda proistječe iz neke obiteljske tradicije, nekog moralnog načela ili mističnog zavjeta koji mu izričito brani druženje s Guermantesovim. – Ne – produži tumačeći sam svoju vlastitu intonaciju – ne, ne poznajem ih, nikad ih nisam ni želio upoznati, oduvijek sam nastojao očuvati potpunu nezavisnost; zapravo sam ja, znate, jakobinac. Mnogi su me salijetali, govorili mi da griješim što ne odlazim Guermantesovima, da se ponašam neotesano kao stari medvjed. Ali takav me glas ne može pokolebati, iako je, uostalom, posve opravdan! Zapravo ja od

svega na svijetu volim još samo nekoliko crkvi, dvije-tri knjige, tek nešto više slika i mjesečinu kad mi povjetarac vaše mladosti donese miris cvijetnjakâ koje moje stare oči više ne razaznaju.

Nije mi bilo jasno zbog čega je potrebno da čovjek što ne posjećuje ljude koje ne poznaje toliko drži do svoje nezavisnosti, i kako mu to može pribaviti glas divljaka ili medvjeda. Ali bilo mi je jasno da Legrandin nije bio posve iskren kad je govorio da voli samo crkve, mjesečinu i mladost; i te kako je volio vlasnike dvoraca, a u njihovu ga je društvu toliko mučio strah da im se neće svidjeti da se nije usuđivao pred njima priznati da ima prijatelja i među običnim građanima, bilježničkim i bankarskim sinovima, i da više voli, ako se baš istina mora otkriti, da to bude za njegova izbivanja, daleko od njega, u njegovoj »odsutnosti«; bio je snob. Nedvojbeno nije nikad ni riječi progovorio o svemu tome onim svojim jezikom koje smo moji roditelji i ja tako voljeli. Kad sam ga upitao:

– Poznajete li Guermantesove? – Legrandin-kozer mi je odgovorio:

– Ne, nikad ih nisam želio upoznati. – Na žalost, ovaj je odgovor bio tek drugi po redu jer je jedan drugi Legrandin, kojeg je pomno krio u dubini svoga bića i kojeg nije pokazivao, jer je taj znao o našem Legrandinu, o njegovu snobizmu, zazorne priče, odgovorio već prije prvoga ranjenim pogledom, nacerenim ustima, pretjerano ozbiljnim glasom, stotinom sulica kojima se naš Legrandin odjednom osjetio proboden i izmoren, kao sveti Sebastijan snobizma: »Jao! Kako mi zadajete bol! Ne, ne poznajem Guermantesove, nemojte buditi ljutu ranu u mom životu!« Budući da je ovaj Legrandin *enfant terible*, ovaj Legrandin ucjenjivač, premda nije govorio lijepo kao onaj prvi, bio kudikamo brži na jeziku, imao bolje »reflekse«, štono riječ, kad god bi Legrandin-kozer poželio ušutkati ga, taj bi drugi već progovorio, pa je naš prijatelj uzalud očajavao zbog lošeg dojma koji su otkrića njegova *alter ega* zacijelo ostavila, te mu nije preostalo ništa drugo nego da ga pokuša popraviti.

Dakako da to ne znači da gospodin Legrandin nije bio iskren kad je grmio protiv snobova. On nije mogao znati, bar ne na temelju svoga zapažanja, da je i on snob, zato što poznajemo samo strasti drugih ljudi, a ono što uspijemo saznati o svojim strastima saznajemo tek od njih. Na nas one djeluju samo neizravno, uz

pomoć mašte koja zamjenjuje prve pobude prenesenim pobudama koje su znatno pristojnije. Nikad nije snobizam savjetovao Legrandinu da često posjećuje jednu vojvotkinju. Snobizam je stavljao u zadaću njegovoj mašti da mu tu vojvotkinju prikaže urešenu svakojakim čarima. Legrandin bi pristupio vojvotkinji uvjeren da popušta privlačnosti njezina duha i vrlina koje ne poznaju bijedni snobovi. Samo su drugi znali da je i on snob; jer, kako nisu mogli shvatiti posredničko djelovanje njegove mašte, vidjeli su lice i naličje Legrandinove mondene aktivnosti i njezin prvobitni uzrok.

Nismo imali više nikakvih iluzija o gospodinu Legrandinu, pa smo se vrlo rijetko viđali s njim. Mamu je silno zabavljalo kad god bi ulovila Legrandina u grijehu koji on nije priznavao i koji je i dalje nazivao neoprostivim, u snobizmu. Ocu je bilo teže tako ravnodušno i veselo prihvatiti Legrandinovo omalovažavanje; kad su jedne godine pomišljali da me s bakom pošalju preko ljetnih ferija u Balbec, rekao je:

– Moram svakako reći Legrandinu da idete u Balbec, da vidim hoće li se ponuditi da vas uputi na svoju sestru. Vjerojatno se više ne sjeća da nam je rekao da ona stanuje svega dva kilometra od tog mjesta.

Baka je pak mislila da čovjek, kad je na moru, treba od jutra do večeri biti na plaži i udisati slani morski zrak, da se ne treba ni s kim družiti, zato što posjeti i šetnje odvode čovjeka od morskog zraka, te je, naprotiv, zahtijevala da se Legrandinu ništa ne govori o našim planovima, jer je u duhu vidjela njegovu sestru, gospođu de Cambrener, kako izlazi iz kočije pred našim hotelom u trenutku kad smo naumili poći na pecanje, pa nas sili da ostanemo u zatvorenom kako bi je mogli primiti. Ali mama se smijala njezinim strahovanjima, misleći u sebi da opasnost nije baš tako velika i da se Legrandin neće uopće žuriti da nas upozna sa svojom sestrom. Ali nije bilo ni potrebno da zapodjenemo razgovor o Balbecu, jer je jedne večeri, kad smo ga susreli na obali Vivonne, sam Legrandin upao u zamku, ne sluteći da bismo se ikad mogli nakaniti da pođemo na tu stranu.

– Večeras ima u oblacima vrlo lijepih ljubičastih i plavih tonova, je li, kolega? – reče mom ocu. – Ima nadasve nekog više cvjetnog nego zračnog, nekog pepeljastog plavetnila što iznenađuje na nebu.

Zar onaj ružičasti oblačić nema cvjetnu put karanfila ili hortenzije? Mislim da nisam nigdje osim na La Mancheu, između Normandije i Bretanje, imao prilike vidjeti tu vrstu biljnog carstva u zračnim visinama. Tamo, nedaleko od Balbeca, pokraj onih mjesta u divljini, postoji jedna draga tako dražesna i mila gdje se čak i zalazak sunca u pokrajini Auge, onaj zalazak crvenog i zlatnog sunca koje inače nipošto ne prezirem, čini beznačajnim, otužnim; ali u onom se vlažnom i blagom ozračju rascvjetavaju uvečer, u nekoliko trenutaka, plavi i rumeni, neusporedivo lijepi nebeski bokori koji često sate i sate ne ocvatu. A drugi opet u hipu uvenu, i tad je još ljepše gledati nebo osuto nebrojenim rumenim i sumpornožutim laticama. U toj dragi, zvanoj Opalna draga, zlatne plaže doimlju se još nježnije zato što se izravno nadovezuju, poput plavokosih Andromeda, na one strašne hridi obližnje obale, na one zlokobne hridine poznate po brojnim brodolomima, na kojima svake zime nastradaju mnoge barke u pomorskim nesrećama. Balbec! To je najstarija geološka okosnica našeg tla, pravi Ar-mor1, More, kraj kopna, ukleti predjel koji je Anatol France, čarobnjak, kojeg će morati i naš mladi prijatelj čitati – tako lijepo naslikao, s onim njegovim vječitim maglama, nalik na pravu zemlju Kimerijaca iz *Odiseje*. Nadasve je iz Balbeca, u kojem se već posvuda grade hoteli na onom prastarom i čarobnom tlu, koje se ipak nimalo ne mijenja, divno odlaziti na izlete u one primitivne i tako lijepe krajeve koji su svi nadohvat ruke!

– Ah, poznajete li vi možda koga u Balbecu? – priupita ga otac. – Ovaj se mališ baš sprema otići tamo na dva mjeseca sa svojom bakom, i možda s mojom ženom.

Leggrandina je ovo pitanje zateklo u času kad mu je pogled bio uprt u oca pa ga nije mogao odvojiti od njega, nego je iz trenutka u trenutak sve intenzivnije – smiješeći se tužno u isti mah – zurio sugovorniku u oči, s prijateljskim i iskrenim izrazom na licu kojim je pokazivao da se ne boji gledati ga u oči, iako bi se reklo da ga skrozira, kao da je očevo lice prozirno i kao da u tom trenutku vidi daleko iza njega jarko obojen oblak, koji mu pruža duhovni alibi i dopušta da ustvrdi kako je u času kad mu je postavljeno pitanje poznaje li koga u Balbecu mislio na nešto drugo pa ga nije čuo. Takav pogled obično ponuka sugovornika na pitanje: »Što ste se

zamislili?« Ali otac je bio radoznao, ozlovoljen i okrutan, pa ga iznova upita:

– Imate li možda prijatelja u Balbecu kad ga tako dobro poznajete?

Legrandinov nasmiješeni pogled dosegnuo je posljednjim očajničkim naporom vrhunac nježnosti, neodređenosti, iskrenosti i rastresenosti, ali je zacijelo pomislio da sad ipak mora odgovoriti na pitanje, pa reče:

– Imam ja posvuda prijatelja, gdje god ima skupova ranjenih ali neporaženih stabala što su se udružila da zajednički, uporno i patetično, preklinju nesmiljeno nebo koje nema milosti za njih.

– Nisam vas to pitao – upade mu otac u riječ, isto tako tvrdoglav kao i stabla i isto tako nesmiljen kao nebo. – Pitao sam vas to radi toga, ako se štogod dogodi mojoj punici, ili ako se bude tamo osjećala sama kao u pustinji, da li poznajete možda tamo koga?

– Tamo, kao i svagdje, poznajem svakoga i nikoga – odgovori Legranidin koji se nije tako lako predavao. – Poznajem mnogo stvari ali vrlo malo osoba. Međutim, tamo su i same stvari slične osobama, rijetkim osobama nježne duše koje su se razočarale u životu. Ponekad naiđete na kaštel što se kraj puta zaustavio na stijeni da svoje jade sučeli s još rumenom večeri, u kojoj se penje zlatni mjesec, a barke što na povratku kući brazdaju šarenu vodu podižu na jarbole plamen i nose zastave; katkad naiđete na koju običnu, pa i ružnu, kuću na osami, bojažljivu ali romantičnu, koja od svih očiju skriva neku neprolaznu tajnu sreće ili razočaranja. Taj kraj bez istine – nadoda makijavelistički tankoćutno – taj kraj puke fikcije i loše lektire za dijete, nipošto ne bih odabrao i preporučio ovom svom mladom prijatelju koji je već sada tako sklon tugovanju, niti njegovu srcu predodređenom za tako nešto. Podneblja ljubavnih povjeravanja i beskorisnog žaljenja mogu odgovarati starim razočaranim ljudima kao što sam ja, ali su uvijek nezdrava za temperament koji još nije do kraja formiran. Vjerujte mi – produži neumoljivo – voda u onoj dragi, koja je već napola bretonska, može djelovati umirujuće, iako je i to sporno, na srce koje više nije netaknuto kao moje, na srce čija ozljeda ne može više zacijeljeti. Ali ona je u vašoj dobi, dečko moj, kontraindicirana. Laku noć, susjedi! – nadoda napuštajući nas naglo,

kao da bježi, baš kao što je obično činio. Časak zatim još se jednom okrene, podigne prst kao liječnik koji rezimira upute i dovikne nam: – Nipošto u Balbec prije pedesete, pa i to ovisno o stanju srca!

Otac je pri sljedećim susretima ponovo progovorio o istom predmetu, mučio ga zapitkivanjem, ali sve to bijaše uzaludan trud: Legrandin je bio poput onog učenog varalice koji je u krivotvorenje palimpsesta uložio toliko truda i znanja da je i stotim dijelom tih napora mogao pribaviti sebi unosniji a opet častan položaj. Da smo još navaljivali, prije bi izgradio cjelovitu etiku krajolika ili nebesku geografiju Donje Normandije, nego što bi nam priznao da mu na dva kilometra od Balbeca stanuje rođena sestra, i tako preuzeo obvezu da nam ponudi pismo kojim bi nas njoj preporučio; a kojeg se nije morao tako strašno bojati da je bio potpuno siguran – što je, poznajući bakin značaj, mogao biti – da se ne bismo njime ni okoristili.

* * *

Uvijek smo se rano vraćali iz šetnje kako bismo još prije večere posjetili tetu Léonie. Na početku sezone, kad se rano smrkavalo, na prozorima naše kuće, u času kad smo stizali Ulicom Saint-Esprit, blistao odraz sunca na zalasku, a u pozadini se šuma na Kalvariji rumenjela grimiznom prugom što se malo dalje odražavala u jezeru crvenilom, koje se, udruženo često s prilično oštrom studeni, u mom duhu povezivalo s rumenilom vatre na kojoj se peče pile, što će pjesničko uživanje u šetnji produljiti uživanjem u dobrom jelu, toplini i odmoru. Nasuprot tome, kad bismo se ljeti vraćali, sunce još nije zalazilo i, dok smo bili u posjetu kod tetke Léonie, sunce bi, spuštajući se, dosegnulo prozor i zadržalo se između debelih zastora i vrpci na zastorima, dijelilo se, granalo, probijalo i optakalo limunovo drvo komode sitnim zlatnim pločicama i iskosa obasjavalo sobu isto onako nježno kao i u šikari. Ali u neke, vrlo rijetke dane, kad smo se vraćali, na komodi već poodavno nije bilo trenutačnih pločica; dok smo dolazili Ulicom Saint-Esprit, na prozorima nije više bilo ni traga odbljesku sunca na zalasku, jezero podno Kalvarije bilo je već izgubilo rumenilo i kadikad bilo čak i boje opala, a duga bi se zraka mjesečine, šireći se i rasprskavajući po namreškanoj vodi, prosipala

po svoj njegovoj širini. Kad bismo stigli nadomak kući, opazili bismo na pragu nečiji lik i mama bi rekla:

– Bože! Françoise nas već čeka, tetka je uznemirena, znači da kasnimo.

I ne gubeći vrijeme na odlaganje stvari, penjali smo se brže--bolje do tete Léonie da je umirimo i dokažemo joj da nam se, suprotno od onoga što je već zamišljala, ništa nije dogodilo, nego da smo samo išli »do Guermantesa«, a tetka i sama dobro zna, kad se ide na tu stranu, da čovjek nikad ne može biti siguran kad će se vratiti.

– Eto vidite, Françoise – rekla bi tada tetka – jesam li vam rekla da su išli do Guermantesa? Bože! Bit će da su gladni kao vuci! A ovčji but sigurno se već sav osušio. Već je bilo i vrijeme da se vratite! Zar ste zbilja išli sve do Guermantesa?

– Ali ja sam, Léonie, mislila da vi to znate – reče mama. – Vjerovala sam da je Françoise vidjela kako izlazimo na vratašca iz povrtnjaka!

U Combrayu su naime bile dvije »strane« za šetnju, toliko oprečne da nismo čak izlazili na ista vrata kad smo išli na jednu ili na drugu stranu: na jednoj je strani bio Méséglise-la-Vineuse, koji smo zvali i »Swannov kraj« jer je put donde vodio pokraj posjeda gospodina Swanna, a na drugoj je strani bio Guermantes. Istini za volju, od Méséglise-la-Vineuse ja sam upoznao samo put do njega i nepoznate ljude koji su nedjeljom dolazili u šetnju u Combray, ljude koje tada ni sama tetka, pa i nitko od nas, »nije uopće poznavao«, te smo o njima govorili da su to »ljudi koji su valjda došli iz Méséglisea«. A što se tiče Guermantesa, taj ću kraj bolje upoznati jednog dana, ali mnogo kasnije. Ako je pak Méséglise za sveg mog dječaštva predstavljao nešto nedostižno, poput obzora što se gubi u daljini, koliko smo god išli po valovitom tlu koje nije više bilo ni nalik na tlo u Combrayu, Guermantes sam zamišljao više kao idealan a ne stvarni naziv tog kraja, kao nešto poput apstraktnog zemljopisnog imena, poput ekvatora, nešto kao »pol« ili » istok«. Prema tome, da je netko u to doba kanio krenuti »preko Guermantesa« da bi stigao u Méséglise, ili obratno, držao bih takvu tvrdnju isto tako besmislenom kao kad bi ko rekao: ide na istok da bi stigao na zapad. Budući da je otac uvijek govorio da iz Méséglisea puca najljepši pogled na ravnicu

od svih za koje on zna, a o Guermantesu da je to tip riječnog krajolika, zaamišljao sam ih kao dvije zasebne cjeline pridajući im onu unutarnju čvrstinu; ono jedinstvo kakvo imaju samo tvorevine našega uma. I najmanji djelić svakoga od njih činio mi se dragocjen, kao da očituje sve njihove posebne odlike, a u usporedbi s njima, još prije nego što čovjek stigne na sveto tlo jednoga ili drugoga od njih, oni posve materijalni putovi, usred kojih su smješteni kao idealni pogled na ravnicu i idealni riječni krajolik, nisu bili vrijedni nimalo veće pažnje nego što su uličice u okolici kazališta za gledatelja zaljubljena u dramsku umjetnost. Ali te sam krajolike najčešće rastavljao jednog od drugog, mnogo više nego njihovom udaljenošću u kilometrima, onim razmakom između dva dijela svoga mozga kojim sam mislio na njih, jednim od onih razmaka u duhu koji udaljavaju, razdvajaju i bacaju u drugi plan. To je razgraničenje postalo još potpunije zato što ih je običaj da se nikad ne ide i na jednu i na drugu stranu u jednoj te istoj šetnji, nego jednom prema Méségliseu a drugi put prema Guermantesu, u neku ruku držao daleko jedno od drugog, nepoznate jedan drugome, u zatvorenim i međusobno nepovezanim posudama različitih popodneva.

Kad smo htjeli krenuti put Méséglisea, izlazili smo (ne prerano, i samo ako je bilo oblačno, jer se nije išlo daleko niti je šetnja dugo trajala) kao i kad smo odlazili bilo kamo, na velika vrata tetkine kuće u Ulici Saint-Esprit. Tad bi nas pozdravio oružar, bacili bismo pisma u poštanski sandučić, rekli bismo usput Théodoreu u Françoisino ime da joj je ponestalo ulja ili kave, pa bismo izašli iz grada putom koji je vodio uz bijelu ogradu Swannova perivoja. Još prije nego što bismo stigli do njega, dopro bi do nas miris, jorgovana. Sam je jorgovan izvirivao iz svoje zelene i svježe krošnje, radoznalo uzdizao iznad ograde perjanicu od blijedoljubičasta i bijela cvijeća, što je čak i u sjeni blistalo od sunca u kojem se bilo okupalo. Neki su od tih cvjetova bili napol skriveni kućicom pokrivenom crijepom zvanom Dom strijelaca, u kojoj je stanovao čuvar, i svojim rumenim minaretom nadvisivali njezin gotički zabat. Proljetne bi se nimfe doimale vulgarno uz te mlade hurije1 što su u tom francuskom vrtu zadržale jarke i čiste boje perzijskih minijatura. Unatoč želji da im obujmim vitki struk i privučem sebi zvjezdane uvojke njihovih

mirisavih glava, prolazili smo pokraj njih bez zadržavanja, jer roditelji nisu od Swannove ženidbe više zalazili u Tansonville, pa nismo željeli da tko pomisli kako zavirujemo u perivoj; stoga bismo, umjesto puteljkom što je vodio uz njegovu ogradu i penjao se izravno u polja, radije skretali drugim puteljkom koji je vodio također na tu stranu ali zaobilazno, tako da smo malo predaleko izbijali na čistinu. Jednog dana djed reče ocu:

– Sjećate li se da je Swann jučer rekao da će iskoristiti priliku što mu žena i kći putuju u Reims, da ode na dvadeset četiri sata u Pariz? Možemo dakle proći uz park jer danas nisu tu, a ipak ćemo si skratiti put.

Zastali smo načas uz ogradu. Doba jorgovana bilo je već na izmaku; nekoliko je grmova još uzdizalo nježne stapke svoga cvijeća što je stršilo poput visokih blijedoljubičastih svjetionika, ali na mnogim mjestima u krošnji, na kojima je još prije tjedan dana bila cvjetna mirišljava pjena, sad je gotovo posvuda venula nekakva prazna, suha, usitnjena i crna pljeva bez mirisa. Djed je ukazao ocu u čemu je vrt ostao isti a u čemu se promijenio od šetnje s gospodinom Swannom onoga dana kad mu je umrla žena, pa ujedno iskoristi prigodu da još jednom ispripovjedi sve o toj šetnji.

Pred nama se prema dvorcu uspinjala suncem obasjana i dragoljubom obrubljena aleja. Zdesna se, naprotiv, perivoj sterao po ravnom tlu. Tu je, u sjeni velikih stabala što su ga okruživali, bilo jezerce koje su dali iskopati Swannovi roditelji. Ali čak i onda kad čovjek gradi posve umjetne tvorevine, ipak obrađuje prirodu. Neka mjesta uvijek osiguravaju oko sebe prevagu svoga posebnog carstva, ističu svoja vječna obilježja usred nekog perivoja kao i daleko od svakog ljudskog upletanja, u osami koja neizbježno posvuda zavlada oko njih, jer izvire iz njihova položaja i moćnija je od djela ljudskih ruku. Tako se podno aleje nad umjetnim jezerom, u dva reda potočnica i zimzelena, složila prirodna, nježna i plava kruna, koja opasuje svijetlo i tamno čelo vode i koju perunika, kraljevski nehajno spustivši svoje sabljice, proširuje po mokrom podnožju sve do konopljuše i žabljaka, gdje se te biljke koče nalik na ljubičaste i žute ljiljane u grbu tog perunikina jezerskog carstva.

Odlazak gospođice Swann oduzeo mi je strašnu mogućnost da je ugledam kako se pojavljuje u drvoredu, da me prepozna i prezre ta povlaštena djevojčica koja prijateljuje s Bergotteom i obilazi s njim katedrale. Zbog njezine odsutnosti nije mi bilo zanimljivo promatrati Tansonville u ovoj prvoj prigodi kad mi je to bilo dopušteno, ali je zato za djeda i oca imalo to svoju ugodnu stranu i prolaznu prednost. Kao što je odsutnost svakog, pa i najmanjeg oblačka osnovni preduvjet za izlet u gorski kraj, tako je i zbog njezine odsutnosti taj dan bio iznimno prikladan za šetnju na tu stranu. Najradije bih bio da su se prevarili u računu pa da se gospođica Swann nekim čudom pojavila s ocem tako blizu nas da se više ne bismo mogli skloniti, štoviše, da bismo bili prisiljeni upoznati se s njom. Stoga sam se, kad sam odjednom opazio, kao znak njezine moguće nazočnosti, kako na travi, uz pecaljku čiji plovak pluta na vodi, leži zaboravljena košarica, požurio skrenuti očeve i djedove poglede na drugu stranu. Doduše, Swann nam je bio rekao da mu nije drago što upravo sad mora otići jer da ima neke rođake u gostima, pa je pecaljka mogla pripadati kome od njih. Nigdje u okolnim alejama nismo čuli ničije korake. Ističući visinu nepoznata stabla, jedna se nevidljiva ptica trudila dočarati kratkoću dana i otegnuti pjevom jednom tonu istraživala osamu što je vladala u okolici, ali joj je osama odgovarala tako jednodušnim odgovorom, tako udvostručenim uzvratom tišine i nepomičnosti da bi se reklo da je zauvijek zaustavila trenutak koji je pokušala potjerati da što brže prođe. Svjetlo je tako neumoljivo padalo s nepokretnog neba da je čovjek želio da se oslobodi njegove pozornosti; kukci su neprestance ometali san uspavane vode koja je jamačno snivala o kakvom izmišljenom Maelströmu1 i još više povećavala zabunu u koju me bacio pogled na pluteni plovak, koji je, kako se činilo, nešto povlačilo svom brzinom po nijemim prostranstvima u vodi odražena neba; plovak je stajao gotovo okomito i prijetio da će potonuti pa sam se već pitao, ne vodeći više računa o želji za upoznavanjem ili strahu od njega, nije li mi dužnost upozoriti gospođicu Swann da riba grize – kadli me očevo i djedovo dozivanje primora da ih trkom sustignem; čudili su se što nisam došao za njima puteljkom koji se penje prema poljima u koja su oni već bili zašli. Sav je puteljak upravo zujao od

mirisa bijeloga glogova cvijeća. Živica je nalikovala na niz kapelica koje se gube pod hrpama cvijeća na postajama tijelovske procesije; ispod njih je sunce prostrlo po tlu mrežu svjetlosti, kao da se probilo kroz vitraje; njihov je miris bio tako gust i omeđen svojim oblikom kao da sam pred oltarom Blažene Djevice, a tako kićeno raspoređeni cvjetovi doimali su se kao da svaki ponaosob nekako rastreseno drži svoj svjetlucavi stručak prašnika, tih tankih i blistavih niti cvjetne gotike nalik na ona cvjetna vlakna što u crkvi uokviruju otvore na pregradi pred povišenim mjestom kod oltara, ili krase stupce na vitrajima, ili na tanane žilice što se protežu po bijelom mesu jagodina cvijeta. Kako su se prema ovom cvijeću prostodušno i seljački doimale divlje ruže koje će se za nekoliko tjedana penjati po ovom istom seoskom putu pod jarkim suncem u svojim svilenim, ružičastim bluzicama što se otvaraju na dašak vjetra!

Ali uzalud sam se zadržavao pred glogom i udisao miris, iznosio ga pred svoj duh koji nije znao što da radi s njim, gubio i iznova nalazio njegov nevidljivi i stalni miris, stapao se s ritmom koji je tu i tamo mladenački živahno u neočekivanim intervalima, sličnim nekim glazbenim intervalima, izbijao iz njegova cvijeća; ono mi je neprekidno, u neiscrpnu obilju, pružalo istu draž, ali mi nije dopuštalo da proniknem u nj, isto onako kao što čovjek i sto puta za redom sluša neke melodije, a nikako da pronikne u njihove tajne. Okretao sam se načas od tog cvijeća pa mu iznova pristupao sa svježim snagama. Pratio bih gdjekoji zalutali divlji mak ili modri različak što je dokono zaostao u pozadini kako se naglo penju po strmini iza živice perivoja prema poljima, tu i tamo ukrašena cvijećem, kao porub tapiserije na kojem se mjestimice javlja onaj isti, prirodno divlji i neukroćeni motiv što će trijumfirati u sredini; to je cvijeće bilo još rijetko i raštrkano. Kao osamljene kuće koje navješćuju da se već približavamo selu, tako mi je i ono navješćivalo beskrajno prostranstvo po kojem se leluja žito i kao bijele ovce skupljaju oblaci; kad bi se pojavio jedan jedini cvijet divljeg maka, na rubu tog područja, izlažući šibanju vjetra svoj rumeni plamen i uzdižući ga nad svoju crnu i masnu plutaču, toliko bih se uzbudio da bi mi srce zalupalo kao putniku kad na niskoj obali ugleda prvu, na

suho izvučenu barku koju ribar krpi, pa uzvikne: »More!« još prije nego što ga je spazio.

Potom sam se vraćao pod bijeli glog kao pred remek-djela za koja mislimo da ćemo ih bolje vidjeti ako ih načas prestanemo gledati, ali uzalud sam dlanovima zaklanjao oči da bih gledao samo njih; osjećanje koje je to cvijeće budilo u meni ostajalo je nejasno i neodređeno, uzalud se pokušavalo osloboditi i ostati samo za se. Ono mi nije pomagalo da ga rasvijetlim, a od drugog cvijeća nisam mogao zahtijevati da to učini umjesto njega. Tad mi djed učini veselje kakvo doživimo kad ugledamo neko djelo omiljenog slikara što se razlikuje od onih koje poznajemo, ili pak kad nas dovedu pred sliku koju smo poznavali samo po skici olovkom, ili kad skladbu koju smo dotad slušali samo u izvedbi na glasoviru, odjednom začujemo zaodjevenu u bujne boje orkestra; djed me zovnuo, pokazao živicu u Tansonvilleu i rekao mi:

– Ti koji toliko voliš bijeli glog, pogledaj kako je krasan onaj ružičasti grm!

I doista, bio je to također glog, ali crveni, još ljepši od bijeloga. I on je bio iskićen kao za svetkovinu – i to za pravu svetkovinu, vjersku, jer se one ne pripremaju iz nekog hira kao svjetovne svetkovine, na bilo koji dan koji nije upravo njima posvećen, koji nema u sebi ničega u biti blagdanskog – ali je ta njegova kićenost bila još bogatija, jer su cvjetovi bili tako gusto izrasli na granju jedan iznad drugoga da nije bilo neukrašena mjesta, nego su obavijali grane onako kako umjetni ukrasi opleću vijencima kakav raskošni štap u stilu rokokoa; cvijeće je na tom grmu bilo »u boji«, što je prema combrayskoj estetici značilo da je bolje kvalitete, bar ako je suditi prema rasponu cijena u »magazinu« na Trgu ili kod Camusa, gdje su ružičasti kolačiči bili skuplji od drugih. Ja sam više volio sir s ružičastim vrhnjem u kojem sam smio zgnječiti jagode. Upravo je ovo cvijeće odabralo jednu od onih boja jestvina ili nježnih ukrasa na odjeći za kakvu veliku svetkovinu, koji se djeci čine najljepšima jer ih upozoravaju i na razlog svoje veće vrijednosti, pa zato zauvijek zadrže u sebi nešto življe i prirodnije nego druge boje, čak i onda kad je djeci već jasno da one zapravo ništa ne obećavaju njihovoj slatkohranjivosti, ili da ih krojačica nije posebno odabirala. I doista,

umah sam pojmio, kao i pred bijelim glogom, samo što sam bio još zadivljeniji, da blagdansko obilježje što izbija iz tog cvijeća nije umjetna tvorevina, da nije proizvod ljudske djelatnosti; nego da ga je spontano izrazila sama priroda, isto onako prostodušno kao što kakva seoska trgovkinja gradi žrtvenik za tjelovsku procesiju, pretrpavši žbunić sitnim, prenježno obojenim i provincijski kitnjastim ružicama. Na vrhu je grana, što bijahu nalik na isto toliko malih ružinih stabalaca u loncima sakrivenih čipkastim papirom kakvim za velikih svetkovina kite oltar, gdje tada pružaju uvis kao zrake tanane i blistave stabljičice, vrvjelo na tisuće sitnih bljeđih pupoljaka; u nutrini svoje poluotvorene čaške, kao na dnu ružičasta mramorna bokala, krvavo crvenog, otkrivali su, još više nego cvijeće, posebnu, neodoljivu suštinu gloga koji, gdje god pupa i gdje god cvjeta, gdje god će procvjetati, ne može biti drukčiji nego ružičast. Tako uklopljen u živicu, ali isto onako različit od nje kao što djevojka u svečanoj haljini odudara od osoba u kućnoj odjeći koje ne kane izaći, taj je katolički i predivni grm bio već posve spreman za Svibanjsku pobožnost i unaprijed gotov da bude dio tog blagdanskog ugođaja, blistao je i smiješio se u svom svježem i ružičastom ruhu.

Kroz živicu se u unutrašnjosti perivoja vidjela aleja obrubljena jasminom, maćuhicama i sporišem, među kojima je šeboj otvarao svoje mirisave, ružičaste i starom kordovanskom1 kožom optočene tobolce; po šljunku je dugačka, zelena cijev za polijevanje razmotala svoje krugove, a na mjestima gdje je bila probušena podizala iznad cvijeća, natapajući njegove mirise, okomite i prizmatične lepeze od šarenih kapljica. Iznenada zastadoh, nisam se mogao maknuti s mjesta, kao kad nam neki prizor ne privuče samo pogled nego zaokupi i dublje sposobnosti zapažanja i zagospodari svim našim bićem. Rićkasto plavokosa djevojčica, koja se kanda vratila iz šetnje i držala u ruci vrtnu lopaticu, gledala nas je podignuta lica posuta ružičastim pjegama. Crne su joj se oči sjale, a kako tada nisam znao, kao što ne znam ni danas, svesti snažan dojam na njegove objektivne elemente, zato što, kažu, nisam dovoljno obdaren »darom zapažanja« da odvojim pojam od njegove obojenosti, još sam dugo, kad god bih pomislio na nju, predočavao sebi njihov sjaj kao jarko plavetnilo zato što je bila plavokosa: i tako, da nije imala onako

izrazito crne oči – što je iznenađivalo čovjeka kad bi je prvi put vidio – ne bih se bio onako posebno zaljubio, kod nje, u njezine plave oči, kao što sam se zaljubio.

Najprije sam je motrio onim pogledom koji ne govori samo u ime očiju, nego kroz koji se, kao kroz prozor, naginju i sva ostala osjetila, uznemirena i skamenjena, pogledom što želi dotaknuti, oteti, sa sobom odvesti tijelo koje gleda, a s njim i dušu; zatim sam se, u strahu da bi djed i otac mogli svakog časa spaziti djevojčicu i pozvati me da otrčim ispred njih i tako me odvojiti od nje, zagledao u nju dugim pogledom kojim sam je nesvjesno ponukao, nastojao privući njezinu pozornost na sebe ne bi li me upoznala! Ona usmjeri svoje zjenice naprijed i na stranu ne bi li ugledala mog djeda i oca, a misao s kojom se vratila iz te potrage jamačno je bila da smo svi skupa smiješni, jer se okrenula s ravnodušnim i prezirnim izrazom na licu i sklonila u stranu kako bi poštedjela svoje lice da se nađe u njihovu vidokrugu. Dok su oni, idući dalje, prošli mimo mene a da je nisu opazili, ona je uprla u mene dug pogled u kojem nije bilo nekog posebnog izraza, reklo bi se da me i ne vidi, ali me gledala tako uporno i s nekim prikrivenim smiješkom na licu, koji sam, s pomoću onih pojmova koje sam stekao o dobru odgoju, mogao protumačiti samo kao dokaz uvredljiva prezira; istodobno je rukom izvela neuljudnu kretnju kojoj bi moj mali rječnik pristojnosti koji sam nosio u sebi, da je bila učinjena javno i namijenjena nekoj nepoznatoj osobi, pripisao samo jedno značenje, a to je bilo značenje određene bezobrazne namjere.

– Hajde, Gilberte, dođi, šta to radiš? – dovikne joj prodornim i zapovjedničkim glasom neka dama u bjelini koju dotad nisam bio zapazio, a malo dalje od nje stajao je neki nepoznati gospodin u platnenu odijelu i izbuljenim me očima netremice promatrao. Djevojčica se naglo uozbiljila, uzela lopaticu i otišla, a da se nije više ni okrenula na moju stranu, držeći se poslušno, nedokučivo i prijetvorno.

Tako je pokraj mene minulo to ime Gilberte koje sam primio kao kakvu amajliju što će mi možda jednog dana omogućiti da pronađem onu koja je sad živa osoba, a još je časak prije toga bila tek nejasan lik. Minulo je to ime pokraj mene izgovoreno iznad jasmina i šeboja,

resko i svježe kao kapi iz zelene štrcaljke; prošlo je kroz zonu čista zraka izdvajajući ga, natapajući ga i ispunjavajući tajnom života onu koju su sretna bića što su s njom živjela i putovala zvala tim imenom. Pod crvenim je glogom, u visini mojih ramena, iskazalo bit za mene tako bolne prisnosti one žene i neznanca s njom i njezinim životom, u koji ja nikad neću stupiti.

Jednog trenutka (dok smo odlazili dalje a djed gunđao:

»Jadni Swann, kakvu su mu ulogu samo namijenili: otpremaju ga na put da bi ona mogla ostati nasamo sa svojim Charlusom, jer to je on, prepoznao sam ja njega! Pa još i tu malu uvlače u svoju sramotu!«), dojam koji je na mene ostavio despotski ton kojim ju je majka pozvala, a da joj Gilberte nije odvratila ni riječi, pokazao mi je da i ona mora nekog slušati, da nije iznad svega, pa mi je donekle ublažio muke, ulio mi nešto nade i smanjio ljubav. Ali uskoro je ta ljubav opet u meni porasla kao reakcija kojom je moje poniženo srce željelo izjednačiti se sa Gilbertom ili nju spustiti do sebe. Zavolio sam je i požalio što nisam imao vremena niti se dosjetio da je uvrijedim, da joj učinim nažao i primoram je da me se sjeća. Bila mi je tako lijepa da bih se najradije bio vratio, slegao ramenima i doviknuo joj: »Kako ste samo ružni i smiješni! Gadite mi se!« Dotle sam se pak udaljavao i zauvijek odnosio u sebi lik riđokose djevojčice, s kožom posutom rumenim pjegama, što u ruci drži lopaticu, smije se i upire u mene dug, prijetvoran i bezizražajan pogled, kao pravi primjer sreće nedostupne djeci moje vrste zbog prirodnih zakona koji se ne smiju prekršiti. A čar kojim je njezino ime okadilo ono mjesto pod crvenim glogom gdje smo ga zajedno čuli ona i ja, uskoro će osvojiti, prožeti, balzamirati sve što je bilo u vezi s njom, njezina djeda i baku koje su moji djed i baka imali neizrecivu sreću poznavati, uzvišeno zanimanje burzovnog posrednika i turobnu četvrt Champs-Elysées u kojoj stanuje u Parizu.

– Léonie – reče djed tetki kad smo se vratili kući – šteta što nisi bila s nama. Ne bi više prepoznala Tansonville. Da sam se usudio, bio bih ti odrezao jednu grančicu od onog crvenog gloga koji si tako voljela. – Tako je djed ispripovjedio tetki našu šetnju, bilo zato da je zabavi, bilo zato što još nije bio izgubio svaku nadu da će je nagovoriti da izađe iz kuće. Ona je nekoć silno voljela taj posjed, a

Swann je bio još posljednji čovjek kojeg je primala pošto je već svima bila zatvorila vrata. Pa i te je večeri učinila ono što je činila svaki put kad bi se on raspitivao za njezino zdravlje (on je još jedini od nas želio da je vidi), poručila mu je da je umorna, ali da će ga sljedeći put primiti:

– Da, jednog dana, kad bude lijepo vrijeme, odvest ću se do ulaza u njegov park.

Govorila je to iskreno. Rado bi bila ona ponovo vidjela Swanna i Tansonville, ali je imala samo još toliko snage da to poželi; bila je preslaba da ostvari želju. Gdjekad bi joj lijepo vrijeme vratilo malo krepkosti, pa bi ustala i odjenula se, ali bi je umor iznova shrvao još prije nego što bi prešla u drugu sobu, te bi zatražila da se vrati u postelju. Tako je kod nje započelo – samo nešto ranije nego što se to obično događa – ono veliko odustajanje svojstveno starosti što se priprema za smrt, pa se zatvara u svoju čahru, što se može zapaziti na kraju vrlo duga života čak i u nekadašnjih ljubavnika koji su se silno voljeli, u prijatelja vezanih najsnažnijim duhovnim sponama, koji, počam od nekih određenih godina, više ne odlaze na put ili u posjete, prestaju se dopisivati i znaju da na ovom svijetu neće više općiti među sobom. Tetka je zacijelo dobro znala da više neće vidjeti Swanna, da nikad više neće izaći iz kuće, samo što joj je to konačno zatočenje bilo znatno olakšano iz onog istog razloga iz kojeg joj je, prema našem mišljenju, moralo biti bolno: to joj je zatočeništvo bilo nametnuto slabljenjem snage, što je lako mogla ustanoviti svakog dana i što je svaki njezin postupak, svaki njezin pokret, pretvaralo u umor, ako ne i u muke, te je tako neaktivnosti, osami i tišini pridavalo osobine blagoslovljene i okrepne slasti odmora.

Tetka nije otišla pogledati živicu sa crvenim glogom, ali sam ja svakog časa zapitkivao roditelje hoće li ipak otići, i je li nekoć često odlazila u Tansonville, navodeći ih da mi pripovijedaju o roditeljima gospođice Swann, o njezinu djedu i baki, koji su mi se činili veliki kao bogovi. Prezime Swann postalo mi je gotovo mitologijsko, pa kad sam razgovarao s roditeljima, ginuo sam od čežnje da ih čujem kako ga izgovaraju. Nisam se usuđivao izgovoriti ga sâm nego sam ih navodio da govore o predmetima bliskim Gilberti i njezinoj obitelji, koji je okružuju i među kojima se nisam osjećao predaleko prognan

od nje; tako bih odjednom nagnao oca; hineći da, primjerice, mislim kako su se službom koju je obavljao djed već i prije bavili u našoj porodici, ili da se živica sa crvenim glogom koju teta Léonie želi vidjeti nalazi na općinskom zemljištu, da ispravi moje tvrdnje, da mi kaže tobože protiv moje volje, sam od sebe: – Ma ne, taj je posao obavljao *Swannov* otac, a ona živica pripada *Swannovu* parku. – Tad bih iznova hvatao dah, toliko me to prezime naliježući na ono mjesto gdje je bilo zauvijek upisano u meni, tištalo i gušilo u trenutku kad bih ga začuo; činilo mi se punijim od svakog drugog prezimena zato što sam ga unaprijed opteretio svim onim opetovanjima dok sam ga u duhu sam izgovarao. Godilo mi je i zato jer sam se stidio što sam se usudio zatražiti od njih da ga izgovore, jer je radost koju su mi pribavljali bila tako velika da je zacijelo njih morala stajati grdne muke, a bez ikakve nadoknade, zato što njima to nije pričinjalo nikakvo zadovoljstvo. Stoga sam iz uviđavnosti, pa i obzira, skretao razgovor na drugu stranu. Svu onu neobičnu primamljivost koju sam pripisivao prezimenu Swann pronalazio sam opet u njemu samom čim bi ga oni izgovorili. Tad bi mi se odjednom učinilo da oni ne mogu a da ne ućute tu zamamnost, da i oni moraju usvojiti moje gledište, da i oni zapažaju, doživljavaju i prigrljuju moje snove, te bih bio nesretan baš kao da sam ih nadmudrio ili naveo na zlo.

Te su godine roditelji nešto ranije nego obično utvrdili dan našeg povratka u Pariz. Ujutro, na sam dan odlaska, pošto su mi nakovrčali kosu radi fotografiranja, pomno mi na glavu nabili šešir koji još nikad nisam bio nosio, i zaogrnuli me baršunskim ogrtačem, morali su me tražiti na sve strane, a majka me napokon našla na maloj uzvisini kod Tansonvillea uplakana kako se upravo opraštam s glogom i grlim njegovo bodljikavo granje. Bio sam poput kakve princeze iz tragedije kojoj su preteški svi ti pusti ukrasi, pa sam u svojoj nezahvalnosti prema nametljivoj ruci koja mi je svezala sve te uzlove i namjestila kosu na čelu – gazio po istrganim papirićima za kovrčanje kose i po svom novom šeširu. Majku nisu dirnule moje suze, ali nije mogla suspregnuti vrisak kad je ugledala zgaženi šešir i upropašteni ogrtač. Nisam je ni čuo jer sam govorio kroza suze:

– O moji jadni dragi glogovi, ne nanosite vi meni bol niti me tjerate da otputujem. Vi mi nikad ništa nažao niste učinili! I zato ću

vas dovijeka voljeti! – Otirući suze, obećavao sam im, kad budem velik, da se neću povoditi za bezumnim životom drugih ljudi, nego ću, čak i kad budem u Parizu, čim grane proljeće, umjesto da odem u posjete i slušam budalaštine, otputovati na selo da vidim prvo cvijeće gloga.

Kad bismo već bili u poljima, nismo se više rastajali s njim sve do kraja šetnje prema Méségliseu. Kroz glog je neprestance prolazio, kao kakva nevidljiva skitnica, vjetar, koji se meni činio da je dobri duh Combraya. Svake godine, onog istog dana kad bismo stigli, odlazio bih, da oćutim da sam doista u Combrayu, na onu uzvisinu i nalazio ga kako mi se zapleće u kabanicu i tjera me da s njim trčim. Na tom ispupčenju u ravnici što se sterala prema Méségliseu gdje na milje nije bilo nikakva izbreška, vjetar je uvijek bio uza me. Znao sam da gospođica Swann odlazi često na nekoliko dana u Laon, a premda je to mjesto bilo mnogo milja daleko, na tom razmaku nije bilo nikakvih zapreka, pa kad bih u vrućim popodnevnim satima vidio kako vjetar jednim jedinim dahom što dolazi s krajnjeg ruba obzora poliježe najudaljenija žita i širi se poput vala po svom beskrajnom prostranstvu i naposljetku, mlak i mrmoreći, zamire među grahoricom i djetelinom do mojih nogu, činilo mi se da nas dvoje ta zajednička nizina zbližava i ujedinjuje, mislio sam kako je taj dah prošao pokraj nje, kako mi u uho šapuće neku njenu poruku, koju doduše ne razumijem, te sam ga u prolazu grlio. Slijeva se nalazilo selo koje se zvalo Champieu (*Campus Pagani*, prema župnikovu tumačenju). Zdesna su se iza žita, u daljini, ocrtavala dva iscizelirana seoska zvonika crkve u Saint-Andrés--Champsu. Onako vitki, ljuskavi, sa crepasto poredanim šupljinicama kao u saću, ukrašeni valovitim crtama, žućkasti i grudasti, bijahu i sami poput dva žitna klasa.

Stabla su jabuka u pravilnim razmacima, sred neprispodobivih ukrasa svojih krošanja koje je nemoguće pobrkati s krošnjom ijedne druge voćke, otvarala svoje široke latice od bijele svile, usred kojih su visile plašljive kitice njihovih rumenih prašnika. Upravo sam na putu do Méséglisea prvi put opazio okrugle sjene jabukovih stabala na suncem obasjanoj zemlji, pa i one vlati od neopipljiva zlata koje sunce na zalasku ukoso tka pod krošnjama, i koje je otac raskidao štapom a da ih nikad nije uspio skrenuti s njihova pravca.

Katkad bi preko popodnevnog neba kriomice i bez sjaja prominuo mjesec bijel poput oblaka, kao glumica na koju još nije došao red za nastup pa iz gledališta, u uličnoj haljini, gleda časak svoje kolege na pozornici, povučena, ne želeći privući ničiju pažnju. Rado sam nalazio njegovu sliku na platnima i u knjigama, samo što su ta umjetnička djela bila vrlo različita – bar u prvim godinama, prije nego što mi je Bloch navikao oči i duh na profinjenije harmonije – od umjetnina na kojima bi mi se mjesec danas činio lijep, a na kojima ga tada ne bih ni prepoznao. Takav je, primjerice, bio kakav Saintineov roman ili Gleyreov pejzaž, gdje se mjesec jasno ističe na nebu svojim srebrnim srpom, i slična naivno nesavršena djela kao što su bili i moji dojmovi, na zgražanje sestara moje bake kad bi vidjele kakva djela volim. One su mislile da djeci treba pokazivati samo ona djela, i da djeca dokazuju da imaju ukusa samo ako zavole odmah na početku ona djela, kojima se čovjek konačno divi kad sazre. Zacijelo su one predočavale sebi estetsku vrijednost kao materijalne predmete koje oko mora uočiti čim je otvoreno, ne uviđajući potrebu da ekvivalentne vrijednosti polagano zru u srcu.

Na putu do Méséglisea, u Montjouvainu, u kući na obali velike baruštine, kući naslonjenoj leđima na grmovit brežuljak, stanovao je gospodin Vinteuil. Zato smo često putem susretali njegovu kćer kako juri na jednopregu. Odjednom, jedne godine, nismo je više susretali samu nego u društvu s nekom starijom prijateljicom koja je bila ozloglašena u tom kraju i koja se napokon jednog dana preselila u Montjouvain. Ljudi su govorili: »Taj je jadni gospodin Vinteuil valjda slijep od ljubavi kad ne zna što se sve priča, i kad on, koji se zgraža kad god se izgovori koja *zazorna* riječ, dopušta kćeri da mu u kuću dovodi takvu žensku! On kaže da je to izvanredna žena, da ima dobro srce i da je neobično nadarena za glazbu, samo što nije školovana. Ali sigurno je da se ona i njegova kći ne bave glazbom.« Gospodin je Vinteuil doista tako govorio; uistinu je neobično kako jedna osoba uvijek pobuđuje divljenje za svoje moralne osobine upravo u roditelja osobe s kojom je u intimnim odnosima. Tjelesna ljubav, koju tako nepravedno ocrnjuju, primorava svako stvorenje da toliko očituje i one svoje najmanje djeliće dobrote i samoprijegora da mora na njih svratiti pažnju svoje najbliže okoline. Doktor Percepied,

komu su njegov krupni glas i guste obrve omogućavali da igra, kad god zaželi, ulogu podmuklice, iako se inače svojom vanjštinom nije tako doimao, a da igranjem te uloge nije nimalo ugrozio svoju nepokolebljivu i nezasluženu slavu osorna dobrotvora, znao je do suza nasmijati župnika i druge govoreći im grubim glasom: »E pa, izgleda da se ona i njezina prijateljica gospođica Vinteuil zbilja bave muzikom. Što, vi se tome čudite? Ja ne znam što bih rekao. Meni je to baš jučer rekao sam čiča Vinteuil. Uostalom, valjda ta djevojka ima pravo voljeti muziku? Ja nisam za to da se djeci priječi da se posvete umjetnosti. A izgleda da tako misli i Vinteuil. Zato se i on s kćerinom prijateljicom bavi muzikom. Eh, do bijesa, u toj se kući uvelike bave muzikom. Što se sad smijete? Samo se ipak malo previše bave muzikom. Neki dan sam sreo čiču Vinteuila kod groblja. Jedva se držao na nogama.«

Onima kao mi koji smo vidjeli kako u to doba gospodin Vinteuil zazire od znanaca, kako okreće glavu na drugu stranu kad ih spazi, kako se za nekoliko mjeseci porušio, kako je zaokupljen svojim jadima i nesposoban za svaki napor koji nije u izravnoj vezi s ostvarivanjem kćerine sreće, kako po cijele dane provodi na ženinu grobu – nije bilo teško pojmiti da on umire od tuge, i da dobro zna što se sve priča. Znao je, a možda je i vjerovao u sve to. Možda i nema čovjeka, ma koliko bio čestit, koga splet okolnosti ne bi mogao jednog dana dovesti do toga da živi u neposrednoj blizini poroka koji najoštrije osuđuje – pa da ga i ne prepoznaje pod maskom nekih posebnih činjenica kojima se taj porok zaodijeva da bi mu se približio i nanio mu bol: primjerice, nekim čudnim riječima, neobjašnjivim držanjem, jedne večeri, osobe koju takav čovjek, uostalom s mnogo razloga, voli. Ali bit će da je čovjek kakav je bio gospodin Vinteuil mnogo više patio od drugih da bi se pomirio s jednom takvom situacijom, za koju se pogrešno misli da je svojstvena samo boemskom svijetu: takve situacije nastaju uvijek kad treba da sebi osigura potrebno mjesto i sigurnost porok što se u djetetu razvio pod utjecajem same prirode, ili gdjekad običnim miješanjem očevih i majčinih vrlina, kao što se miješa i boja očiju. Ali zbog onog što je gospodin Vinteuil možda znao o ponašanju svoje kćeri, nije se njegovo obožavanje nimalo smanjilo. Činjenice ne prodiru u svijet u

kojem žive naša vjerovanja; one se ne rađaju iz činjenica pa ih one i ne razaraju; mogu ih najupornije poricati a da ih ne oslabe, kao što ni lavina nesreća ili bolesti, koje neprestance pogađaju istu obitelj, neće u njoj izazvati sumnju u dobrotu Božju ili u sposobnost njihova liječnika. Ali kad je gospodin Vinteuil mislio na svoju kćer i na sebe s gledišta društva, s gledišta njihova ugleda, kad je nastojao smjestiti sebe s njom na onaj rang koji zauzimaju prema općoj ocjeni, onda je taj sud o društvenoj kategoriji donosio isto onako točno kao i stanovnik Combraya koji je bio neprijateljski raspoložen prema njemu, te je vidio sebe sa kćerkom na samom dnu društvene ljestvice i stoga je u vladanju poprimio onu poniznost, on poštovanje prema onima koji su iznad njeg koje gleda odozdo (pa makar su prije bili i daleko ispod njega), ono nastojanje da se vine do njih koje je gotovo mehanička rezultanta svih padova. Kad smo jednog dana prolazili sa Swannom kroz Combray, gospodin je Vinteuil izbio iz pokrajnje ulice i iznenada se našao pred nama tako da nije imao vremena da nam se ukloni. Swann je, s onom ponositom samilošću mondena čovjeka koji se oslobodio svih moralnih predrasuda, pa u tuđoj sramoti vidi samo dobar povod da takvu čovjeku iskaže svoju dobrohotnost, čije očitovanje godi samoljublju onoga koji je iskazuje utoliko više ukoliko je dragocjenija onome tko je prima, Swann je dakle dugo ćaskao s gospodinom Vinteuilom, premda mu se do tada nije bio nikad obratio nijednom riječju, a prije nego što se rastao s nama, zamolio ga je da jedne večeri pošalje kćer u Tansonville da im svira. Takav bi poziv prije dvije godine bio ogorčio gospodina Vinteuila, ali ga je sad ispunio takvom zahvalnošću da se osjetio dužan da ne bude toliko indiskretan pa da poziv prihvati. Njemu se Swannova ljubaznost prema njegovoj kćeri učinila sama po sebi tako časnom i divnom potporom da je pomislio kako će možda biti bolje da je ne iskoristi te tako očuva svu njezinu netaknutu platonsku slast.

– Kakav krasan čovjek! – reče nam kad nas je Swann napustio, govoreći s istim onakvim oduševljenjem i poštovanjem kako govore pametne i lijepe građanke iz poštovanja i pod dojmom čari kakve vojvotkinje, pa bila ona i ružna i glupa. – Kakav krasan čovjek! Kakva šteta što se onako neprimjereno oženio!

I u najiskrenijih ljudi ima toliko licemjerja da zanemaruju, dok razgovaraju s nekom osobom, svoje pravo mišljenje o njoj, ali ga izreknu čim ta osoba više nije nazočna. Tako su i moji roditelji umah počeli s Vinteuilom žaliti Swanna zbog njegove nesretne ženidbe u ime onih načela i uobičajene pristojnosti za koje su valjda (već zato i što su se zajedno s njim pozivali na njih kao ljudi istog kova), po svemu sudeći, podrazumijevali da ih u Montjouvainu ne krše. Gospodin Vinteuil nije poslao kćer k Swannu. Najviše je zbog toga žalio sam Swan. Jer, kad god bi se rastao s Vinteuilom, sjetio bi se da ga već dulje vrijeme želi pitati nešto o nekome tko se preziva kao i on, valjda o nekom njegovu rođaku. Ovaj put se bio zarekao da neće zaboraviti pitati ga to kad gospodin Vinteuil dođe s kćerkom u Tansonville.

Kako je šetnja prema Méségliseu bila kraća od one druge, uvijek smo je ostavljali za nesigurno vrijeme; podneblje je oko Méséglisea bilo prilično kišovito pa nikad nismo gubili iz vida okrajak šume u Roussainvilleu gdje smo se mogli skloniti pod guste krošnje.

Često bi se sunce sakrilo za oblak, koji bi mu iskrivio okrugli oblik i pozlatio mu rubove. Tad bi polja ostala bez sjaja iako ne i bez svjetla, i učinilo bi se da je sav život stao, a na nebu bi se ocrtali porazno točno i savršeno bijeli bridovi malog sela Roussainvillea. Vjetar bi nagnao gavrana da poleti i iznova se spusti negdje u daljini, a daleke bi šume, naspram bjeličasta neba, došle nekako modrije, kao na slikama naslikanim jednom bojom u raznim tonovima što krase zidove između prozora starinskih kuća.

A drugom bi opet zgodom udarila kiša kojom nam je bio zaprijetio još onaj kapucin u optičarevu izlogu; s neba bi padale u gustim mlazovima kapi vode nalik na ptice selice što odjednom sve zajedno polijeću. Kapi se ne odvajaju, ne polaze nasumce na svoje brzo putovanje, nego svaka zadržava svoje mjesto i povlači za sobom sljedeću, a nebo još jače potamni nego kad polete lastavice. Tad bismo se sklonili u šumu. Kad bi se već činilo da je njihovu putovanju došao kraj, pristigle bi naknadno još neke od njih, one tromije i sporije. Ali mi bismo izašli iz svoga zaklona jer se kapi rado zadržavaju u krošnjama, pa se događa da je zemlja već gotovo suha a da se gdjekoja kap još i dalje drži i pleše žilicama kojeg lista, visi

mu o vršku i mirno sja na suncu, a onda odjednom sklizne s grane i padne komu na nos.

Često smo odlazili skloniti se i u predvorje crkve Saint-André-des-Champs, gdje bismo se našli u društvu s kamenim svecima i crkvenim ocima. Kako je samo ta crkva bila francuska! Iznad vrata bijahu sveci i kraljevi-vitezovi s ljiljanom u ruci, prizori sa svadbi i sprovoda prikazani isto onako kako bi ih mogla zamisliti Françoisina duša. Kipar je neke anegdote o Aristotelu i Vergiliju ispripovjedio isto onako kako je Françoise u svojoj kuhinji rado raspredala o Luju Svetom, kao da ga osobno poznaje, a obično samo zato da bi posramila moga djeda i baku što nisu toliko »pravedni« kao on. Osjećalo se kako pojmovi srednjovjekovnog umjetnika i srednjovjekovne seljakinje (koja je preživjela to doba sve do XIX. stoljeća) o antičkoj ili kršćanskoj povijesti, koji se podjednako odlikuju netočnošću i dobrotom, ne potječu iz knjiga nego iz predaja koje su u isti mah i starodrevne i neposredne, neprekinute, usmene, izobličene, neprepoznatljive i žive. Jedna druga osoba iz Combraya koju sam također, potencijalnu i proročanski nagoviještenu, prepoznao u gotičkom kipu crkve Saint-André-des-Champs bijaše mladi Théodore, Camusov pomoćnik. Uostalom, Françoise je u njemu tako dobro naslućivala zemljaka i suvremenika da je, kad je teta Léonie bila odviše teško bolesna da bi je mogla sama okrenuti u postelji i prenijeti do naslonjača, radije pozivala u pomoć njega nego da dopusti kuhinjskoj pomoćnici da dođe gore i »dobro pogleda« tetku. Jer taj je mladić, kojeg su opravdano smatrali nevaljalcem, bio isto tako ispunjen onom dušom koja je krasila crkvu Saint-André-des-Champs, napose onim poštovanjem koje je, po Françoisinu poimanju, čovjek dužan iskazati »jadnim bolesnicima« ili »svojoj sirotoj gospodarici«, da mu je lice pri podizanju tetkine glave na jastuk izražavalo onu istu prostodušnost i revnost kao i lica onih anđelaka na bareljefima koji se sa svijećom u ruci trude oko iznemogle Djevice, baš kao da ta sivkasta i gola lica, nalik na zimsku šumu, isklesana u kamenu, samo drijemaju, onako suzdržljiva ali spremna da ožive u nebrojenim poštovanim i prepredenim pučkim licima kakvo je Théodoreovo, što se rumeni kao zrela jabuka. Jedna je svetica, u nadnaravnoj veličini, bila odvojena od portala i nije bila

onako spojena s kamenom podlogom kao anđelci, nego je stajala na postolju nalik na stoličicu, zbog čega nije nogama dodirivala vlažno tlo; imala je punašne obraze i jedre dojke, od kojih joj se nadimala teška haljina kao što se lanena vreća nadimlje od zrela grozda; čelo joj bilo nisko, nos kratak i jogunast, a oči duboko usađene; bila je isto onako snažna, bešćutna i odvažna kao i seljakinje iz tog kraja. Tu je sličnost, koja je tom kipu pridavala ljupkost koje nisam tražio na njemu, često potkrepljivala bilo koja seoska djevojka koja bi došla iz polja da se također skloni u crkvu; njezina je prisutnost bila slična prisutnosti onog lišća zidne biljke puzavice što je izrasla pokraj isklesanog lišća, pa se čini da joj je suđeno da posluži za usporedbu s prirodom i tako dokaže istinitost umjetničkog djela. Pred nama se, u daljini, kao obećana ili ukleta zemlja, dizao Roussainville, među čije zidove nisam nikad prodro, Roussainville, po kojem je, i kad je kiša kod nas već bila prestala, ponekad i dalje lijevala kažnjavajući ga poput kakva sela u Bibliji svim sulicama kojima je oluja šibala po domovima njegovih stanovnika. Drugi put bi pak Rousainville već stekao oprost Boga Oca koji je po njemu prosuo, kao po oltarskoj monstranci, nejednako duge zrake raspršena zlata, što je sjalo na suncu koje se iznova bilo pomolilo.

Ponekad bi se vrijeme sasvim pokvarilo pa smo se mogli vratiti kući i ostati zatvoreni u njoj. Tu i tamo su, u daljini, u poljima koja su zbog tame i vlage bila nalik na more, osamljene kuće što su visile o boku kakva brijega što je utonuo u tminu i vodu, blistale kao lađice spuštenih jedara što će ostati nepomične na pučini do kraja noći. Ali ni kiša ni oluja nisu bile važne! Ljeti je loše vrijeme tek prolazna, površna zlovolja dubljeg i trajnog lijepog vremena, što se znatno razlikuje od nestalnog i trenutačno lijepog vremena zimi; ono je u to doba, naprotiv, ustaljeno na zemlji, skrutnulo se u gustim krošnjama na koje se kiša može ispadati a da ne ugrozi otpornost njegove stalne radosti, te bi do kraja godišnjeg doba sve do u seoske ulice, sve do kućnih i vrtnih zidova, razvilo svoje stjegove od ljubičaste i bijele svile. Sjedeći u malom salonu i čekajući večeru, osluškivao bih kako voda kaplje s naših kestenova, ali sam znao da će pljusak samo još više pocakliti njihove krošnje, koje će svu tu kišnu noć ostati na svom mjestu, kao zalog ljeta, jamčeći trajnost lijepog vremena; neka

kiša samo pada, sutra će se ipak iznad bijele ograde u Tansonvilleu lelujati isto tako brojno sitno srcoliko lišće; stoga nisam bio tužan gledajući kako jablan u Ulici Perchamps upućuje nevremenu očajničke molbe i pozdrave; nisam bio tužan slušajući kako se među ljiljanima u dnu vrta razliježu posljednji gromovi.

Kad je vrijeme od samog jutra bilo loše, roditelji bi odustali od šetnje pa ni ja ne bih izlazio iz kuće. Ipak, poslije, one jeseni kad smo zbog tetkina nasljedstva morali doći u Combray, navikao sam se da u takve dane odlazim sam puteljkom koji je vodio u Méséglise-la-Vineuse. Teta je Lyyonie naime, napokon umrla i tako osigurala pobjedu mišljenju onih koji su tvrdili da će je njezin način života, od kojeg je neprestano slabila, na kraju doći glave; ali taj su događaj smatrali isto tako pobjedom svoga mišljenja i oni koji su oduvijek tvrdili da ona ne pati od neke izmišljene nego od organske bolesti, i da će se svi skeptici u to uvjeriti kad joj napokon podlegne; ipak je svojom smrću izazvala veliku bol samo u jednog stvora, ali je ta bol bila strahovita. Onih petnaest dana koliko je trajala ta posljednja tetkina bolest, Françoise je nije ostavljala ni na trenutak samu, nije se uopće svlačila, nikom nije dopuštala da je dvori, i nije joj napuštala tijelo sve dok nije bila pokopana. Tek smo tad shvatili da je onaj svojevrsni strah u kojem je Françoise živjela, strah od tetkinih nemilih riječi, od njenih sumnji i gnjeva, u nje razvio osjećanje za koje smo mislili da je mržnja, a zapravo je bilo obožavanje i ljubav. Nije više bilo njezine prave gapodarice; s njezinim nepredvidljivim odlukama, s lukavštinama koje je teško bilo prozreti, s dobrim ali povodljivim srcem, njezine vrhovne, tajanstvene i svemoćne vladarice. Prema njoj smo svi mi malo vrijedili. Davno je bilo prošlo ono vrijeme, na samom početku, tek što smo bili počeli dolaziti u Combray na ferije, kad smo u Françoisinim očima uživali isti ugled kao i tetka. Upravo te jeseni, kad su mi roditelji bili toliko zaokupljeni formalnostima koje je trebalo obaviti, razgovorima s bilježnicima i zakupcima, kad nisu imali mnogo vremena da izlaze iz kuće a ni vrijeme, uostalom, nije bilo lijepo, navikli su se bili da me puštaju sama u šetnju prema Méségliseu; umotavali su me u širok škotski ogrtač koji me štitio od kiše, a ja sam ga radije prebacivao preko ramena, pogotovo što sam slutio da one škotske pruge na njemu

sablažnjavaju Françoisu, kojoj bi bilo nemoguće dokazati da boja odjeće nema ničega zajedničkog sa žalošću za pokojnicom. Štoviše, njoj se ni najmanje nije sviđalo kako mi tugujemo za tetkom jer nismo priredili karmine, nismo pazili da nam glas zvuči nekako posebno kad smo govorili o njoj, a ja sam ponekad čak i pjevušio. Uvjeren sam da bi i meni u nekoj knjizi takvo poimanje tugovanja za pokojnikom, po uzoru na *Pjesme o Rolandu* ili portala crkve Saint-André-desChamps, bilo simpatično, i u tome sam se potpuno slagao s Françoisom. Ali čim bi se ona našla u mojoj blizini, neki me vrag tjerao da je rasrdim, pa bih iskoristio i najmanji povod da joj kažem kako žalim za tetkom zato što je, usprkos svim svojim smiješnim osobinama, bila dobra žena, a nipošto zato što mi je bila tetka; da mi je i kao tetka mogla biti mrska pa da mi njezina smrt ne bi tada nanijela ni najmanje boli. Te bi mi riječi u nekoj knjizi svakako bile neumjesne.

Françoisu bi u takvim razgovorima, baš kao pjesnika, preplavila prava plima zbrkanih misli o žalosti i obiteljskim uspomenama, pa dok se ispričavala što ne može odgovoriti na moje teorije govoreći: »Ne znam se ja izraziti kako treba!« ja bih slavio slavlje zbog tog njezina priznanja na zdravorazumski, podrugljivi i grubi način dostojan doktora Percepieda. A kad bi još dometnula: »Ipak vam je ona bila rodnica, čovjek uvijek mora iskazivati poštovanje rodnici!«1 slegao bih ramenima i rekao u sebi: »Tako mi i treba kad raspravljam s neukom ženom koja potpuno pogrešno izgovara riječi!« Takvim sudom o Françoisi usvojio sam ono kukavno stajalište koje baš oni koji ga u svom nepristranom razmišljanju najviše preziru, vrlo često zastupaju kad se nađu u kakvom običnom prizoru u životu.

Moje su šetnje te jeseni bile utoliko ugodnije ukoliko sam u njih odlazio nakon dugih sati provedenih nad knjigom. Kad bih se zamorio čitajući cijelo dopodne u salonu, prebacio bih svoj škotski ogrtač preko ramena i izašao: pošto sam dugo vremena primoravao tijelo na mirovanje, u njemu se bilo nakupilo toliko živosti i brzine da je osjetilo neodoljivu potrebu da ih, kao zvrk kad ga čovjek pusti s uzice, istroši na sve strane. Kućni zidovi, živica u Tansonvilleu, stabla u šumi kraj Roussainvillea, grmlje na koje se leđima naslanjao Montjouvain, primali su moje udarce štapom ili kišobranom i slušali

radosne uzvike, a sve su to bili odjeci zbrkanih misli kojima sam se zanosio i koje se ni ovdje na svjetlu nisu bile smirile, te su više voljele da se lakše oslobode na taj neposredan način, nego da se polako i teško razrješavaju u glavi. Većina tobožnjih očitovanja onoga što smo osjetili samo nas oslobađa svega toga, omogućujući nam da to izbije iz nas u nekom nejasnom obliku u kojem ga ne možemo pojmiti. Kad pokušavam procijeniti što sve dugujem tom putu u Méséglise, sve one skromne spoznaje koje sam ondje slučajno stekao ili sam na njih naišao, sjećam se da sam se baš te jeseni, u jednoj od tih šetnja, nedaleko od grmovitog brežuljka što štiti Montjouvain, zaprepastio kad sam prvi put shvatio kakav je nesklad između naših dojmova i njihovih uobičajenih očitovanja. Pošto sam se sat vremena žustro borio s kišom i vjetrom, baš kad sam stigao na obalu baruštine kod Montjouvaina, pred crijepom pokrivenu kućicu u koju je vrtlar gospodina Vinteuila spremao svoj vrtlarski alat, pomolilo se sunce na kojem je pljuskom isprana pozlata nanovo zasjala na nebu, na drveću, na zidu kolibe, na još mokrom crijepu i na sljemenu krova po kojem se šetala kokoš. Puhao je vjetar i vodoravno polijegao korov što je nikao na zidu i pahuljasto paperje kokoši; i drač i perje pokorno su se podavali njegovu puhanju u svoj svojoj dužini, pasivno, kao i svi tromi i laki predmeti. Crijepom pokriveni krov poprimio je u baruštini, u kojoj se zbog sunca iznova zrcalio, izgled ružičasta mramora kakav nisam bio još nikad vidio. Kad sam spazio u vodi i na pročelju kućice kako blijed osmijeh odgovara osmijehu neba, zavitlah u zanosu zatvorenim kišobranom i uskliknuh: – Jok, jok, jok, jok! – A u istom hipu oćutjeh kako ne smijem ostati na toj mutnoj riječci, nego da moram nekako jasnije izraziti svoj zanos.

Upravo sam u to vrijeme naučio da isti osjećaji ne obuzimaju sve ljude istodobno, prema nekom unaprijed određenom redu. Prolazio je tako neki seljak, koji je, po svemu sudeći, bio već prilično loše volje, a još se više oneraspoložio kad umalo da ga nisam udario kišobranom po glavi pa nije osobito srdačno odgovorio na moje riječi: – Lijepo je vrijeme, zar ne, dušu dalo za hodanje? – Isto tako, kad bih nakon duga čitanja dobio volju da s nekim porazgovaram, kolega kojem bih se obratio bio je već sit razgovora pa je želio da ga

ostavim na miru da čita. Kad bih pak nježno pomislio na roditelje te posve razborito i dobrohotno nakanio da im učinim kakvo veselje, oni su dotle bili saznali za neku moju sitnu nepodopštinu te su me zbog nje strogo prekorili u času kad sam pohrlio do njih da ih izljubim.

Katkad bi se mom zanosu rođenom iz samoće pridružio i drugi zanos koji nisam umio jasno razdvojiti od prvoga, a koji je nastao iz želje da ugledam pred sobom kakvu seljanku koju bih mogao priviti u zagrljaj. Ta se želja budila naglo pa nisam imao vremena da je dovedem u pravu vezu s njezinim uzrokom, a kako se javljala usred sasvim različitih misli, užitak koji ju je pratio činio mi se – samo višim stupnjem užitka što su ga u meni izazivale te druge misli. Zbog tog novog uzbuđenja pripisivao sam veću vrijednost svemu čime je moj duh u tom času bio zabavljen: ružičastom odrazu crepova na krovu, draču, selu Roussainvilleu u koje sam već poodavno želio navratiti, stablima u obližnjoj šumi, zvoniku crkve u selu. Zbog tog su mi se uzbuđenja svi ti predmeti činili još poželjniji, jer sam vjerovao da su ga upravo oni probudili u meni. Reklo bi se da je njemu jedina svrha da me što brže ponese do njih nadimljući mi jedro nekim snažnim, nepoznatim i povoljnim vjetrom. Ali ako je želja da se pojavi neka žena pridodavala čarima prirode nešto još zanosnije, čari su prirode zauzvrat proširivale ono što je u čarima žene bilo odviše skučeno. Činilo mi se da je ljepota stabala još uvijek ženina ljepota, i da bi mi njezin poljubac izručio samu dušu onog obzora, sela Roussainvillea i knjiga koje sam čitao; a kako je moja mašta na taj način od tog dodira s mojom čulnošću obnavljala snagu pa se čulnost širila na sve o čemu sam maštao, žudnja mi više nije znala za granice. Zbog toga mi se, kao što se događa u trenucima snatrenja u prirodi gdje je ukinuto djelovanje navike i gdje su apstraktni pojmovi odloženi na stranu, pa duboko vjerujemo u originalnost, u individualni život mjesta na kojem se nalazimo – prolaznica koju je moja žudnja prizivala nije izgledala kao da je bilo koji primjerak općeg tipa žene, nego nužan i prirodan proizvod toga tla. Jer u to mi se vrijeme sve ono što nisam bio ja, zemlja i druga bića, činilo dragocjenijim, važnijim, obdarenim stvarnijim opstojnošću nego što se to čini odraslim ljudima. Zemlju nisam uopće razdvajao, od bića. Žudio sam za nekom seljankom iz Méséglisea ili Rousainvillea, za kakvom

ribaricom iz Balbeca, kao što sam žudio i za Méségliseom i Balbecom. Užitak koji bi mi one mogle pružiti ne bi mi se činio pravim, ne bih mu više vjerovao da sam mu mogao po svojoj volji izmijeniti uvjete. Upoznati u Parizu ribaricu iz Balbeca ili seljanku iz Méséglisea značilo bi isto što i dobiti na dar školjku koju nisam vidio na morskom žalu, ili paprat koju nisam našao u šumi, značilo bi oduzeti užitku koji bi mi ta žena pružila sve one užitke kojima sam ih u mašti zaodjenuo. Ali lunjati po šumi kod Roussainvillea bez seljanke koju bih mogao poljubiti značilo je ne upoznati skriveno blago i duboku ljepotu te šume. Djevojka koju sam vidio samo kroz krošnje tih stabala, bila je za mene kao neka lokalna biljka nešto više vrste koja omogućuje svojom građom da se bolje nego u drugih oćuti sva slast toga kraja. U to sam mogao utoliko lakše povjerovati (da bi nježnosti kojima bi mi omogućila da to postignem bile isto tako posebne vrste i da bih ih mogao doživjeti samo s njom i ni s jednom drugom) što ću još dugo biti u godinama kad čovjek ne odvaja taj užitak od posjedovanja raznih žena s kojima ga je okusio, kad ga još nije sveo na opći pojam zbog kojeg će te žene ubuduće smatrati sredstvom uživanja koje se može mijenjati a da užitak bude uvijek isti. Užitak čak i ne postoji osamljen, izdvojen i formuliran u duhu kao cilj kojem čovjek teži približavajući se nekoj ženi, kao uzrok uznemirenosti koju prije toga osjeća. Čovjek gotovo da i ne misli na njega kao na užitak koji će doživjeti, prije će ga nazvati njezinim čarom, jer ne misli na sebe, nego samo na to kako da se izvuče iz sebe. Nejasno ga očekujemo, imanentan je i skriven, a u času kad ga doista doživimo očituje se samo tako što do paroksizma uznosi druge užitke koje nam donose blagi pogledi, poljupci one koja je uz nas, te nam se i samima čini nadasve kao neka vrsta zanosa naše zahvalnosti na dobroti srca naše družice i na njezinoj dirljivoj naklonosti, koju mjerimo po milini, po sreći koju nam donosi.

Na žalost, uzalud sam preklinjao kulu u Rousainvilleu da mi pošalje koje dijete iz svoje škole, obraćao joj se kao jedinoj pouzdanici svojih prvih čežnji kad sam s vrha naše kuće u Combrayu, u sobici što miriše na peruniku, usred kvadrata poluotvorena prozora vidio samo njezin toranj i, s junačkim krzmanjem putnika koji kreće na istraživački pothvat, ili očajnika koji se nakanio ubiti, iznemogao,

krčio sam sebi u mislima nepoznati put koji mi se činio pogibeljan, sve do onog trenutka kad bih naišao na neki prirodni trag, kao što je trag puža što se pridružio lišću divljeg ribiza koji se sagibao sve do mene. Uzalud sam je preklinjao. Uzalud sam u svom vidokrugu obuhvaćao cijeli razmak i probijao ga pogledima ne bih li izvukao odatle kakvu ženu. Odlazio sam sve do ulaza u crkvu Saint-André-des-Champs, ali nikad nisam naišao ni na jednu seljanku. Međutim, čim bih išao s djedom, susreo bih je u okolnostima u kojima nisam mogao s njom zapodjenuti razgovor. Netremice sam zurio u deblo dalekog drveta iza kojeg će se svakog časa pojaviti i poći mi u susret; obzor što sam ga promatrao ostajao je pust, padala je noć i zdvojno sam zadržavao pažnju za ono jalovo tlo, za onu iscrpljenu zemlju, kao da ću iz nje prizvati stvorenja koja možda skriva preda mnom; kad sam pak, ne mogavši se pomiriti s mišlju da se vratim kući prije nego što zagrlim ženu za kojom toliko žudim, napokon ipak morao krenuti u Combray priznajući sam sebi da je sve manje vjerojatnosti da će mi je slučaj nanijeti na put, nisam više od veselja nego od bijesa udarao po stablima šume kod Rousainvillea, iz koje nisu izlazila živa bića baš kao ni iz naslikane šume na platnu što prikazuje neku panoramu. Uostalom, da je i naišla, da li bih joj se usudio obratiti? Vjerojatno bi me smatrala luđakom, prestao sam vjerovati da i druga ljudska bića osjećaju isto što i ja, da doista i izvan mene postoje želje koje mene zaokupljaju u tim šetnjama i koje nikako da se ostvare. Činilo mi se da su to još samo posve subjektivni, nemoćni, iluzorni plodovi moga temperamenta. Nisu više imali veze s prirodom, sa zbiljom koja je otada izgubila svaku draž i svako značenje, pa je u mom životu postala tek konvencionalni okvir, kao što je i u zamišljenom životu nekog romana onaj vagon u kojem na klupi sjedi putnik i čita roman tek toliko da mu prođe vrijeme.

Možda se upravo iz jednog dojma koji sam stekao nekoliko godina nakon toga nedaleko od Montjouvaina i koji mi je tada ostao nejasan, rodila mnogo kasnije moja predodžba o sadizmu. Poslije će se vidjeti da je sjećanje na taj dojam iz posve drugih razloga odigralo važnu ulogu u mom životu. Bilo je to jednog vrlo vrućeg dana kad su mi roditelji morali otići nekamo na cijeli dan pa su mi rekli da se mogu vratiti kad god hoću; otišao sam sve do one baruštine u

Montjouvainu u kojoj sam volio gledati odraze crepova na krovu, izvalio sam se u hladu, među grmlje na strmini više kuće, i zaspao, na onom istom mjestu na kojem sam nekad čekao oca kad je svratio do gospodina Vinteuila. Probudio sam se kad se već bilo smrklo, i htio sam ustati kadli spazih gospođicu Vinteuil (koliko sam je mogao prepoznati jer je nisam više često viđao u Combrayu kao onda dok je bila dijete, u dobi kad se još nije bila zadjevojčila). Vjerojatno se bila netom vratila kući, vidio sam je pred sobom, nekoliko centimetara od sebe, u onoj istoj sobi u kojoj je njezin otac primio mog oca, a koju je ona preuredila u svoj mali salon. Prozor je bio napola otvoren a svjetiljka upaljena pa sam pratio sve njezine kretnje a da ona mene nije vidjela. Međutim, da sam ustao i pošao dalje, grmlje bi bilo zapucketalo pa bi me čula i možda pomislila da sam se tu sakrio da je uhodim.

Bila je u crnini jer joj je otac bio tek nedavno umro. Nismo je posjetili, majka nije to htjela zbog jedne svoje vrline koja joj je jedina ograničavala dobrotu: iz stidljivosti, iako ju je duboko žalila. Sjećala se kako je žalosno skončao gospodin Vinteuil, isprva sav zaokupljen majčinskim i dadiljskim brigama oko svoje kćeri, a poslije jadima koje mu je zadavala; gledala je u duhu patničko lice tog starca u posljednje vrijeme; znala je da je zauvijek digao ruke od nauma da u čisto prepiše sve ono što je bio skladao u posljednjih nekoliko godina, jadne kompozicije starog profesora klavira, bivšeg seoskog orguljaša, o kojima smo mi mislili da ne vrijede mnogo same po sebi, ali ih nismo prezirali zato što su njemu toliko vrijedile da su mu bile sav smisao života prije nego što ih je žrtvovao u korist kćeri. Mnoge od njih nije čak ni zapisao nego ih je samo držao u glavi, a neke je pribilježio na otrgnutim listovima papira, nečitljivo, pa će zauvijek ostati nepoznate; majka je mislila i na ono, još teže odricanje na koje je gospodin Vinteuil bio prisiljen, na odricanje od časne, sretne i štovanja dostojne budućnosti svoje kćeri; kad bi se prisjetila te silne zdvojnosti bivšeg profesora klavira mojih tetaka, osjećala je istinsku bol i, sva zgrožena, pomišljala na bol, gorku na drugi način, koju zacijelo osjeća gospođica Vinteuil, izmiješanu s grižnjom savjesti, zato što je tako reći dotukla oca.

– Jadni gospodin Vinteuil – govorila je majka – živio je i umro za svoju kćer a da nikad nije dobio nikakve nagrade. Hoće li je možda dobiti poslije smrti, i u kojem obliku? Samo bi je od nje mogao dobiti.

Na kaminu u dnu salona gospođice Vinteuil stajao je mali portret njezina oca, po koji je ona brže-bolje skoknula kad je čula štropot kočije što je dolazila cestom, a onda se svalila na kanape, prikučila sebi stolić i stavila na njega fotografiju kao što je nekoć gospodin Vinteuil stavljao preda se skladbu koju je želio odsvirati mojim roditeljima. Uskoro joj u sobu uđe prijateljica. Gospođica Vinteuil nije ustala da je dočeka. Držeći ruke iza glave, pomaknula se prema suprotnom kraju sofe, kao da joj želi napraviti mjesta. Međutim, istog časa nasluti da joj time nameće položaj koji joj je možda nemio. Pomisli da bi joj prijateljica možda radije sjela podalje od nje na stolicu, učini joj se da je nametljiva, i u njoj se pobuni tankoćutno srce; iznova je zauzela svu sofu, sklopila oči i počela zijevati kako bi pokazala da se tako izvalila samo zato što joj se spava. Unatoč gruboj i zapovjedničkoj prisnosti u njezinu ponašanju prema prijateljici, prepoznao sam ponizne i suzdržljive kretnje i nenadanu obzirnost njezina oca. Uskoro je ustala i pokušala zatvoriti kapke na prozorima ali joj to nije pošlo za rukom.

– Ostavi prozor širom otvoren, vruće mi je – reče joj prijateljica.

– Ali nije zgodno, vidjet će nas – otpovrne gospođica Vinteuil.

Ipak, zacijelo je naslutila da će joj prijateljica pomisliti da je to rekla samo zato da je izazove kako bi joj odgovorila nekim drugim riječima koje doista želi čuti, ali joj iz obzirnosti prepušta inicijativu da ih sama izgovori. Bit će da joj je stoga pogled, koji ja nisam mogao vidjeti, poprimio onaj izraz što se silno sviđao mojoj baki, jer je živo dometnula:

– Kad kažem da će nas vidjeti, mislim da će nas vidjeti kako čitamo, a nije ugodno, ma šta čovjek radio, kad misli da ga netko gleda.

Iz instinktivne velikodušnosti i nehotične uljudnosti nije izgovorila unaprijed smišljene riječi koje je smatrala prijeko potrebnim za potpuno ostvarenje svoje želje. U dnu je njezina bića bojažljiva i

usrdna djevica neprestano preklinjala i suzbijala grubu i slavodobitnu vojničinu.

– Da, zbilja je vjerojatno da će nas u ovo doba, u ovom prometnom seoskom kraju, netko gledati – podrugljivo će joj prijateljica. – Uostalom, pa šta onda? – nadoda (držeći da te riječi, koje je izrecitirala iz ljubaznosti, kao tekst za koji zna da godi gospođici Vinteuil, mora popratiti obješenjačkim i nježnim namigivanjem i izgovoriti tobože cinično). – Pa još bolje ako nas tko vidi!

Gospođica Vinteuil uzdrhti i ustane. Njezino obzirno i tankoćutno srce nije znalo koje će se riječi same od sebe prilagoditi prizoru koji su njezina osjetila zahtijevala. Do krajnjih je granica, koliko joj je to dopuštala njezina prava moralna narav, posezalo za jezikom koji bi odgovarao poročnoj djevojci kakva je željela biti, ali riječi za koje je mislila da bi takva djevojka izgovorila iskreno, u njezinim su ustima zvučale lažno. I ono malo što je sebi dopustila kazati izustila je neprirodno jer ju je plašljivost kočila da bude smiona, te je u svoje riječi neprestance upletala:

– Nije li ti hladno, nije li ti vruće, ne želiš li možda biti sama i čitati?

– Čini mi se da je gospođica večeras zaokupljena vrlo pohotljivim mislima – reče na kraju ponavljajući jamačno rečenicu koju je nekad bila čula iz usta svoje prijateljice.

Gospođica Vinteuil osjeti kako joj je prijateljica utisnula cjelov u izrez svilene bluze, pa vrisne i izmakne se. Počeše se skakućući loviti, širokim su rukavima mlatarale kao krilima, gugutale i kriještale kao zaljubljene ptice. Napokon se gospođica Vinteuil izvali na kanape a prijateljica je poklopi svojim tijelom. Bila je okrenuta leđima stoliću na kojem je stajala slika bivšeg profesora klavira, pa gospođica Vinteuil shvati da ga prijateljica neće vidjeti ako je ne upozori na nju. Stoga joj reče, baš kao da ju je tek tog časa spazila:

– Oh, gleda nas slika mog oca, ne znam tko ju je tamo stavio, već sam dvadeset puta rekla da joj tu nije mjesto.

Sjetih se da je gospodin Vinteuil nekad davno izgovorio te iste riječi pred mojim ocem o svojoj skladbi. Zacijelo im je taj portret

služio za redoviti obred oskvrnjivanja jer joj prijateljica odgovori riječima koje su valjda bile dio njihovih liturgijskih odgovora:

– Ma ostavi ga na miru, on nam više ne može dosađivati. Pomisli samo kako bi taj vražji majmun sad tu cmizdrio i pokrivao te kaputom kad bi te vidio kraj otvorena prozora.

Gospođica Vinteuil odgovori joj blagim prijekorom: – Nemoj, nemoj! – što je svjedočilo o njezinu dobru srcu, ali ne zato što joj ga je nametnulo ogorčenje zbog takvih riječi na račun njezina oca (očito je već bila navikla ušutkivati u takvim trenucima slične osjećaje, tko zna kakvim sofizmima?), nego zato što je to na neki način bila kočnica kojom je, da ne ispadne sebična, kočila užitak koji joj je prijateljica nastojala priskrbiti. Zatim joj se to nasmiješeno ublažavanje što bijaše odgovor tom svetogrđu, taj prijetvorni i nježni prigovor upućen možda njezinoj otvorenoj i dobroj naravi, učinilo da je osobito nečastan oblik, tobože ljupki oblik te opačine s kojom se želi pomiriti. Ipak nije mogla odoljeti privlačnosti užitka koji će osjetiti zbog toga što s njom tako blago postupa osoba koja je tako nemilosrdna prema pokojniku koji se ne može braniti; skočivši u krilo prijateljici, čedno joj pruži čelo da ga poljubi, kao što bi učinila da joj je kći, predosjećajući slasno da će tako, preotimajući gospodinu Vinteuilu čak i u grobu očinstvo, obadvije dosegnuti vrhunac okrutnosti. Prijateljica joj uze glavu među ruke i poslušno je poljubi u čelo, što joj nije bilo teško zbog velike ljubavi koju je osjećala prema gospođici Vinteuil i zbog želje da unese malo razonode u trenutno tako tužan život siročeta.

– Znaš što bih najradije učinila s ovim starim strašilom? – upita je mašajući se za sliku.

I šapne gospođici Vinteuil na uho nešto što nisam mogao čuti.

– Ali, ne bi se valjda ipak usudila!

Da se ne bih usudila pljunuti na njega? Na *ovo*? – upita je prijateljica navlaš grubo.

Dalje nisam ništa više čuo jer je gospođica Vinteuil nespretno, užurbano, iskreno i tužno prišla prozoru, zatvorila ga i spustila kapke. Ipak, sad sam znao što je za sve one muke koje je za života podnio radi kćeri gospodin Vinteuil dobio od nje zauzvrat nakon svoje smrti.

Ipak sam nedugo zatim pomislio da gospodin Vinteuil, da je mogao biti svjedok tog prizora, ne bi bio posve izgubio vjeru u dobro srce svoje kćeri i da bi možda imao čak i donekle pravo. Dakako da se u navikama gospođice Vinteuil zlo javljalo u tako potpunom obliku da bi ga tako savršeno ostvarenog teško bilo naći igdje drugdje osim u sadista; prije bi se moglo vidjeti na pozornici kakvog bulevarskog kazališta nego pod svjetiljkom prave ladanjske kuće; kćerku kako navodi prijateljicu da pljune na sliku njena oca koji je živio samo za nju; gotovo da samo sadizam daje u životu osnovu za estetiku melodrame. U zbilji, izuzev slučajeva sadizma, neka bi djevojka možda mogla isto tako biti okrutna kao i gospođica Vinteuil prema uspomeni i željama svoga pokojnog oca, ali ih ne bi navlaš sažela u tako rudimentaran i naivan simbolični postupak; ono što bi u njezinu ponašanju bilo zločinačko bilo bi u većoj mjeri zastrto koprenom pred tuđim očima, pa i njenim vlastitim; ona bi učinila to zlo ali ne bi to priznala sama sebi. Međutim, iza tog privida, u srcu gospođice Vinteuil, to zlo nije, bar u početku, bilo bez nekih primjesa. Sadistkinja kao što je ona uvijek je umjetnica zla, što nijedno potpuno opako stvorenje ne može biti, jer u njega nije zlo nešto izvanjsko nego mu se ono čini posve prirodnim, ne razlikuje se čak od njega samog; kako u takva stvorenja nema ni traga poštovanju vrlina, ni uspomeni na pokojnika, ni sinovskoj ljubavi, ono ne osjeća ni svetogrdni užitak u tome što ih oskvrnjuje. Takvi sadisti kao što je bila gospođica Vinteuil toliko su nevino osjećajna i toliko prirodno kreposna bića da im se čak i puteni užitak čini zlom i povlasticom nevaljalih. Pa kad načas dopuste sebi da se odaju tom užitku, onda nastoje navući kožu nevaljalih ljudi na sebe i svoga partnera ne bi li na trenutak živjeli u iluziji da su umakli svojoj obzirnoj i nježnoj duši u neljudski svijet uživanja. Videći kako joj to nikako ne ide od ruke, shvatio sam koliko to silno želi. U trenutku kad se željela što više razlikovati od oca, podsjećala me najviše na način mišljenja i govora staroga profesora klavira. Više nego samu fotografiju željela je oskvrnuti i podvrgnuti svom užitku baš ono što je i dalje ostajalo između tog užitka i nje same, i priječilo je da ga neposredno doživi: sličnost s njegovim licem, plave oči koje mu je majka ostavila kao kakav obiteljski nakit, one prijazne geste koje su između poroka i

gospođice Vinteuil postavljale zapreke od frazeologije i mentaliteta koji nisu odgovarali tom poroku, i koji su je priječili da ga upozna kao nešto sasvim različito od mnogih obveza pristojnosti kojih se obično pridržavala. Nju nije zlo nadahnulo na užitak koji joj je godio, nego joj se užitak činio pogubnim. A kako je svaki put kad bi se odala užitku, uživanje bilo popraćeno zlim mislima kojih inače nije bilo u njezinoj kreposnoj duši, počela je u užitku nalaziti nešto dijabolično i poistovjećivati ga sa Zlom. Možda je gospođica Vinteuil slutila da joj prijateljica nije u duši zla, i da nije iskrena kad pred njom onako svetogrdno govori. Barem je uživala ljubeći na njezinu licu smiješke i poglede, možda hinjene ali analogne smiješcima i pogledima, u njihovu poročnu i nedostojnu iskazu, ne nekog dobrog stvorenja koje pati, nego okrutna stvorenja odanog uživanju. Na tren je mogla sebi umišljati da se doista igra one igre koje bi se igrala s nekom isto tako izopačenom partnericom, djevojkom koju bi uistinu obuzimali ti divljački osjećaji prema uspomeni na svog oca. Možda ne bi ni pomislila da je zlo tako rijetko i iznimno stanje koje smućuje čovjeka, u koje je tako ugodno skloniti se, da je u sebi, kao i u svim drugim ljudima, znala raspoznati onu ravnodušnost prema mukama koje čovjek nanosi drugima, ravnodušnost koja je, bez obzira na njezina različita imena, onaj užasni i vječni oblik okrutnosti.

Ako je bilo prilično lako prošetati se do Méséglisea, šetnja do Guermantesa bila je nešto posve drugo jer je dugo trajala i iziskivala lijepo vrijeme. Mogla se poduzeti tek kad bi se činilo da će zaredati lijepi dani, kad je Françoise očajavala što nema ni kapi kiše za »nesretne prinose«, a na nebu se vidjeli samo rijetki bijeli oblaci kako mirno plove plavetnilom, pa bi jadikovala na sav glas: »Zar se ne bi reklo da se vide ni manje ni više nego morski psi kako se igraju i pokazuju nam odozgora svoje gubice! Ah, sigurno bi htjeli donijeti kišu siromašnim seljacima! A poslije, kad žito već nikne, kiša će početi lijevati ko iz kabla, bez prestanka, tako da se više neće znati ni na što pada, ko da pljušti po moru!« Kad bi pak otac primio potpuno iste povoljne odgovore od vrtlara i od barometra, za večerom bi rekao: »Sutra ćemo se, ako ovako ostane, prošetati do Guermantesa.« Krenuli bismo odmah nakon ručka kroz vrtna

vratašca i izašli na Ulicu Perchamps, koja je zavijala pod pravim kutom i bila zarasla u travu u kojoj su dvije-tri ose provodile dane skupljajući pelud; bila je neobična kao što joj je bilo neobično i ime, iz kojeg mi se činilo da proistječu sve njezine čudne osobine i sva njezina neprijazna osobnost, i da bi čovjek uzalud u današnjem Combrayu tražio u njoj tragove nekadašnje škole. Ali moja mašta (kao oni arhitekti, učenici Violet-le-Duca, koji su mislili da su ispod renesansne empore i oltara iz XVII. stoljeća otkrili ostatke romanskog kora pa su svu građevinu vraćali u stanje u kakvom je zacijelo bila u XII. stoljeću) ne dopušta nijednom kamenu nove zgrade da ostane na svom mjestu, nego iznova probija i »obnavlja« staru Ulicu Perchamps. Ona, uostalom, čuva za svoju rekonstrukciju dragocjenije podatke od onih što ih obično imaju restauratori: nekoliko slika koje još uvijek pamtim, možda i posljednje slike Combraya koje još danas postoje, iako su i one osuđene na skoru propast, onoga što je Combray bio u mom djetinjstvu; te su slike dirljive zato što ih je sam Combray ostavio za sobom u meni prije nego što je nestao – ako se uopće može takav oskudni portret mjeriti sa slavnim slikama čije mi je reprodukcije tako rado darovala baka – kao one stare gravire *Posljednje večere*, ili slike Gentilea Bellinija, na kojima se vidi Leonardovo remek-djelo ili portal Svetoga Marka u onom stanju u kakvom su nekad bili.

Prošli bismo zatim Ulicom Oiseau pokraj starog svratišta *Oiseau flesché*, u čije su veliko dvorište nekoć, u XVII. stoljeću, ulazile kočije vojvotkinja de Montpensier, de Guermantes i de Montmorency, kad bi morale doći u Combray zbog nekog spora sa zakupnicima ili kakve darovnice. Kad bismo stigli do šetališta, ugledali bismo između drveća zvonik, Saint-Hilairea. Najradije bih bio ondje sjeo i ostao cijeli dan čitajući i slušajući zvona; jer bilo je tako lijepo i mirno te se činilo, kad bi ura počela izbijati sate, da ne remeti danju tišinu, nego da je izbijanje tek oslobađa onoga što sadrži i da je zvonik – da bi izrazio i skinuo ono nekoliko zlatnih kapi koje je žega na njemu polako i prirodno skupila – s nehajnom i pomnom točnošću, kao osoba koja nema nikakva druga posla, u željenom trenutku samo pospješio punoću tišine.

Najveća je draž šetnje do Guermantesa bila u tome što bismo gotovo neprekidno išli uz rijeku Vivonnu. Prvi put bismo je prešli desetak minuta nakon odlaska od kuće, preko brvna zvanog Stari most. Već sutradan po našem dolasku, na Uskrs, nakon upozorenja da pazim kakvo će biti vrijeme, trknuo bih tamo da tog jutra, kad se u jutarnjem metežu na dan tako velike svetkovine po kući potežu kućanske sprave koje se doimlju još ružnije zato što služe pripremama za nešto tako raskošno, pogledam rijeku gdje onako nebeskiplava teče između još crnih i golih obala, praćena samo uskom prugom prerano niklih rumenika i prve prethodnice jaglaca, a tek bi ovdje-ondje gdjekoja ljubica proturila svoj modri vršak savivši se pod teretom one kapljice mirisa koju nosi u svom tuljcu. Stari je most izbijao na stazu za vučenje lađa koju je ljeti na ovom mjestu pokrivao sag od modra lišća, ispod koje se ukopao neki ribar sa slamnatim šeširom na glavi. U Combrayu sam znao čak i tko se iz kovačnice krije pod odorom crkvenog stražara, ili tko se od sitničarevih pomoćnika prerušio u ministranta, samo nikad nisam doznao tko je bio taj ribar. Vjerojatno je poznavao moje roditelje jer je podizao šešir kad bismo prolazili; htio sam ih pitati kako se zove, ali su mi dali znak neka šutim, da ne poplašim ribu. Krenuli bismo dalje stazom za vučenje lađa koja je išla po padini visokoj nekoliko stopa; na drugoj je strani obala bila niska i sterala se preko širokih livada sve do mjesta i kolodvora u daljini. Te su livade bile posute, napol sakrivenim među travom, ostacima dvorca negdašnjih grofova Combrayskih, dvorca koji je u srednjem vijeku na toj strani rijeke Vivonne služio za obranu od napada feudalnih gospodara Guermantesa i opata iz Martinvillea. Tu su sad bile još samo gdjekoje, jedva vidljive krhotine kula što su stršile kao grbe iz ravne površine livade, gdjekoje krunište s kojeg je nekoć strijelac bacao kamenje i izvidnik nadzirao Novepont, Clairefontaine, Martinville-le-Sec, Bailleau-I'Exempt, sve odreda same vazalne posjede Guermantesovih, među koje je Combray bio stiješnjen; ti su ostaci sad bili na razini trave i njima su gospodarila djeca iz franjevačke škole koja su ovamo dolazila učiti i igrati se za vrijeme odmora – bijaše to prošlost koja je gotovo propala u zemlju i ležala na obali rijeke poput šetača koji je izašao na svjež zrak, ali je mene navodila

da razmišljam i dodajem u mislima imenu Combraya, tog današnjeg gradića, još jedan drugi, posve različit grad koji mi je zadržavao misli svojim neshvatljivim licem iz davnih vremena, što ga je napol skrivao pod maslačcima. Njih je bilo napretek ovdje, na ovom mjestu, koje su izabrali da se igraju u travi, pojedinačno, u parovima i skupovima, žuti poput žumanjca, a činilo mi se da se još više sjaje zato što se nisam mogao odlučiti ni za jednu od nedovoljno jakih želja da uživam u zadovoljstvu koje mi pogled na njih pruža, pa sam na njihovu zlatnu površinu gomilao sve užitke dok nije toga bilo toliko da u meni proizvede dojam beskorisne ljepote; tako je bilo još od malih nogu, kad sam s lađarske staze pružao prema njima ruke a da nisam znao još izgovoriti ni njihovo lijepo ime kraljevića iz francuskih vilinskih priča. Možda su oni došli još prije mnogo stoljeća iz Azije, ali su se zauvijek udomaćili na našem selu, zadovoljni skromnim obzorom, voleći sunce i obalu rijeke, vjerni uskom vidiku na kolodvor, i čuvajući još u svojoj pučkoj prostodušnosti, kao i neka naša slikarska platna, nešto od poetskog istočnjačkog sjaja.

Zabavljao bih se promatrajući dječake kako stavljaju boce u Vivonnu i tako love ribice. Te bi se boce napunile vodom pa su, opkoljene sa svih strana rijekom, unutar svojih krutih, prozirnih stijenki »sadržavale« rijeku, a u isti su mah bile i »sadržaj« rijeke, uronjen u još veću posudu od žitkog i tekućeg kristala te su još ljepše i uzbudljivije dočaravale sliku svježine nego što bi mogle na prostrtu stolu, pokazujući je samo tim neprekidnim susretanjem nekrute vode, koju ruke ne mogu dohvatiti, s netekućim staklom koje nepce ne može okusiti. Zarekao sam se da ću poslije doći tamo s pecaljkom; zamolio sam da mi iz košarice izvade malko kruha pa sam u rijeku bacao mrvice koje su već dostajale da u njoj izazovu prezasićenost, jer se voda oko njih umah skrućivala u jajolike grozdove od gladnih riba glavočina, koje je voda zacijelo dotad održavala u rastopljenu, nevidljivu stanju, spremne da se iskristaliziraju.

Uskoro tok Vivonne zakrčuju vodene biljke. Najprije se javljaju pojedinačno, primjerice lopoč, koji je tako nezgodno smješten usred rijeke da mu struja dopušta tek toliko odmora da kao kakva skela na mehanički pogon jedva stigne do jedne obale, a već se mora vratiti

do druge s koje je došla, vječito ponavljajući to prelaženje tamo i natrag. Potiskivana prema obali, lopočeva se stabljika širi, izdužuje, teče, doseže krajnju granicu svoje napetosti, stiže do obale gdje je struja iznova zahvaća, zeleno se uže opet uvrće i odvlači jadnu biljku opet na ono mjesto, koje možemo utoliko prije nazvati njezinim polazištem što se tu ne zadržava ni sekunde nego se vraća da ponovi uvijek isti manevar. U svakoj sam šetnji zatjecao lopoč uvijek u istom položaju pa me podsjećao na neke neurastenike, među koje je djed ubrajao i tetu Léonie, koji nam godine i godine pokazuju svoje čudnovate navike kojih samo što se nisu oslobodili, ali ih uistinu zadržavaju dovijeka. Njihovi su napori uklopljeni u cjelinu njihovih slabosti i manija koje se uzajamno pokreću kao zupci kotača u mehanizmu, pa se bolesnici uzalud bore da ih se oslobode, štoviše, postižu samo to da još bolje funkcionira bolesni mehanizam i još više potiče ono što uzrokuje njihove čudne, neminovne i pogubne postupke. Takav je bio i taj lopoč, sličan nekom od onih nesretnika koji su svojim neobičnim mukama, što se neprestano i beskrajno ponavljaju, privukli zanimanje Dantea, koji bi rado da mu patnik sam ispripovjedi osobitosti i uzroke te svoje kazne, ali ga Vergilije koji neumorno grabi dalje primorava da ga što prije sustigne, kao što sam i ja jedva sustizao roditelje.

Ali tok se rijeke malo dalje usporavao prelazeći preko posjeda čije je vlasnik dopustio javnosti slobodan pristup i nalazio zadovoljstvo u vodenom vrtlarstvu, pa je u jezercima koje Vivonne puni vodom uredio prave vrtove od rascvjetanih bijelih lopoča. Kako su obale na tom mjestu bile gusto obrasle šumom, velika su stabla bacala sjenu na vodu, koja je zbog toga obično bila zagasitozelena, ali je kadikad, kad smo se vraćali kući za vedrih večeri poslije oluje, bila jarko i ocjelno modra s primjesom ljubičastog, te se doimala pregrađena i podsjećala na japansku umjetnost. Tu i tamo se lopočev cvijet na površini vode crvenio kao jagoda, u sredini grimizan a na rubovima bijel. Malo dalje su cvjetovi bili brojniji ali bljeđi, hrapaviji, zrnastiji, nabraniji i nasumce poredani u tako dražesne kolobare da se moglo pomisliti da voda nakon tužnog svršetka neke svetkovine odnosi ruže s maškom u pokidanim vijencima. Drugdje se pak činilo da je jedan kutak sačuvan za obične vrste, među kojima se isticala čista bjelina i

rumenilo večernicâ, opranih kućanski brižno, kao da su od porculana, a još malo dalje bijahu natiskane jedna do druge, kao u kakvoj plovnoj vrtnoj gredici; reklo bi se da su vrtne maćuhice sletjele poput leptira plavičastih i ledenih krila na prozirnu padinu toga vodenog cvjetnjaka, pa i nebeskog cvjetnjaka, jer je nebo davalo tom cvijeću tlo skupocjenije i dirljivije boje nego što su bile boje samog cvijeća; bilo da se nebo po podne iskrilo pod lopočima u kaleidoskopu pozorne, nijeme i pomične sreće, bilo da se s večeri punilo, kao kakva daleka luka, rumenilom i snatrenjem sunca na zalasku pa se neprestance mijenjalo da bi oko vjenčića stalnijih boja uvijek ostajalo s onim najdubljim, najprolaznijim i najtajanstvenijim, s onim beskrajnim u vremenu, vječito se činilo da to cvijeće cvate nasred neba.

Nakon izlaska iz tog parka, Vivonne je opet brzo tekla dalje. Koliko sam ga puta vidio, koliko sam puta poželio da se jednom, kad budem mogao živjeti po svojoj volji, ugledam na onog veslača koji se okanio veslanja, izvalio se na dno čamca i pustio ga da plovi kako hoće, pa gleda samo nebo kako polagano klizi nad njim a na licu mu se ogleda predosjećanje sreće i spokojstva!

Sjeli smo među perunike na obali. Po blagdanskom je nebu dugo lunjao dokon oblak. Na mahove bi gdjekoji šaran, mučen čamotinjom, iskočio iz vode i žudno osluhnuo zrak. Bilo je vrijeme za užinu. Prije nego što bismo krenuli natrag, dugo smo sjedili u travi i jeli voće, kruh i čokoladu, a do nas je još dopirala vodoravna i oslabljena, ali čvrsta i metalna zvonjava zvona sa Saint-Hilairea, koja se nije izmiješala sa zrakom kroz koji je tako dugo prolazila, niti se nabrala od neprestanog sudaranja zvučnih smjerova, nego je treperila strižući travu do naših nogu.

Katkad bismo na obali drvećem opkoljene vode naišli na osamljenu i izgubljenu »kuću za odmor«, koja je od svekolikog svijeta vidjeli samo rijeku što joj oplakuje temelje. Neka je mlada žena bila naslonjena na prozor kroz koji nije vidjela dalje od čamca privezena nedaleko od vrata. Njezino zamišljeno lice i elegantna koprena nisu bili iz ovoga kraja, zacijelo je došla da se »zakopa«, kako kažu u narodu, i uživa u gorku zadovoljstvu što joj je ime, a nadasve ime onoga čije srce nije umjela sačuvati, ovdje nepoznato.

Kad je iza drveća na obali začula glasove prolaznika, rastreseno je podigla pogled, ali još prije nego što će ugledati njihova lica, znala je da oni nikad nisu upoznali niti da će ikad upoznati njezina nevjernog dragog, da u njihovoj prošlosti nema ni traga od uspomena na njega i da ga ni ubuduće nikad neće upoznati. Osjećalo se da je ona u svom odricanju od svoje vilje napustila mjesta gdje bi bar mogla vidjeti onoga koga voli, umjesto onih koji ga nikad prije nisu vidjeli. Gledao sam je kako se vraća iz šetnje puteljkom kojim je znala da on nikad neće proći, i kako s rezigniranih ruku skida duge rukavice, s nikom više potrebnim dražima.

Ni u jednoj šetnji do Guermantesa nismo nikad uspjeli stići do izvora Vivonne, na koje sam često mislio i koji su za me bili tako apstraktni, tako idealni da sam se iznenadio kad sam čuo da su u tom istom departmanu, na određenoj udaljenosti u kilometrima od Combraya, kao i onog dana kad sam doznao da postoji i jedno drugo, točno određeno mjesto na zemlji na kojem je u starom vijeku zjapio ulaz u Pakao. Isto tako nikad nismo stigli ni do cilja za kojim sam silno čeznuo, do samog Guermantesa. Znao sam da ondje prebivaju vlasnici dvorca, vojvoda i vojvotkinja de Guermantes, znao sam da su oni stvarne osobe i da žive u sadašnjosti; ali kad god bih pomislio na njih, zamišljao sam ih sad na tapiseriji kao što sam vidio groficu de Guermantes na »Esterinoj krunidbi« u našoj crkvi, sad opet u nestalnim preljevima kao što sam vidio Gilberta Opakog na vitraju gdje se prelijevao od kupusnog zelenila do šljivina plavetnila, prema tome jesam li se još križao svetom vodicom ili sam već dolazio do naših stolica, a onda opet sasvim neopipljive kao što je bio lik Genoveve Brabantske, pretkinje porodice Guermantes, koju je laterna magica pomicala po zastorima u mojoj sobi ili je projicirala na strop – riječju, uvijek sam ih zamišljao obavijene misterijem merovingijskih vremena i okupane suncem na zalasku, narančastim svjetlom što izbija iz onog završnog sloga: »antes«. Ali premda su oni, uza sve to, kao vojvoda i vojvotkinja, bili za me stvarna, pa makar i neobična bića, njihove su se vojvodske osobnosti, naprotiv, širile preko svake mjere, dematerijalizirale se, da bi mogle obuhvatiti pojam »Guermantes«, u kojem su oni bili vojvoda i vojvotkinja, sav onaj suncem obasjani »kraj oko Guermantesa«, rijeka Vivonne,

njezini lopoči i velika stabla i mnogo lijepih popodneva. Znao sam i da ne nose samo titule vojvode i vojvotkinje de Guermantes, nego da su od XIV. stoljeća – kad su se nakon bezuspješnih pokušaja da pobijede svoje bivše feudalne gospodare srodili s njima ženidbama – i grofovi de Combray, da su prema tome prvi građani Combraya, ali jedini koji u njemu ne stanuju. Da su oni grofovi de Combray, da nose Combray u svom imenu, u svojoj osobnosti, pa da nedvojbeno nose u sebi i onu neobičnu i pobožnu tugu koja je svojstvena Combrayu, da su vlasnici grada ali ne i neke određene kuće, nego da jamačno borave negdje izvan grada, na ulici, ni na nebu ni na zemlji, kao i onaj Gilbert de Guermantes od kojeg sam, kad sam išao do Camusa po sol i podigao pogled do apside Saint-Hilairea, vidio samo na vitraju crnim lakom presvučeno naličje.

Zatim se slučilo da sam na putu do Guermantesa višeput prošao pokraj malih, vlažnih, ograđenih mjesta po kojima su se penjale kite tamna cvijeća. Zastajo sam ne bih li došao do dragocjenih podataka, jer mi se činilo da je preda mnom dio onog riječnog predjela koji sam svakako želio upoznati otkako sam pročitao njegov opis u jednog od svojih najdražih pisaca. Upravo sam s njim, s tim krajolikom kojim protječe nemirna voda, poistovjetio kraj oko Guermantesa, koji je u mojim mislima mijenjao izgled, kad sam čuo kako nam doktor Percepied pripovijeda o cvijeću i lijepim vodama tekućicama što teku kroz perivoj dvorca. Snatrio sam kako se gospođa de Geuermantes, obuzeta hirom, iznenada zaljubila u mene i uvela me u perivoj, i kako je cijeli dan pecala sa mnom pastrve. A navečer me uhvatila za ruku i povela pokraj malih vrtova svojih vazala da mi pokaže, uz niske zidove, cvijeće koje na njih naslanja svoje ljubičaste i crvene stabljike kazujući mi ime svakog pojedinog cvijeta. Namolila me da joj ispričam sadržaj pjesama koje kanim napisati. To bi me snatrenje podsjetilo da je već vrijeme, kad već želim jednog dana postati pisac, da odlučim o čemu ću pisati. Ali čim bih se to upitao pokušavajući smisliti sadržaj koji bi mogao obuhvatiti neizmjerno filozofsko značenje, um bi mi prestao funkcionirati i ugledao bih pred sobom samo prazninu; osjećao sam da mi nedostaje genijalnosti, ili da je možda neka bolest u mozgu prije ći da se razvije. Ponekad bih računao na oca da će mi to srediti. Bio je

toliko moćan, na tako velikoj cijeni kod mještana, da smo uz njegovu pomoć mogli kršiti zakone koje sam od Françoise naučio smatrati isto tako neprijepornim kao i zakone života i smrti; tako je samo za našu kuću u cijeloj četvrti uspio za godinu dana odgoditi obvezu da se iznova okreči, ishodio kod ministra dopuštenje da sin gospođe Sazerat pristupi maturalnom ispitu dva mjeseca prije roka, u skupini kandidata kojima prezime počinje na slovo A, umjesto da čeka sve do slova S. Da sam se slučajno teško razbolio ili pao u sužanjstvo kod razbojnika, ja bih, uvjeren da je otac u dosluhu s najvišim silama, da ima neodoljive preporuke kod dragoga Boga, povjerovao da moja bolest ili sužanjstvo mogu biti samo naoko opasni, i bezbrižno bih očekivao čas kad ću se vratiti u normalni život, čas kad ću biti oslobođen ili ozdraviti; možda je i to pomanjkanje genijalnosti, ta crna rupa što je zjapila u mom duhu kad sam smišljao sadržaj svojih budućih djela, isto tako bila samo puka tlapnja, koja će također iščeznuti kad se umiješa otac koji se zacijelo bio dogovorio s Vladom i Providnošću da ću ja postati najbolji pisac svoga doba. Ali u drugim prigodama, kad bi mi roditelji bili nestrpljivi što sam zaostao za njima u šetnji, život mi se, umjesto da mi izgleda kao umjetna tvorevina mog oca koju on može mijenjati po svojoj volji, naprotiv, činio da je dio zbilje koja nije sazdana radi mene, protiv koje nema priziva, u kojoj nemam saveznika, iza koje se ništa drugo ne krije. Tad bi mi se činilo da živim posve jednako kao i svi drugi ljudi, da ću ostarjeti i umrijeti kao i oni, i da sam među njima samo jedan od mnogih koji nemaju smisla za pisanje. Stoga bih se, obeshrabren, odricao književnosti, unatoč Blochovim ohrabrenjima. Ono intimno, neposredno osjećanje ništavnosti mojih misli odnosilo je prevagu nad svim laskavi riječima kojima su me obasipali, kao što i u zločinca odnese prevagu grižnja savjesti dok svi hvale njegova dobra djela.

Jednog mi dana majka reče:

– Vječito govoriš o gospođi de Guermantes, pa ti mogu reći da ju je doktor Percepied prije četiri godine vrlo uspješno liječio i da će doći na vjenčanje njegove kćeri. Vidjet ćeš je na vjenčanju.

Uostalom, upravo nam je doktor Percepied najčešće i govorio o gospođi de Guermantes, štoviše, pokazao nam je i jedan broj neke

ilustrirane revije u kojoj se vidjela u odijelu što ga je nosila na krabuljnom plesu kod princeze de Léon.

Na svadbenoj misi crkveni se stražar odjednom pomaknuo pa sam ugledao kako u jednoj kapelici sjedi plavokosa nosata dama, plavih i prodornih očiju, s nabušenim rupcem od glatke, nove, sjajne svile sljezove boje i s bubuljicom ispod nosa. Kako sam na površini tog lica, što se crvenjelo kao da joj je vruće, razaznao razvodnjene i jedva primjetne tragove sličnosti s portretom koji su mi pokazali, i kako su nadasve te posebne crte lica, da sam ih htio izraziti, morao iskazati upravo tim istim riječima: nosata, plave oči, kojima se poslužio i doktor Percepied kad je preda mnom opisivao vojvotkinju de Guermantes, rekoh sam sebi: »Ova je dama slična gospođi de Guermantes!« Ali kapelica u kojoj je pratila misu bijaše kapelica Gilberta Opakog, a pod njezinim plosnatim nadgrobnim pločama, pozlaćenim i izduženim kao stanice saća, počivali su nekadašnji grofovi Brabantski, i sjetio sam se da su mi rekli da je ta kapelica rezervirana za obitelj de Guermantes kad tko od njezinih članova dođe na neku svečanost u Combray; vjerojatno nije bilo ni jedne druge žene koja bi bila slična portretu gospođe de Guermantes, a koja bi tog dana, kad je baš ona imala doći, bila u toj kapelici: bijaše to dakle ona! Bio sam dubo razočaran i, zato što nikad nisam, misleći na gospođu de Guermantes, bio svjestan toga da je zamišljam u bojama s tapiserije ili vitraja, iz jednog drugog stoljeća, od jedne druge materije nego što su svi živi ljudi. Nikad nisam pomislio da bi mogla biti crvena u licu, da bi mogla nositi rubac sljezove boje kao gospođa Sazerat, a oval njezina lica toliko me podsjećao na osobe koje sam viđao kod kuće da se u meni pojavila sumnja, koja se umah izgubila, da je ta dama, prema načelu po kojem je stvorena, po svim svojim molekulama, možda u biti doista vojvotkinju de Guermantes, ali da joj tijelo i ne zna koje ime nosi i da pripada jednom određenom tipu žena u koji spadaju i žene liječnika i trgovaca. »Tako je, upravo je tako, gospođa de Guermantes!« govorio je pozorni i začuđeni izraz lica s kojim sam promatrao taj lik, koji, dakako, nije imao nikakve veze s likovima što su se, pod tim istim imenom gospođe de Guermantes, mnogo puta bili pojavili u mojim snatrenjima, jer ovaj zaista nije bio kao oni drugi koje sam

proizvoljno zamišljao, nego mi je udario u oči prvi put tek maloprije, ovdje u crkvi; nije bio iste naravi kao oni, nisam ga mogao obojiti kako sam htio, kao što sam mogao one druge natopiti narančastim tonom onoga završnog sloga, ali je bio toliko stvaran da je sve, sve do one upaljene bubuljice ispod nosa, svjedočilo o podložnosti životnim zakonima, kao što u kakvoj kazališnoj apoteozi nabor viline haljine ili drhtaj njezina malog prsta odaje materijalnu nazočnost žive glumice u prizoru, iako nismo bili načisto nije li nam pred očima tek obična svjetlosna projekcija.

Ali istodobno sam na taj lik koji su mi markantni nos i prodorne oči urezali u pamet (možda zato što sam baš njih najprije zapazio, što su baš oni ostavili za sobom prvi urez, još prije nego što sam dospio pomisliti da je žena koja se pojavila preda mnom možda gospođa de Guermantes), na taj sam najnoviji, nepromjenljivi lik pokušavao primijeniti misao: »To je gospođa de Guermantes«, ali sam tu misao samo pokretao pred likom, kao da su posrijedi dvije ploče rastavljene razmakom. No, ona gospođa de Guermantes o kojoj sam često snatrio, sad je, kad sam vidio da uistinu postoji preda mnom, zadobila još veću vlast nad mojom maštom, koja je u prvi mah ostala paralizirana pri dodiru s tako različitom zbiljom, a onda je tek počela reagirati govoreći mi: »Guermantesovi su bili slavni još prije Karla Velikoga i imali vlast nad životom i smrću svojih vazala; vojvotkinja de Guermantes potječe od Genoveve Brabantske. Ona ne poznaje niti bi željela upoznati i jednu od ovih osoba ovdje.«

O, čudesne li nezavisnosti ljudskih pogleda što su za lice vezani tako slabom, tako dugom i rastezljivom uzicom te se znaju sami odšetati daleko od njega – dok je gospođa de Guermantes sjedila u kapelici nad grobovima svojih pokojnika, pogled joj je bludio naokolo, amo-tamo, penjao se po stupovlju, zaustavljao se čak i na meni, poput sunčane zrake što švrlja po crkvenoj lađi, ali sunčane zrake za koju mi se učinilo, u trenutku kad me pomilovala, da me svjesno gleda. Ipak, sama je gospođa de Guermantes ostala nepomična, sjedila je kao majka koja kanda ne opaža nestašne huncutarije i zazorne nepodopštine svoje djece koja se igraju i zapitkuju koješta osobe koje ona ne poznaje, pa nisam bio načisto da li u dokolici svoje duše odobrava ili kudi lutanje svoga pogleda.

Držao sam da je važno da je ne pustim otići prije nego što je se nagledam, jer sam se sjetio da sam već godinama smatrao neobično poželjnim da je vidim, pa nisam odvajao očiju od nje, kao da bi moji pogledi mogli fizički ponijeti i pohraniti u mom pamćenju uspomenu na njezin markantni nos, na crvene obraze i na sve one osobitosti koje su mi se činile podjednako dragocjenim, autentičnim i osebujnim podacima o njezinu licu. Sad kad su me sve te misli o njezinu licu navodile da ga smatram lijepim – nadasve me možda navodila na to ona želja koju čovjek uvijek osjeća da se ne razočara, a koja je tek oblik nagona, za održanjem najboljih dijelova nas samih – pa su je opet smještale (zato što je ova ovdje ipak bila ona ista osoba kao i vojvotkinja de Guermantes koju sam sve do tada dočaravao sam sebi) izvan ostalog čovječanstva, s kojim ju je goli i obični pogled na njezino tijelo načas bio pobrkao, ozlojedio sam se kad sam začuo kako oko mene šapuću: – Ljepša je od gospođe Sazerat, i od gospođice Vinteuil – kao da se one uopće mogu mjeriti s njom! Pogled mi se zadržavao na njezinoj plavoj kosi, na modrim očima, na privlačnom vratu, izostavljajući one crte koje bi me mogle podsjetiti na druga lica, te sam pred tim hotimice nepotpunim krokijem klicao u sebi: »Kako je lijepa! Kako je otmjena! Ovo je preda mnom doista ponosita Guermantica, potomkinja Genoveve Brabantske!« Pozornost kojom sam joj obasjavao lice tako ju je izdvajala da se danas, kad pomislim na taj svečani obred, ne mogu sjetiti ni jedne jedine osobe koja je osim nje bila ovdje nazočna, izuzev crkvenog stražara koji mi je potvrdno odgovorio na pitanje je li ta dama doista gospođa de Guermantes. Ali zato nju vidim sasvim jasno, pogotovo u trenutku mimohoda kroz sakristiju obasjanu žarkim i nestalnim suncem toga vjetrovitog i olujnog dana, kad je gospođa de Guermantes stajala usred gomile svih onih stanovnika Combraya kojima nije znala čak ni imena, i koji su svojom inferiornošću isuviše isticali njezino prvenstvo, a da ona prema njima nije osjećala iskrenu dobrohotnost, iako se nadala da će im još više imponirati milostivim i jednostavnim ponašanjem. Nije im mogla dobacivati neusiljene poglede nabijene određenim značenjem kakvi se dobacuju znancu, pa je svojim rastresenim mislima mogla samo dopustiti da joj se neprestance otimaju na bujici modrog svjetla koju

nije mogla zadržati. Nipošto nije željela njome dovoditi ljude u nepriliku ili pobuđivati dojam da prezire one male ljude koje je ta bujica u prolazu preplavljivala i u svakom trenutku doticala. Još i sad vidim, iznad svilenog i nabušenog rupca sljezove boje, njezine blago začuđene oči kojima je pridodala i malčice bojažljiv smiješak vladarice, kojim se kanda ispričava svojim vazalima i suzdržljivo im iskazuje ljubav, ali ga se ne usuđuje uputiti nikome napose nego ga istodobno dijeli svima odreda.

Kako nisam odvajao očiju od nje, taj je smiješak pao i na mene. Tad se sjetih onog pogleda koji se za vrijeme mise zaustavio na meni, modar kao sunčana zraka što se probila kroz vitraj Gilberta Opakog, pa rekoh u sebi: »Nema sumnje da me je zapazila.« Pomislih da joj se sviđam da će misliti na mene i kad više ne bude u crkvi, da će možda zbog mene biti tužna večeras u Guermantesu. I odmah je zavoljeh, jer katkad je dovoljno da nas neka žena prezirno pogleda, kao što sam povjerovao da je mene pogledala gospođica Swann, pa da pomislimo da nam nikad neće pripadati i da je stoga zavolimo; a katkad je opet dovoljno da u njezinu pogledu sine ljubaznost, da nas pogleda onako kako je mene pogledala gospođa de Guermantes pa da pomislimo da će nam možda jednom pripadati. Oči su joj bile modre kao cvijet pavenke koji se ne može ubrati a koji je ona ipak meni namijenila; a sunce, kojem je zaprijetio oblak ali je svejedno peklo svom snagom na trgu pred crkvom i u sakristiji, pridavalo je mesnu boju geranija crvenim sagovima koje su za tu svečanost bili prostrli po podu i po kojima je stupala nasmiješena gospođa de Guermantes, i pridavalo njihovoj čupavoj vuni neku ružičastu, baršunastu mekoću, prevlačilo je epidermom od svjetla i obogaćivalo onom nježnošću i ozbiljnom milinom koje ima u raskoši i radosti, što obilježava neke stranice *Lohengrina*, neke Carpacciove slike i što nam objašnjava kako je Baudelaire mogao trubljenje trube nazvati divnim.

Od toga mi se dana u šetnjama do Guermantesa činilo još žalosnijim nego prije što nemam književnog dara, i što se moram odreći želje da ikad budem slavan pisac! Žaljenje koje sam zbog toga osjećao dok sam zaostajao u hodu da bih mogao snatriti, nanosilo mi je toliko boli da mi je um, u samoobrani od patnje, prestajao misliti

na stihove, na romane, na pjesničku budućnost, na koju zbog netalentiranosti nisam smio računati. Tad bi me odjednom, izvan svih tih književnih briga i bez veze s njima, zaustavio kakav krov, kakav odbljesak sunca na kamenu, ili miris nekog puteljka, koji bi me privukli posebnim užitkom što su mi ga pružali, pa i time što mi se činilo da se iza onoga što vidim krije nešto drugo i da me pozivaju da dođem i nešto uzmem, premda mi, uza sve moje napore, nije polazilo za rukom otkriti što je to. Budući da sam slutio da je to u njima, ostajao sam kao ukopan pred njima, promatrao, udisao zrak, nastojao mislima proniknuti kroz njihovu sliku ili miris. Kad sam pak morao sustići djeda i nastaviti šetnju, trudio sam se da ih zatvorenih očiju i dalje gledam; uporno sam nastojao točno se prisjetiti obrisa krova, boje kamena i svih onih osobina koje su mi se činile, a da nisam znao zašto, pune skrivena sadržaja, spremne da se napol otvore i izruče mi ono čemu su one bile samo pokrov. Dakako da mi takvi dojmovi nisu mogli vratiti izgubljenu nadu da ću jednog dana postati pisac i pjesnik, jer su uvijek bili vezani za određeni predmet koji nije imao nikakve duhovne vrijednosti niti veze s kakvom apstraktnom istinom. Ipak su mi bar pribavljali neko iracionalno zadovoljstvo, iluziju nekakve plodnosti, i tako me oslobađali čamotinje, osjećanja nemoći koje bi me svagda obuzelo kad bih pokušao smisliti filozofski siže za veliko književno djelo. Ali dužnost spoznavanja koju su mi nametali ti dojmovi oblika, mirisa ili boja, dužnost da otkrijem što se to krije iza njih, bila mi je tako teška da bih brže bolje potražio ispriku pred samim sobom, koju će mi omogućiti da izbjegnem te napore i prištedim sebi taj trud. Srećom, pozvali bi me roditelji pa bih pomislio da nemam potrebnog mira da uspješno nastavim svoja istraživanja, i da će bolje biti da o tome razmišljam kad se vratim kući, da se ne zamaram unaprijed bez ikakva rezultata. Tad se više nisam bavio onom nepoznatom stvari što bijaše obavijena nekim oblikom ili mirisom, pa sam je mogao mirne duše ponijeti kući onako zaštićenu i prerušenu u slike, gdje ću je opet naći živu, kao što sam onih dana kad bi me pustili da odem na pecanje donosio kući ulov u košarici pokrivenoj travom da riba ostane svježa. Kad bih se vratio kući, mislio sam već na nešto drugo pa se tako u meni gomilalo (kao i u mojoj sobi ono cvijeće koje sam

nabrao u šetnjama, ili razni predmeti koje sam dobio na dar) svašta, kamen na kojem titra odbljesak, krov, zvonjava, miris lišća i mnogo svakojakih drugih stvari, pod kojima je već odavno bila mrtva naslućena stvarnost, za koju nisam imao dovoljno volje da je otkrijem. Jednom sam ipak doživio takav jedan dojam a da ga se nisam okanio sve dok ga nisam malko produbio. Bilo je to negdje na kraju popodneva kad nam se šetnja otegnula dulje nego obično, pa smo bili sretni što smo napol puta pri povratku sreli doktora Percepieda, koji je punom brzinom naišao u svojoj kočiji, prepoznao nas i povezao. Mene su posjeli do kočijaša. Poletjeli smo kao vjetar jer je liječnik, prije nego što će se vratiti u Combray, morao još navratiti do nekog bolesnika u Mortinville-le-Secu, pa smo se dogovorili da ćemo ga pričekati pred bolesnikovom kućom. Na jednom sam zavoju odjednom osjetio onaj posebni užitak, različit od svih drugih, ugledao sam oba zvonika crkve u Martinvilleu obasjana suncem na zalasku, a zbog kretanja kočije i vijuganja ceste učinilo mi se da i zvonici svakog časa mijenjaju mjesto; zatim sam spazio i zvonik crkve u Vieuxvicqu, odvojen brežuljkom i udolinom od njih, ali je; onako podignut na višu razinu i u većoj daljini, izgledao kao da im je sasvim blizu.

Utvrdivši, upamtivši oblik njihovih šiljaka, premještanje njihovih obrisa i obasjanost njihove površine, ipak sam osjetio da ne iscrpljujem do kraja svoj dojam, da se još nešto krije iza tog kretanja, iza te jasnoće, nešto što oni kanda posjeduju a u isti mah i skrivaju.

Činilo se da su zvonici toliko daleko i da im se toliko sporo približavamo da sam se začudio kad smo se časak zatim zaustavili pred crkvom u Martinvilleu. Nije mi bilo jasno zašto sam onako uživao dok sam ih gledao na obzoru, a dužnost da otkrijem uzrok tome činila mi se vrlo mučna; želio sam u glavi kao u nekoj pričuvi zadržati one nestalne linije na suncu i ne misliti više na to. Da sam tako i učinio, vjerojatno bi i ta dva zvonika zauvijek pošla za svim onim stablima, krovovima, mirisima, zvucima koje sam lučio od drugih zbog nejasnog užitka koji su u meni izazvali i u koji nikad nisam proniknuo. Sišao sam s kočije da porazgovaram s roditeljima čekajući na liječnika. Potom smo krenuli dalje. Sjeo sam opet na

svoje mjesto i okrenuo glavu da još jednom pogledam zvonike, koje sam malo zatim, na jednom zavoju, ugledao po posljednji put. Činilo mi se da kočijaš nije voljan razgovarati jer mi je jedva odgovarao na pitanja, pa sam se tako, u pomanjkanju sugovornika, morao zadovoljiti samim sobom i prisjetiti se opet zvonikâ. Uskoro su se suncem obasjani obrisi njihovih površina raspukli, kao da su neka vrsta kore, pa mi je sinulo nešto malo od onoga na njima što mi je dotad bilo skriveno, pala mi je na um misao za koju domaloprije nisam ni znao, i koja mi se u glavi sama formulirala. Užitak koji sam netom bio osjetio gledajući zvonike toliko je porastao da nisam, kao da sam opijen, mogao više misliti ni na što drugo. U tom smo času bili već daleko od Martinvillea, te sam se još jednom okrenuo da ih pogledam: sad su bili posve crni jer je sunce već bilo zašlo. Na mahove ih nisam više vidio zato što je cesta vijugala, a onda su se još posljednji put – ukazali i napokon mi iščezli iz očiju.

Iako nisam sam sebi rekao da je ono što je skriveno iza zvonikâ u Martinvilleu nešto analogno lijepoj rečenici, jer mi je to sinulo u obliku riječi koje su mi donijele užitak, ipak sam od liječnika zamolio, olovku i papir pa sam, unatoč truckanju kočije, da bih olakšao sebi savjest i udovoljio svom oduševljenju, sastavio ovaj kratki zapis koji sam poslije pronašao i koji sam tek nešto malo izmijenio:

»Na svoj su ravnici stremila put neba samo dva zvonika u Martinvilleu, kao da su izgubljena u ravnom prostranstvu. Uskoro ih ugledasmo tri: sučelice onim prvima stao je sa svojim smionim lukom još jedan zakašnjeli zvonik, zvonik u Vieuxvicqu. Minute su prolazile, mi smo brzo odmicali a tri su zvonika ipak bila još daleko pred nama, nalik na tri ptice što nepomično stoje u ravnici i jasno se ističu na suncu. Zatim se zvonik u Vieuxvicqu odmaknuo i vratio se na svoje mjesto pa su zvonici u Martinvilleu ostali sami obasjani suncem na zalasku, koje sam čak i s te udaljenosti vidio kako se smiješi i treperi na njihovim kosinama. Bili smo još toliko daleko od njih da sam pomišljao koliko će nam vremena trebati da stignemo do njih, kad smo odjednom, iza jednog zavoja, stigli kolima do njihova podnožja; štoviše, tako su nam naglo poletjeli u susret da je kočijaš jedva dospio zaustaviti kola da ne naletimo na portal. Nastavili smo put; tek što smo bili napustili Martinville a selo se nakon nekoliko

časaka izgubilo, na obzoru su i dalje ostali, gledajući za nama kako bježimo, samo njegovi zvonici i zvonik u Vieuxvicqu mašući nam na rastanku svojim osunčanim vrhovima. Katkad bi se koji od njih sklonio u stranu da bi ona druga dva mogla još trenutak pogledati za nama; ali cesta je udarila na drugu stranu pa su se oni zaokrenuli na svjetlu kao tri zlatna stožera i iščezli mi iz očiju. Ipak, malo kasnije, kad smo već bili blizu Combraya a sunce je već bilo zašlo, ugledao sam ih iz velike daljine po posljednji put – bili su još samo kao tri cvijeta naslikana na nebu iznad niske crte poljâ. Podsjetili su me i na one tri djevojke iz priče koje su drugi ostavili negdje na osami a već se spuštala noć; i dok smo galopom odmicali, vidjeh ih još kako bojažljivo traže put i kako se, nakon nespretna posrtanja, njihove otmjene silhuete primiču jedna drugoj, svrstavaju se jedna iza druge, i napokon se pod još rumenim nebom stapaju u jedan jedini crni lik, dražestan i pomiren sa sudbinom, gubeći se u noći.«

Zaboravio sam bio ne ovu stranicu, ali kad sam onda, sjedeći u kutu sjedala kamo je liječnikov kočijaš obično odlagao košaru za perad koju je kupovao na sajmištu u Martinvilleu, prestao pisati i oćutio se silno sretan, osjećao sam da sam se potpuno oslobodio onih zvonika i onoga što se krije iza njih, te, sam se na sav glas raskokodakao, baš kao da sam i ja kokoš koja je netom snijela jaje.

U tim sam šetnjama mogao povazdan snatriti o tome kako bih uživao da sam prijatelj vojvotkinje de Guermantes, da pecam pastrve i vozim se čamcem po Vivonni. Onako željan sreće, nisam u tim trenucima ništa više tražio nego da mi život dovijeka bude samo niz sretnih popodneva. Ali kad bih na povratku na lijevoj strani spazio majur, prilično daleko od druga dva koji su, naprotiv, bili blizu jedan drugoga, a od njega je do Combraya trebalo još samo proći kroz drvored hrastova obrubljen s jedne strane livadama, od kojih je svaka pripadala malom ograđenom zemljištu i bila u pravilnim razmacima zasađena jabukama, koje su, kad bi bile obasjane suncem na zalasku, bacale japanski crtež svojih sjena, srce bi mi naglo zalupalo jer sam znao da ćemo za manje od pola sata biti već kod kuće i da će me po pravilu, koje je vrijedilo za one dane kad odlazimo u šetnju do Guermantesa pa smo večerali kasnije, odmah nakon juhe otpraviti u krevet, a da će majka ostati za stolom kao i

onih dana kad je bilo gostiju, i da neće doći u moju sobu da mi poželi laku noć. Područje tuge na koje sam netom bio stupio bijaše jasno odijeljeno od područja radosti po kojem sam još časak prije toga radosno hrlio, kao što je gdjekad na nebu kakva ružičasta pruga oštrom crtom odvojena od zelene ili crne pruge. Tako vidimo pticu gdje leti rumenim nebom pa će mu dosegnuti i kraj, samo što nije dotaknula crni rub i nestala u njemu. Sad sam bio toliko izvan onih želja koje su me još maloprije okruživale, da odem u Guermantes, da putujem, da budem sretan, da mi njihovo ostvarenje ne bi više donijelo nikakva užitka. Sve bih to dao samo da mogu svu noć proplakati u maminu naručju! Drhturio sam i nisam odvajao očiju punih tjeskobe od majčina lika, koje se večeras neće pojaviti u sobi u kojoj sam već vidio sebe u mislima. To će moje stanje potrajati sve do sutra, kad će me jutarnje zrake, prislanjajući kao naš vrtlar svoje ljestvice uza zid po kojem se dragoljub penje do mog prozora, istjerati iz postelje pa ću sići u vrt ne misleći više na to da će mi večer ikad ponovo donijeti onaj trenutak kad ću morati napustiti majku. Tako sam u šetnjama do Guermantes naučio razlikovati ta raspoloženja što se u određenim razdobljima smjenjuju u meni i napokon mi između sebe raspoređuju svaki dan; jedno bi se raspoloženje vraćalo da otjera drugo u pravilnim razmacima kao groznica; jedno je drugo doticalo, ali su bila odijeljena i uopće nisu mogla općiti među sobom tako da u jednom od njih nisam više mogao shvatiti, pa ni predočiti sebi, ono što sam želio, čega sam se pribojavao ili što sam učinio u onom drugom.

Stoga kraj oko Méséglisea i kraj oko Guermantesa ostaju za mene povezani mnoštvom sitnih zgoda iz onoga od svih različitih života kojima usporedo živimo, koji najviše obiluju peripetijama, koji je najbogatiji epizodama, a to je duhovni život. On u nama nedvojbeno neopazice napreduje, a otkrivanje istina koje su nam promijenile njegov smisao i izgled, koje su nam prokrčile nove putove, dugo pripremamo u sebi a da i ne znamo; pa ipak, one za nas postoje od onog dana, od onog časa kad su nam postale vidljive. Cvijeće što je u tom trenutku treperilo u travi, voda koja je tekla na suncu i sav onaj krajolik koji ih je okruživo, i dalje prate sjećanje na njih sa svojim nesvjesnim ili rastresenim licem. I, dakako, kad ih skromni

prolaznik, kad ih dijete koje snatri dugo promatraju – kao što neki memoarist, izgubljen u mnoštvu, promatra kralja – taj kutak prirode, taj djelić vrta, nikad ne bi mogli pomisliti da će zahvaljujući baš njima živjeti dulje od svojih prolaznih i kratkotrajnih osebujnosti. Pa ipak, moj je zanos ponio sa sobom taj miris glogova cvijeća što skuplja med duž živice gdje će ga domalo zamijeniti divlje ruže, taj štropot koraka bez jeke po šljunku u drvoredu, taj mjehur koji je rijeka načinila uz vodenu biljku i koji je učas prsnuo, moj ih je zanos nosio i uspio prenijeti kroz tolike uzastopne godine, a tamo su puteljci već zatrti i mrtvi su oni koji su po njima hodali, i izgubilo se sjećanje na one koji su onuda prolazili. Gdjekad se neki dio krajolika što je tako stigao do danjašnjih dana otkida i izdvaja od svega pa, onako nestalan, pluta u mojim mislima poput cvjetnog Delosa1 a da ne bih znao reći iz kojeg kraja, iz kojeg doba – a možda jednostavno i iz kojeg sna – potječe. Ali na kraj oko Méséglisea i na kraj oko Guermantesa moram nadasve misliti kao na duboka rudna ležišta svoga duhovnog tla, kao na čvrsto tlo na koje se još oslanjam. Prolazeći tim krajevima, još sam vjerovao u stvari, u živa bića, i stoga su stvari i bića koja sam ondje upoznao jedina koja još shvaćam ozbiljno i koja me još vesele. Bilo da je stvaralačka volja u meni presahnula, bilo da se zbilja oblikuje samo u sjećanju, cvijeće koje mi danas prvi put pokazuju ne čini mi se pravo cvijeće. Kraj oko Méséglisea, sa svojim jorgovanom, glogom, različkom, divljim makom, sa svojim jabukama, kraj oko Guermantesa, s rijekom i ribom glavočinom, lopočem i maslačkom, zauvijek su za me poprimili izgled predjela u kojem nadasve želim odlaziti na pecanje, voziti se čamcem, gledati ruševine gotičkih utvrda i usred žita naići na monumentalnu, grubo isklesanu i kao žitna kamara zlatnu crkvu kao što je Saint-André-des-Champs; različak, glog i jabuke koje još i danas susrećem u polju kad nekamo putujem, umah uspostavljaju vezu s mojim srcem zato što su na istoj dubini, na razini moje prošlosti. Ipak, svako mjesto ima nešto svoje, pa kad bih poželio ponovo vidjeti kraj oko Guermantesa, ne bi me zadovoljilo da me odvedu na obalu neke rijeke na kojoj ima isto tako lijepih, pa i ljepših lopoča nego na Vivonni, kao što uvečer kad bih se vratio kući – u vrijeme kad se u meni budila ona tjeskoba što poslije prebjegne

u ljubav i može postati neodvojiva od nje – ne bih nikad poželio da me dođe pozdraviti ljepša i pametnija majka nego što je bila moja. Ne, baš kao što mi je bilo potrebno – da zaspim sretan, u onom nesmetanom miru koji mi nikad poslije nije mogla pružiti nijedna ljubavnica, jer čovjek posumnja u njih još i onda dok im vjeruje, i jer nikad ne posjeduje njihovo srce kako sam ja jednim majčinim poljupcem zadobivao sve srce svoje majke, bez ikakve primisli, bez ikakve nakane koja ne bi bila namijenjena meni – da to bude baš ona, da ona sagne nada me ono lice na kojem je ispod oka bilo nešto slično nedostatku što sam volio kao i sve ostalo; isto tako želim nanovo vidjeti onaj isti kraj oko Guermantesa koji sam u mladosti upoznao, s majurom nešto udaljenijim od druga dva, zbijenih jedan do drugoga, na početku hrastova drvoreda; da to budu oni isti pašnjaci na kojima se, kad se pod suncem počnu zrcaliti kao jezero, ocrtavaju krošnje jabuka, onaj isti krajolik čija me individualnost ponekad obnoć, u snu, grli gotovo nevjerojatno snažno, a koji na javi ne mogu više naći. Kraj oko Méséglisea ili kraj oko Guermantesa nedvojbeno su me time što su u meni zanavijek čvrsto stopili različite dojmove, samo zato što sam ih ondje doživio u isto vrijeme, u budućnosti izvrgnuli mnogim razočaranjima, pa i zabludama. Jer često sam poželio ponovo vidjeti neku osobu a da nisam razabrao da to želim samo zato što me podsjeća na živicu s glogovim cvijećem, pa bi me to navelo da povjerujem i uvjerim nekoga da će se ljubav obnoviti običnom željom za putovanjem. Ali iz tog istog razloga, a i zato što su neprestano prisutni u onim mojim današnjim dojmovima s kojima se mogu povezati, oni im daju podlogu, dubinu i neku novu dimenziju koje drugi dojmovi nemaju. Pridodaju im i neku draž, značenje koje imaju samo za mene. Kad ponekad u ljetnu večer harmonično nebo riče kao divlja zvijer i kad se svi mršte na oluju, ja jedini, zahvaljujući kraju oko Méséglisea, i dalje u zanosu, usred pljuštanja kiše, udišem nevidljivi i uporni miris jorgovana.

* * *

Tako sam često sve do jutra razmišljao o combrayskim vremenima, o svojim tužnim, besanim večerima i o mnogim drugim danima koji su mi poslije vraćeni okusom – ili, kako bi se u Combrayu reklo, »mirisom« – šalice čaja i, povezivanjem uspomena na ono što sam, mnogo godina nakon odlaska iz toga gradića, doznao o jednoj Swannnovoj ljubavi koju je doživio još prije mog rođenja. Sve mi je to izašlo pred oči – onako točno do najmanjih pojedinosti kako gdjekad možemo lakše obnoviti život osoba koje su umrle prije više stoljeća nego kad je riječ o našim najboljim prijateljima, što se čini isto tako nemoguće kao što se nekad činilo nemogućim razgovarati između dva grada – sve dok ne znamo onaj zaobilazni put kojim je ta nemogućnost savladana. Sve te uspomene, onako nagomilane jedna na drugu, bile su tek nesređena hrpa, ali su se među njima ipak mogle razabrati, među onim najstarijim i među onim novijim, rođenim iz mirisa, pa onda onih koje su bile tek uspomene neke druge osobe od koje sam ih saznao – ako ne baš prave pukotine, rasjekline, a ono bar one šare, one šarolike boje što u nekim stijenama, u nekim mramorima, otkrivaju razlike u porijeklu i starosti »formacija«.

Dakako, kad bi se približilo jutro, odavno se već bila izgubila ona kratkotrajna neizvjesnost koja me bila obuzela nakon buđenja. Znao sam u kojoj sobi doista ležim, rekonstruirao sam je u mraku oko sebe – bilo da sam se snašao samim prisjećanjem, bilo uz pomoć slabašnog svjetla, koje sam opazio i na koje sam navukao zastor s prozora – svu sam je rekonstruirao i namjestio pokućstvom, kao arhitekt ili tapetar koji zadržavaju prvobitne otvore za prozore i vrata, pa sam iznova postavio zrcala i vratio komodu na njezino mjesto. Ali čim bi jutro – a ne više odsjaj posljednje žeravice na bakrenoj kariki zastora za koji sam mislio da je danje svjetlo – kao kredom povuklo u mraku svoju prvu bijelu prugu i ispravilo moj dojam, prozor bi sa zastorima napustio okvir vrata, kamo sam ga pogrešno bio smjestio, a pisaći bi stol, praveći mjesto prozoru, kamo ga je moje pamćenje tako nespretno bilo postavilo, punom brzinom bježao gurajući pred sobom kamin i uklanjajući pregradni zid u hodnik; ondje gdje je još maloprije bila kupaonica nalazilo se sad malo dvorište, a stan koji sam iznova sagradio u mraku otišao bi za stanovima koje sam nazreo

u kolopletu buđenja, otjerao ga je onaj blijedi znak što ga je iznad zastora ostavio podignuti prst jutra.

Pogovor

Nema značajnijeg ciklusa romana u razdoblju između 1900. i 1950. godine od *Traganja za izgubljenim vremenom*. Ne samo zato što je Proustovo djelo, kao i Balzacovo, gigantsko. I drugi su napisali po petnaest i dvadeset romana, kadikad i vrlo uspješno, a da nisu u nama pobudili osjećaj otkrivenja, ni osjećaj cjeline. Oni su se zadovoljili eksploatacijom već poznatih rudnih nalazišta; Marcel Proust otkrio je nova ležišta. Domena *Ljudske komedije* bila je vanjski svijet i obuhvatila je novčarstvo, uredništvo, suce, bilježnike, liječnike, trgovce, seljake; Balzac se poduhvatio da naslika, i doista je naslikao, čitavo jedno društvo. Jedan od originalnih aspekata Prousta jest, naprotiv, njegova ravnodušnost prema izboru materijala. Njega ne zanima toliko sam čin zapažanja koliko u neku ruku zapažanje samog čina. Time je izveo, kao i neki filozofi njegova doba, »kopernikanski prevrat u obratnom smjeru«. Ljudski je duh ponovo smješten u središte svijeta; cilj je romana opisati svijet koji je duh promislio i izobličio.

Definirati Prousta događajima i likovima njegova djela bilo bi isto tako apsurdno kao i definirati Renoira kao čovjeka koji je slikao žene, djecu i cvijeće. Renoir nisu njegovi modeli nego ono određeno svjetlo što se prelijeva, svjetlo u koje smješta svoje modele. Sam je Proust pokazao, govoreći o Bergotteu, da građa djela gotovo i ne zadire u stvaranje genija. Genij je taj koji preobražava svaku građu. Obiteljska sredina u kojoj je ponikao Bergotte bila je naoko lišena svih draži i privlačnosti, ali je Bergotte izvukao iz nje remek-djelo zato što je svojim skromnim aparatom umio otkriti i pokazati, ispod stvari, njihove tajne, kao oni zrakoplovci koji, nadlijećući pustinju, razaznaju zidine, nevidljive na tlu, gradova zatrpanih pijeskom. Prije nego što progovorimo o *Traganju za izgubljenim vremenom*, treba

dakle pokazati kako je Proust uspio, bolje od svih drugih, izdići se iznad svijeta, za koji je, čini se, bio tako čvrsto vezan.

I.

Od čega se sastojao svijet koji je on poznavao? Od jednog gradića u pokrajini Beauce, Illiersa, u kojem je u djetinjstvu provodio s obitelji ferije; od njegovih djeda i bake, oca, majke, brata, stričeva i strina, teta i tetaka, od susjeda na ladanju. Zatim od pariške sredine, od drugova u liceju, od očevih prijatelja, od nekoliko žena: Laure Hayman, gospođice Emile Straus, grofice de Chevigné; od salona gospođe Arman de Caillavet, gospođe de Beaulaincourt, grofice Greffulhe i malo-pomalo, zahvaljujući Robertu de Montesquiouu, najviše društvene kreme; od njegovih ujaka Weilovih i majčine rodbine, židovske sredine; od Cabourga i tenisa na Bule-varu Bineau, od djevojaka; od puka koji jedva da predstavlja nešto služinčadi, nekoliko »lift-boya« i hotelskih potrkala, nekoliko uspomena iz pukovnije, nekoliko trgovaca iz Illiersa; pisaca i likovnih umjetnika koje je upoznao zahvaljujući Anatoleu Franceu, Reynaldu Hahnu, Madeleini Lemaire, Helleuu. Vrlo tanak presjek francuskog društva. Ali zar je to važno? Proust neće eksploatirati svoje nalazište u širinu nego u dubinu.

Nekoliko ga je osobnih crta predodredilo da bude pisac. Nervozne je naravi, bolesno osjetljiv. Tetošen od majke koja je vrijedna divljenja i koja ga obožava, pati zbog najmanjih nijansa neslaganja i bolno doživljava i najslabije znake neprijateljstva ili ismijavanja. Prizori koji ne bi nikog drugog, s malo debljom kožom, trajno obilježili, ostali su zauvijek duboko usječeni u njegov duh i progone ga, kao duše na mukama koje traže spas. (*Primjeri*: večer kad je majka najprije odbila da ga dođe poljubiti u krevetu, a onda je popustila. Potom, noćna vožnja kroz Pariz u potrazi za voljenom osobom. Poniženja u visokom društvu, čije tragove pronalazimo

najprije u *Jeanu Santeuilu*, a poslije u *Traganju*.) »Pisac nagrađuje sebe kako umije za neku nepravdu sudbine.« Ovaj pisac osjeća veliku potrebu za nagradom, objašnjavanjem i utjehom.

Vrlo mlad, zbog kronične astme, postao je, ne invalid nego bolesnik koji se u određeno doba godine mora povući iz svijeta. To povlačenje pogoduje preobrazbi života u umjetnosti. »Jedini su pravi rajevi oni koje smo izgubili.« Proust je ovu misao ponovio na tisuću načina. »Sretne su godine izgubljene godine, čekamo patnju da bismo mogli raditi.« Prognan iz edenskih vrtova svoga djetinjstva, izgubivši sreću, on je nastoji obnoviti.

Obolio je i od moralne bolesti, koja je još teža nego što je bila tjelesna bolest. Već je u pubertetu otkrio da se jedina ljubav koja ga privlači smatra abnormalnom. A on nije bio, kao Gide, čovjek koji bi prkosio svojoj obitelji. Njegovoj je naravi potpuno strana krilatica: »Obitelji, ja vas mrzim!« Možemo zamisliti kakve je borbe u sebi vodio, duge i bolne, iz kojih je izlazio poražen; kakve je napore ulagao da ukroti svoje želje; kakve je recidive doživljavao i, napokon, neminovni poraz. Najveća bi zabluda o Proustu bilo mišljenje da je bio amoralan. Bio je imoralan, ali je zbog toga patio. Odatle, još jednom, potreba za ispovijedanjem i raščlanjivanjem, romanopiscu svakako dobro došla.

Na kraju se pokazalo da je taj mladić, komu će pisanje, postati neodoljiva potreba, čudesno opremljen za taj posao. Ne samo što posjeduje oštroumnost nervozna čovjeka, koja će mu pribavljati dragocjenu građu, nego i veliku kulturu koja će mu omogućiti da se njome služi. Njegova majka, koja je strastveno voljela francuske i engleske klasike, prenijela je tu kulturu na nj. Malo je ljudi u ovo naše doba poznavalo Saint-Simona, Madame de Sévigné, Sainte-Beuvea, Flauberta, Baudelairea bolje od njega; pastiši koje je po uzoru na njih napisao dokazuju da ih je savršeno poznavao. Proučavao je njihove tokove razmišljanja, njihove prosedée, njihov stil. Da nije bio najveći romansijer našeg doba, bio bi naš najveći kritičar. Englezi su mu pružili mogućnost križanja što krijepi duh kao i rasu. Naznačio je što sve duguje Thomasu Hardyju, George Eliot, Dickensu i nadasve Ruskinu. Nijedan pisac našeg doba nije posjedovao više znanja i profesionalne vještine.

Ali najljepše je od svega što je on, tako dobro opremljen da postane pisac tradicionalan, magistralan i pomalo pedantan, odbio tu laku mogućnost. Tu su na djelu bile i lekcije majke koja je imala odnjegovan ukus. »Ako je riječ o tome kako se pripremaju neka jela, kako se sviraju Beethovenove sonate, i kako se ljubazno primaju gosti, bilo je sigurno da ona u svemu tomu ima pravu predodžbu o savršenstvu... Uostalom, to je savršenstvo bilo gotovo identično u tri stvari: nekoj vrsti jednostavnosti u sredstvima, trijeznosti i šarmu.« Takve su bile i Proustove predodžbe o stilu. Virtuoz će kadikad podleći kušnji da sroči pjesmicu (gospođice telefonistice – glogovo cvijeće – kazališna loža princeze de Guermantes). Najbolji Proust, pravi Proust, ima posve prirodan stil. Nitko nije bolje od njega fiksirao muziku govornog jezika i osebujne tonove u svakoj prigodi.

Dugo je uzalud tragao za sižeom koji će mu omogućiti da izrazi toliko stvari koje su ga gušile. Kao što ga je nekoć, dok se u djetinjstvu šetao obalama Vivonne, obuzimalo zbrkano osjećanje kad je morao izvući neke istine zatočene pod crepovima jednog krova, ili pod umornim granjem žalosne vrbe, tako je i u dobi od dvadeset pet, trideset godina premetao i prevrtao bogato blago svoga sjećanja a da nije nalazio ono što je tražio. Godine 1896. objavio je knjigu *Les Plaisirs et les Jours* (Užici i dani), zbirku novela i pjesama, dekadentnu knjigu karakterističnu za *fin de siEcle* (svršetak stoljeća), koja podsjeća na *Revue Blanche* (Bijela revija), Jeana de Tinana i Oscara Wildea. Nijedan čitatelj nije mogao naslutiti da će autor tog djela postati naš najveći inovator u književnosti. Zatim je, od 1898. do 1904., kriomice ispisao, u nebrojenim bilježnicama, autobiografski roman *Jean Santeuil*, sročio ga u jednom dahu a da ga nikad nije pokušao dotjerati.

Nije ga objavio, a jamačno je pomišljao i da ga uništi jer su mnoge stranice istrgnute iz bilježnica. Danas u tom romanu otkrivamo većinu osobina koje volimo u *Traganju za izgubljenim vremenom*. Tu se već pojavljuju mnogi prizori koji su opsjedali Prousta i koji će tek poslije zadobiti svoju savršenu formu. Inteligentna raščlamba, poetski opisi, potpuno dickensovsko slikanje smiješnih mana, sve to navješćuje velika pisca. Ipak je dobro učinio što nije *tada* objavio tu skicu. To bi ga bilo spriječilo da se ponovo

prihvati iste teme kao kudikamo veći majstor. Napisavši to djelo u vrijeme kad su mu roditelji bili još živi te bi zacijelo bili i njegovi prvi čitatelji, ipak nije tu još uspio pošteno obraditi nešto što je, po njegovu mišljenju, bilo bitno. *Jean Santeuil* je fascinantna knjiga za nas koji smo već proustovci, ali nije dovoljno transponirana da bi bila pravo umjetničko djelo.

Opažač je u *Jeanu Santeuilu* bio već pravi majstor. Ali Proustu nije bilo dovoljno opažati. On je držao da je ljepota slična onoj princezi iz priče koju je neki strašni čarobnjak zatočio u kulu. Uzalud mi pokušavamo, da bismo je oslobodili, provaliti kroz tisuće vrata, a većina ljudi, u svojoj žurbi da se naužije života, uskoro diže ruke od potrage za njom. Ali Proust se odriče svega da bi se domogao zatočenice i jednog dana, na dan otkrivenja, nadahnuća i izvjesnosti, bit će nagrađen sjajnom i tajnom nagradom. »Kucali smo na sva vrata koja ne vode nikamo,« napisao je, »a na jedina vrata na koja smo mogli ući i koja bismo sto godina uzalud tražili, natrapamo slučajno i ona se sama otvaraju...«

II.

A kamo su vodila ta »jedina« vrata? Kad su se pred njim iznenada otvorila, koje je to djelo načas ugledao, »dugo kao *Tisuću i jedna noć* ili *Memoari Saint-Simona*«? Što je imao kazati, i što mu se činilo dostatno važnim da sve ostalo žrtvuje? Koje će biti glavne teme Proustove goleme simfonije?

Prva tema, kojom počinje i završava svoje djelo, jest tema *Vremena.* »Kad bi mi bar ostalo dovoljno vremena da dovršim svoje djelo, ne bih propustio providjeti ga pečatom vremena o kojem mi se predodžba danas tako snažno nametnula, te bih u njemu opisao ljude, makar zbog toga nalikovali na čudovišta, kako u vremenu inače zauzimaju značajnije mjesto od onog, onako skučenog, mjesta koje im je osigurano u prostoru...« Proust je opsjednut vječitim

otjecanjem i mrvljenjem svega što nas okružuje. »Kao što u prostoru postoji stanovita geometrija, tako i u vremenu postoji stanovita psihologija.« Sav je život ljudska borba s vremenom. Ljudi bi se htjeli vezati za ljubav, za prijateljstvo, za uvjerenje; oko njihovih najljepših i najdražih uspomena polagano raste zaborav dubina.

Klasična filozofija pretpostavlja da je »naša osobnost sazdana od nepromjenljiva vjerovanja, da je neka vrsta duhovnog kipa« što poput stijene odolijeva nasrtajima vanjskog svijeta. Ali Proust zna da se *ja*, uronjeno u vrijeme, raspada. Jednog dana, uskoro, neće više ništa ostati od čovjeka koji je volio, koji je patio, koji je izvršio prevrat. U romanu ćemo gledati Swanna, Odettu, Gilbertu, Blocha, Rachelu, Saint-Loupa kako prolaze jedno za drugim pod reflektorima raznih osjećaja i životnih dobi, kako od njih poprimaju boje poput onih plesačica u bijelome koje naizmjence izgledaju žute, zelene ili plave. Naše zaljubljeno *ja* ne može zamisliti kakvo će nakon nekoliko godina biti naše *ja* izliječeno od ljubavi. Isto su tako »kuće, avenije, ceste prolazne, jao! kao i godine«. Uzalud ćemo se vraćati na mjesta koja smo voljeli; nikad ih više nećemo vidjeti zato što se ona nisu nalazila u prostoru nego u vremenu, i zato što čovjek koji se vraća na njih nije više dijete ni mladac koji ih je krasio svojim žarom.

Ipak se naša bivša *ja* ne gube posvema i mogu iznova oživjeti u našim snovima, pa čak i na javi. Nije slučajno nego je plod smišljenog nauma što Proust na samom početku svoje simfonije iznosi temu buđenja. Svakog jutra, nakon nekoliko prvih časaka zbrke, vraća nam se identitet, što znači da ga nismo ni izgubili. Potkraj života Marcel čuje negdje u sebi »skokovito, željezovito, beskrajno, kričavo i svježe brenčanje malog zvonca«, koje je, u njegovu djetinjstvu, najavljivalo Swannov dolazak. Prema tome, to zvonjenje nije nikad prestalo odjekivati u njemu. Isto tako, ni vrijeme ne umire posvema, kao što nam se čini, nego ostaje utjelovljeno u nama. Otud i zamisao, iz koje se rodilo Proustovo djelo, da se krene u *traganje* za vremenom koje je naoko izgubljeno, a koje je zapravo tu negdje, spremno da se iznova rodi.

U to se traganje ne može krenuti u svijetu koji ljudi nazivaju »stvarnim«, a koji je nestvaran, ili u najmanju ruku neprepoznatljiv, jer ćemo ga uvijek vidjeti samo izobličenog našim strastima. Ne

postoji *jedan* svijet, njih ima na milijune, »koliko ima i zjenica i ljudskih intelekata što se bude svakog jutra«. Stoga nije važno živjeti među tim iluzijama i za njih, nego tragati u sjećanju za izgubljenim rajevima koji su jedini rajevi. U svakom od nas ima nešto stalno, a to je prošlost. Kad je se domognemo, možemo u određenim povlaštenim trenucima steći »intuiciju u same sebe kao apsolutna bića«. I tako, na prvu temu: *Vrijeme* koje uništava odziva se komplementarna tema: *Sjećanje* koje čuva. Ali nije riječ o bilo kakvu sjećanju; glavni je Proustov doprinos u tome što je poučio ljude *na koji će određeni način prizivati prošlost*.

Znači li to da ima različitih načina da se prizove prošlost? Ima ih najmanje dva. Čovjek može pokušati rekonstruirati prošlost intelektom, prosuđivanjem, dokumentima, svjedočanstvima. To namjerno prisjećanje neće nikad u nama izazvati osjećaj da je prošlost izronila u sadašnjosti, čime bismo jedino mogli zapaziti stalnost našeg *ja*. Da bi se prošlost pronašla u akciju mora stupiti nevoljno prisjećanje. A kako se ovo prisjećanje može pokrenuti? Podudaranjem jednog sadašnjeg osjećaja sa sjećanjem. Naša prošlost živi i dalje u okusu, u mirisima. »Ne valja smetnuti s uma,« piše Proust, »da postoji jedan motiv koji se ponavlja u mom životu... važniji od motiva ljubavi prema Albertini, a to je motiv prisjećanja, sadržaj umjetničkog poziva... Šalica čaja, drveće u šetnji, zvonici, itd...« A tu je i onaj slavni primjer male *madeleine*.

Čim je pripovjedač prepoznao okus tog kolačića koji ima oblik morske školjke, sav je Combray izronio iz šalice lipova čaja, nabijen emocijama koje mu pridaju toliko draži. Par »sadašnji osjećaj – probuđeno sjećanje« isto je ono Vremenu što je stereoskop Prostoru. Taj par stvara iluziju privremene reljefnosti. U tom je trenu vrijeme ponovo pronađeno, a istodobno i prevladano, zato što je komadić prošlosti uspio postati komadić sadašnjosti. Stoga takvi trenuci daju umjetniku osjećaj da je osvojio vječnost. Ništa se ne može uistinu okusiti i očuvati ako se na to ne gleda s aspekta vječnosti, što je ujedno i aspekt umjetnosti, eto, to je bitni, duboki i novi siže *Traganja za izgubljenim vremenom*. Siže koji su drugi pisci (Chateaubriand, Gérard de Nerval) bili nazreli, ali nisu išli do kraja svoje intuicije, nisu širom otvorili ta čarobna vrata. Jedini je Proust

uvidio da uz prvo sjećanje, prikvačeno tako reći za nj, može iz te šalice izvući sav jedan svijet za koji je mislio da ga je zauvijek progutao zaborav.

Ukratko, njegov je roman pustolovina čudesno inteligentna i bolesno osjetljiva bića koje od malih nogu kreće u potragu za apsolutnom srećom, koju ne nalazi ni u obitelji ni u ljubavi ni u svijetu, a na kraju traga, kao religiozni mistici, za apsolutnim izvan vremena. Pronalazi ga u umjetnosti tako da se roman stapa s romanopiščevim životom, a knjiga se završava u trenutku kad je romanopisac pronašao vrijeme pa može započeti *svoju* knjigu, tu dugu zmijurinu koja se obrće oko sebe same i zatvara divovsku petlju.

III.

Pošto je tako, čaranjem nevoljnog sjećanja, prizivao prošlost, što je pripovjedač ugledao? U središtu je ugledao ladanjsku kuću u Combrayu u kojoj stanuju njegova baka, roditelji, teta Léonie (osoba prožeta intimnom i snažnom komikom), sluškinja Françoise (izvanredan portret) i nekoliko statista. Uz kuću je vrt u koji za ljetnih večeri dolazi susjed, gospodin Swann, bez gospođe Swann, u posjete pripovjedačevim roditeljima. Oko Combraya se stere poznata i tajanstvena okolica koja se za to dijete dijeli na dva »kraja«: *Kraj oko Swanna*, to jest Tansonvillea, Swannova posjeda i *Kraj oko Guermantesa*, gdje se nalazi dvorac Guermantes. Guermantesovi, stara plemićka porodica, čije članove Marcel viđa kako poslije mise izlaze iz crkve, u njegovim su očima nedostupna i nadljudska bića, koja navodno potječu od Genoveve Brabantske i žive nekakvim vilinskim životom. Stoga život počinje *vijekom Imena*. Guermantesovi, gospođa Swann, njezina kći Gilberte Swann, koje jedva da poznaje, tek su *Imena*.

Ta će imena, jedno za drugim, ustupiti mjesto ljudima od krvi i mesa. Kad pripovjedač prodre u njihov život, Guermantesovi će mu i dalje ostati privlačni, ali će izgubiti svoj herojski značaj. Vojvotkinja de Guermantes, koja je bila svetica s vitraja, postat će Marcelova prijateljica i on će spoznati koliko u nje ima, uz živahan ali površan um, egoizma i krutosti. Ostali Guermantesovi, barun de Charlus, zavodljivi Robert de Saint-Loup, izaći će jedan za drugim iz laskava polumraka na jarko svjetlo proscenija. Pripovjedač će malo-pomalo otkriti da su imena muškaraca i žena, koja su nekoć napučivala njegov svijet laterne magike, krila stvarnost, sad okrutnu a sad banalnu. Ono što je romaneskno ne nalazi se u stvarnom svijetu, nego u odmaku od stvarnog svijeta i svijeta mašte.

Pa i u ljubavi postoji vijek *Riječi* u kojem čovjek, zavaran klasičnim ili romantičnim slikama tog osjećanja, teži za nemogućim zajedništvom. Ali »ništa se toliko ne razlikuje od ljubavi koliko naša predodžba o njoj«. Proust je pokušao naslikati, istinitije od tradiconalnih romansijera, fenomene susreta, izbora, učinka odsutnosti i konačne ravnodušnosti. Eva, izvučena iz samog Adamova tijela, točan je simbol, a voljene žene rađaju se iz krivog položaja našeg bedra. Voljeno biće, koje smo sami stvorili u vrijeme susreta s njim, nema nikakve veze sa stvarnim bićem s kojim ćemo se vezati do kraja života. Swann se ženi Odettom proizašlom iz njegova snatrenja i ostaje uz Odettu koju ne voli, »koja nije čak ni njegov tip«. Isto tako pripovjedač Marcel zavoli Albertinu, koju je isprva smatrao vulgarnom, gotovo ružnom, ali za koju se veže zato što je »biće koje mu izmiče« pa zadržava za njega auru tajanstva.

Ljubav nadživljuje posjedovanje dok se sumnja održava, a otkrivanje bezvrijednosti onoga što smo bili uzdigli tako visoko nije dovoljno da se izliječimo ako je ta pustinja ispunjena ljubomorom. Ali, na svu sreću, »nemirna sjećanja povezana su s isprekidanim kucanjem srca«. Zaborav na kraju razbija, nakon duge odsutnosti, ljubavne iluzije. Što se pak tiče abnormalne ljubavi, opširno opisane u *Sodomi i Gomori*, ona se kreće istom krivuljom kao i normalna ljubav. Nije važno tko je odista predmet ljubavi, kočijaš, prslučar, kurtizana ili vojvotkinja, jer je, prema Proustu, bit ljubavi u tome što voljeno biće ne postoji, osim u ljubavnikovoj mašti.

Stoga je ta dva »kraja« iz svoga djetinjstva, kraj oko Swanna i kraj oko Guermantesa, za koje mu se činilo da su nepoznati, zamamni i tajni svjetovi, Marcel istražio, ali nije našao u njima ništa što bi bilo vrijedno duboka i trajna interesa. Snobizam nas, kao i ljubav, obmanjuje. Swann je žarko želio pripadati Verdurinovu društvancetu, a Marcel zalaziti u salon Guermantesovih. Kad ih je upoznao i osvojio, uvjerio se da ni to društvance ni taj salon nisu ništa. Jedini svjetovi koji ostaju privlačni jesu oni u koje još nismo prodrli. Sve je običnije i banalnije od onoga u što vjeruju dječje oči. Iz Combraya se činilo da ta dva »kraja« razdvaja ponor. Međutim, ta se dva »kraja« spajaju nad samim djelom – golemim svodom. Swannova kći Gilberte udaje se za jednog Guermantesa: Saint-Loupa. Suprotstavljenost je tih dvaju »krajeva« bila dakle lažna. Stvarnost se otkriva ali se u isti mah i rasplinjuje.

Namjerno sam upotrijebio riječ *svod*. Proustovo je djelo, čiji plan, kad se počelo pojavljivati, kritičari nisu odmah shvatili, izgrađeno jednostavno i veličanstveno, kao katedrala. On je toga bio svjestan: »A kad već spominjete katedrale, ne može a da me ne gane vaša intuicija kojom ste naslutili nešto što nisam nikad nikom rekao i što ću sad prvi put ovdje zapisati, a to je da sam prvobitno svakom dijelu svoje knjige htio dati određeni naslov *Portal*, *Vitraji u apsidi* itd. kako bih preduhitrio glupu kritiku koja mi zamjera da mi u knjigama nedostaje konstrukcije, a ja ću vam pokazati da je jedina njezina vrijednost upravo u solidnosti i najmanjih dijelova...«

I doista, u dovršenom djelu ima toliko svjesne simetrije, toliko pojedinosti što korespondiraju jedna s drugom od jednog krila do drugog, toliko zubastih potpornjeva podignutih na samom početku gradnje da nose buduće šiljaste lukove, da se čitatelj mora diviti Proustovu umu kako je projektirao tu golemu građevinu kao da je od jednog bloka. Neka osoba koja se u *Putu do Swanna* tek pojavljuje, kao one teme što su tek naznačene u preludiju a poslije se toliko proširuju da nadglasavaju svojim snažnim trubljenjem svu zvučnu pozadinu, postat će jedan od protagonista. (*Primjeri*: gospođa u ružičastome, zapažena kod strica, postat će Odette de Crécy, a poslije gospođa Swann i na kraju gospođa de Forcheville; slikar Biche, član Verdurinova »malog klana«, postat će veliki Elstir;

djevojku s kojom je pripovjedač imao posla u javnoj kući, upoznaje poslije, pod imenom Rachel, kao Saint-Loupovu obožavanu milosnicu.)

Kao što divovski svod koji prekoračuje godine i godine na kraju spaja *Kraj oko Swanna* s *Krajem oko Guermantesa*, tako se i na malu *madeleinu* odzivaju, preko tisuća stranica, druge skupine osjećaja – sjećanja (neravne ploče što ushićuju pripovjedača u Veneciji, tvrdi i uškrobljeni ubrus što iznenada dovodi Balbec u knjižnicu princa de Guermantesa). Ključni kamen svoda cijele građevine nedvojbeno je gospođica de Saint-Loup, kći Roberta i Gilberte. Ona je tek sitna isklesana figura, jedva vidljiva odozdo, ali se u njoj, doslovce, materijaliziralo »bezbojno i nedokučivo« vrijeme. Svod je spojen, katedrala dovršena. U tom trenutku spašeni su umjetnik i čovjek. Iz mnoštva relativnih svjetova izranja apsolutni svijet.

Time je Proustov roman postao potvrda i izbavljenje. Kao što se u Vinteuilovu septetu sučeljavaju dvije teme, tema Vremena uništavača i tema Sjećanja spasioca: »Na kraju će radosni motiv slaviti slavlje; to više nije gotovo nemiran poziv upućen do onkraj praznog neba, to je neizreciva radost koja dolazi kanda iz samog raja, radost toliko različita od radosti sonate kao da je, od Bellinijeva blaga i ozbiljna anđela što svira na teorbu, nastao Mantegnin arkanđeo što puše u rog, odjeven u skrletno ruho. Znao sam da tu novu nijansu radosti, taj poziv na nezemaljsko radovanje, neću nikad više zaboraviti...«

U svojoj izvrsnoj knjižici o Proustu Claude Mauriac s pravom inzistira na izrazito proustovskom pojmu *radosti*: »Jer, još više nego isprekidano kucanje srca, s Marcelom Proustom dijelimo isprekidano kucanje sreće. Otkud ti izljevi radosti?« Otud što nam veliki umjetnik odiže »djelomice veo s ružnoće i beznačajnosti, zbog čega ostajemo ravnodušni spram svijeta«. Kao što je van Gogh od jedne slamnate stolice, kao što su Degas ili Manet od ružne žene napravili remek-djela, Proust je uzeo jednu staru kuharicu, jedan pljesnivi miris, jednu provincijsku sobu, jedan glogov grm i rekao nam: »Pogledajte malo bolje; ispod ovih tako običnih oblika kriju se sve tajne svijeta!«

IV.

Ali trenuci zanosa u kojima slučajnosti jednog sadašnjeg čuvstva omogućuju da se iznova rodi prošlost, trenuci koji nam pružaju radosno osjećanje naše stalnosti, vrlo su rijetki u životu. Kako iznijeti na vidjelo, na svakoj stranici jedne knjige, zatočenu ljepotu? Tu se javlja pitanje stila: »Možemo unedogled nabrajati, u jednom opisu, predmete koji su se nalazili na opisanom mjestu; *istina će se pojaviti tek onda kad pisac uzme dva različita predmeta i ustanovi njihov međusobni odnos, analogan u svijetu umjetnosti s onim jedinstvenim odnosom u uzročno-posljedičnom zakonu u znanosti, pa ih zatvori potrebnim karikama lijepa stila*, ili pak, kao i u životu, kad usporedi zajedničku osobinu dvaju osjećaja i izdvoji njihovu bit vežući ih jedan za drugi da bi ih izlučio iz slučajnosti vremena, u metafori, i ulančio neopisivom sponom povezanih riječi...«

Metafora mora pomoći piscu i čitatelju da evociraju neku nepoznatu stvar, ili neki osjećaj koji je teško opisati, služeći se njihovom sličnošću s poznatim predmetima. Naravno, nije Proust prvi pisac koji se poslužio slikom. Slika je prirodno izražajno sredstvo i najprimitivnijeg čovjeka. Ali Proust je shvatio, bolje od svih pisaca svoga doba, »kapitalnu« važnost slike; kakav silan i intelektualan užitak daje njome čitatelju koji u analogiji nazire znak zakonitosti, i koliko je važno da se slika pomladi.

Budući da je slici cilj da nepoznato objasni poznatim, potrebno je da drugi član usporedbe, onaj što se zapaža u stvarnosti kao da je prozirna, bude povezan s poznatim osjećajima. Homer je imao pravo kad je pjevao: »*Poput bijesna lava*...« zato što je govorio o ljudima koji su se borili s lavovima; Proust je pokazao da moderna metafora mora otkriti nešto iza stvari, bilo elementarne osjete okusa, njuha ili opipa koji su vječno istiniti, bilo slike biljaka i životinja, osnovni element svekolike umjetnosti (preobrazba de Charlusa u krupna bumbara, Jupiena u orhideju, Guermantesovih u ptice), i najposlije, slike iz današnjeg života posuđene iz disciplina našeg doba. Otud mu je tekst posut znanstvenim fiziologijskim i političkim slikama.

Evo jednog stručka novih slika nasumce pokupljenih s nekoliko Proustovih stranica: pripovjedačeva majka odlazi Françoisi reći da ju je »gospodin de Norpois proglasio 'vrhunskom kuharicom', kao što ministar vojske prenosi generalu čestitke stranog vladara na proputovanju...« Marcel, koji je trenutačno zaljubljen u Gilbertu Swann i smatra svetinjom sve što je u vezi sa Swannom, pocrveni od muke kad mu otac kaže da je Swannov stan posve običan: »Instinktivno sam osjetio da mi um mora prinijeti potrebne žrtve Swannovu prestižu i mojoj sreći pa sam, svojim unutarnjim autoritetom, usprkos onome što sam netom bio čuo, zauvijek odbacio, kao što pobožna osoba odbacuje Renanov *Život Isusov*, pogubnu misao da je njihov stan bilo kakav, da bismo i mi u njemu mogli stanovati...« Pripovjedačeva majka uspoređuje kampanju gospođe Swann, koja proširuje svoje društvene odnose, s kolonijalnim ratom: »Sad kad su pokoreni i Trumbertovi, susjedna će se plemena uskoro i sama predati...« A kad je na ulici srela gospođu Swann, rekla je nakon povratka kući: »Vidjela sam gospođu Swann na ratnoj stazi; valjda je kretala u uspješni pohod na Massechutose, Singaleze i Trumbertove...« Naposljetku gospođa Swann poziva jednu dosadnu ali dobrohotnu damu koja posjećuje mnoge ljude zato što je »poznavala velik broj građanskih čaški koje je ta vrijedna pčela radilica, oboružana perjanicom i kutijom posjetnica, uspijevala obići za jedno jedino popodne...«

Jedna je druga Proustova omiljena metoda u tome što evocira zbilju uz pomoć umjetničkih djela. Jer, istina je da u ovo doba »imaginarnih muzeja« likovna umjetnost pruža kulturnim ljudima stručne pojmove koje svi razumiju. Da bi dočarao Odettinu ljepotu, Proust poseže za Botticellijem, a da bi nam približio Blochovu čudnu pojavu, za Bellinijevim *Mehmedom II*. Françoisin govor uspoređuje s Bachovom fugom, poglede koje gospodin de Charlus dobacuje Jupienu s Beethovenovim prekinutim frazama. Veliki slikari i veliki skladatelji pomažu nam da prodremo u svijet koji se krije iza riječi i u koji bez njih ne bismo mogli proniknuti. Proust dolazi do metafizike preko estetike. Nije to loš put.

I tako metafora zauzima u tom djelu mjesto koje u vjerskim obredima zauzimaju svete posude. Realiteti za kojima Proust poseže

posve su duhovne naravi, ali kako je čovjek istodobno i duša i tijelo, on osjeća potrebu za materijalnim simbolima ne bi li uspostavio vezu između sebe i onoga što je neiskazivo. Proust je među prvima shvatio, ne instinktom kao Victor Hugo nego intelektom i metodom, da sve vrijedne misli vuku korijen iz svakidašnjice i da je uloga metafore da Duhu ulije snagu ne bi li obnovio kontakt sa svojom majkom, Zemljom.

V.

Alain je pokazao da se roman mora, u suštini, sastojati od prijelaza poezije u prozu, i prividno praktične, pomalo zanatske stvarnosti. Proust je romanopisac u čistom stanju. Nitko nam nije bolje od njega pomogao dokučiti u nama samima taj prijelaz iz djetinjstva u zrelu dob, pa u starost, što znači život. Stoga je njegovo djelo, čim se pojavilo, postalo jednom od Biblija čovječanstva. Nema ničeg ljepšeg ni istinitijeg od općeg oduševljenja koje izaziva to jednostavno, osebujno i lokalno štivo. Kao što veliki filozof otkriva sve misli u jednoj jedinoj misli, veliki romansijer umije iz jednog jedinog života i iz najskromnijih predmeta iscijediti sve živote.

André Maurois
član Francuske akademije

Kronologija Marcela Prousta

1871. – 10. srpnja rodio se u Parizu, u Ulici La Fontaine 96 (kod ujaka Louisa Weila) Marcel Proust, sin doktora Adriena Prousta i Jeanne Weil. Roditelji mu stanuju u Bulevaru Malesherbes 9.

1880. – Prvi napadaj astme.
1882.-1889. Pohađa licej Condorcet. U razredu retorike (1887.-1888.) učenik je Gaucherov; u razredu filozofije (1888.-1889.) Darluov. Na popisu nagrađenih učenika 1889. dobitnik nagrade za filozofiju.
Sprijateljuje se sa Jacqueom Bizetom, Robertom de Flersom, Danielom Halévyjem. Surađuje u *Revue Lilas* (glasilu liceja).
Počinje zalaziti u salone (gospođe Emile Straus, Madeleine Lemaire).

1889.-1890. – Godina »dobrovoljačke vojne službe« u 76. pješačkoj pukovniji u Orléansu. Druguje s Robertom de Billyjem i Gastonom de Caillavetom.

1890. – Pohađa Školu političkih znanosti.

1892. – Književni počeci u reviji *Le Banquet* (»Studije«, koje će mahom pretiskati u knjizi *Užici i dani*, refleksije i jedna priča: *Violante ili Mondenost*, takoder pretiskane u *Užicima i danima*.)
Surađuje i u *Littérature et Critique*.

1893. – Surađuje u *Le Banquetu* i u *Revue blanche*. Sprijateljuje se s Robertom de Montesquiouom.

1894. – Ljetuje u Trouvilleu.

1895. – Na natječaju primljen za savjetnika u Biblioteci Mazarine i dodijeljen na rad u Ministarstvo prosvjete; traži jednogodišnji dopust. Potkraj ljeta i na početku jeseni putuje po Bretanji s Reynaldom Hahnom.
Umire mu baka po majci.
Surađuje u *Guuloisu*.

1896.-1899. – Piše najveći dio nedovršenog romana što će se pojaviti tek nakon njegove smrti pod naslovom *Jean Santeuil*. Istodobno strastveno prati Dreyfusovu aferu.

1896. – Objavljuje *Portrete slikara* (Alberta Cuypa, Paula Pottera, Antonina van Dycka, Antoinea Watteaua). Reynaldo Hahn sklada četiri skladbe za klavir prema pjesmama Marcela Prousta (Au Menestrel). Pjesme su pretiskane u *Užicima i danima*.
Marcel Proust objavljuje svoju prvu knjigu, *Užici i dani*, s predgovorom Anatolea Francea, s ilustracijama Madeleine Lemaire i skladbama Reynalda Hahna (izd. Calman-Lévy).
U *Revue blanche* objavljuje (15. srpnja) tekst »Protiv opskurnosti«.

1897. – Surađuje u *Revue d'art dramatique* (siječanjski broj) i u *La Presse* (prosinački broj).

1899. – Otkriva Ruskina i počinje ga prevoditi, uz pomoć Marie Nordlinger.
Boravi u Evianu.

1900. – Obitelj Proust seli se u Ulicu Courcelle 45.
Marcel Proust objavljuje svoje prve studije o Ruskinu: *Ruskinovska hodočašća* (Figaro, 13. veljače); *Ruskin u Notre Dame u Amiensu* (Mercure de France, u travnju).
Putuje s majkom u Veneciju i Padovu, na putu korigira, uz pomoć Marie Nordlinger, reviziju svoga prijevoda Ruskinova djela *Amienska Biblija*.

1903. – U *Figarou* objavljuje tri zapisa o mondenim salonima (4. siječnja, 18. siječnja i 13. svibnja) i zapis *Smrt katedrala* (16. kolovoza), koje će poslije uvrstiti u *Pastiše i svaštice*.
Izlazi mu prijevod Ruskinove *Amienske Biblije*, s njegovim napomenama i predgovorom (izd. Mercure de France).

1905. – 15. lipnja objavljuje u *Renaissance latine* zapis *O čitanju*. (Ovaj će mu tekst poslužiti i kao predgovor Ruskinovoj knjizi *Sezam i ljiljani*, a poslije će ga još uvrstiti, prepravljena, u *Pastiše i svaštice*, pod naslovom »Dani čitanja«.)
26. rujna umire mu majka.
U prosincu je primljen na liječenje na kliniku doktora SolliEsa u Boulogne-sur-Seine, odakle će biti otpušten u siječnju 1906.

1906. – Nakon boravka u Versaillesu (u HQtel des Réservoirs) nastanjuje se u Bulevaru Haussmann 102, gdje će sobu obložiti plutom.
Izlazi mu prijevod Ruskinova djela *Sezam i ljiljani*, s njegovim napomenama i predgovorom (Mercure de France).

1907. – U *Figarou* objavljuje šest zapisa, od kojih će dva poslije uvrstiti u knjigu *Pastiši i svaštice* (1. veljače i 19. studenog), a jedan u *Kronike* (20. ožujka).
Ljetuje u Cabourgu. Odlazi automobilom na izlete po Normandiji sa svojim šoferom Agostinellijem.
Vjerojatno je te godine zamislio i započeo pisati *Traganje za izgubljenim vremenom*.

1908. – Tri niza pastiša, *Afera Lemoine*, objavljuje u *Figarou* (22. veljače, 14. ožujka i 21. ožujka), koje će poslije uvrstiti u knjigu *Pastiši i svaštice*.

1908.-1909. – Radi na kritičko-literarnoj studiji o Sainte-Beuveu, prvoj skici *Traganja za izgubljenim vremenom*.

1909. – Objavljuje još jedan pastiš *Afera Lemoine* u *Figarou* od 6. ožujka (naknadno uvršten u knjigu *Pastiši i svaštice*).
Potpuno se povlači iz društvenog života da bi se mogao posvetiti svom velikom romanu. Piše prvu verziju *Puta do Swanna*, koju će prvi pročitati Reynaldo Hahn i Georges de Lauris.

1910. – Gleda predstave Ruskog baleta. Ljetuje u Cabourgu.

1912. – Objavljuje ulomke iz *Traganja za izgubljenim vremenom* u *Figarou* (21. ožujka, 4. lipnja i 3. rujna).
Angažira Agostinellija za svoga tajnika.

1913. – Mučni i bezuspješni pregovori s Fasquelleom i Ollendorfom, urednicima N. R. F. (Mercure de France) oko izdavanja romana *Traganje za izgubljenim vremenom*. Grasset pristaje objelodaniti ga o autorovu trošku.
Celeste Albaret (Françoise u romanu) stupa u službu Marcela Prousta.
8. studenog (datum završetka tiskanja) izlazi knjiga *Put do Swanna* (izd. Bernard Grasset).

1914. – U siječnju *La Nouvelle Revue française* objavljuje recenziju *Puta do Swanna* iz pera Henrija Ghéona.
30. svibnja Agostinelli pogiba u zrakoplovnoj nesreći.
4. lipnja *La Nouvelle Revue française objavljuje* »odlomke iz drugog sveska *Traganja za izgubljenim vremenom* pod naslovom *Put do Guermantesa*, koji će uskoro izaći u izdanju Bernarda Grasseta«. Zapravo je to skica prvoga boravka u Balbecu. Znatno proširena verzija pojavit će se u knjizi *U sjeni procvalih djevojaka*.
1. srpnja *La Nouvelle Revue française* objelodanjuje nove, dotad neobjavljene ulomke *Traganja za izgubljenim vremenom*, a to su zapravo skice nekih epizoda iz prve knjige *Puta do Guermantesa*.
U rujnu boravi u Cabourgu.

1915-1918. – Marcel Proust prepravlja svoje djelo i znatno ga proširuje.

1918. – 30. studenog (datum završetka tiskanja) izlazi *U sjeni procvalih djevojaka*, najprije u jednom svesku (izd. N. R. F.).

1919. – U lipnju je Marcel Proust prisiljen preseliti se u namješten stan u Ulici Laurent-Pichat 8 b.
U listopadu se ponovo seli, ovaj put u Ulicu Hamelin 44, na peti kat.
10. studenog dobiva Goncourtovu nagradu za knjigu *U sjeni procvalih djevojaka*; 6 članova žirija glasali su za njega, a 4 za *Drveni križ* Rolanda DorgelEsa.
25. ožujka (datum završetka tiskanja) izlazi knjiga *Pastiši i svaštice* (N. R. F.).

1920. – 7. kolovoza (datum završetka tiskanja) izlazi prva knjiga *Puta do Guermantesa*.

1921. – U siječnju izlazi mu u N. R. F. »O Flaubertovu stilu«.
30. travnja *Put do Guermantesa II*, *Sodoma i Gomora I* (u jednom svesku, izd. N. R. F.).
Izlazi mu i knjiga *Užici i dani* (izd. N. R. F.).
U lipnju *La Nouvelle Revue française* objavljuje mu tekst »O Baudelaireu«.
Izlazi mu predgovor knjizi Paula Moranda *Oskudne zalihe*.
Na izložbi nizozemskih starih majstora u muzeju Jeu de Paume naglo mu pozlije.

1922. – 3. travnja (datum završetka tiskanja) izlazi *Sodomo i Gomora II* (u tri sveska, N. R. F.).
18. studenog umire Marcel Proust.

1923. – 14. studenog (datum završetka tiskanja) izlazi *Zatočenica* (u dva sveska, N. R. F.).

1925. – 30. studenog (datum završetka tiskanja) izlazi *Pronađeno vrijeme* (u dva sveska, N. R. F.).
10. listopada (datum završetka tiskanja) izlaze mu *Kronike* (u jednom svesku, N. R. F.).

Od 1927. do 1935. – Izlaze *Radne bilježnice Marcela Prousta* (u osam svezaka, N. R. F.).

Od 1930. nadalje. – Izlazi korespondencija Marcela Prousta (kod raznih nakladnika, a šest svezaka *Opće korespondencije* kod Plona).
Od 1950. nadalje. – Svake godine izlazi bilten »Društva prijatelja Marcela Prousta i prijatelja Combraya«.

1952. – Izlazi mu mladenački roman *Jean Santeuil* (u tri sveska, Gallimard).

1954. – Izlazi mu knjiga *Protiv Sainte-Beuvea* (prva skica od koje je nastalo *Traganje za izgubljenim vremenom*), a za njom i *Nove svaštice* (u jednom svesku, Gallimard).